

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

Том/Volume 105

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2023 • SOFIA

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Проф. д-р ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ (председател, отговорен редактор),
проф. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА, проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА,
доц. д-р БОРИС СТОЯНОВ, доц. д-р ВИОЛЕТА КОЦЕВА-ПОПОВА,
доц. д-р КРАСИМИР С. КРЪСТЕВ, доц. д-р МАРИЯ БАРЪМОВА,
гл. ас. д-р ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА

Редактор *Милета Милчева*

© 2023 Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Исторически факултет

© 2023 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN 1312-9406

СЪДЪРЖАНИЕ

1000 години от учредяването на Българската автокефална архиепископия в Охрид

<i>Георги Н. Николов, Павел Павлов</i> – Предговор	7
<i>Angeliki Delikari</i> – The jurisdiction of the Archdiocese of Ohrid through the centuries (1019 – 1767)	9
<i>Павел Павлов</i> – Архиепископията на България – първенство и приемственост (според грамотите на император Василий II)	22
<i>Илия Г. Илиев</i> – Кирило-Методиевската проблематика в книжнината на Охридската архиепископия (XI – XIII в.)	32
<i>Mitko B. Panov</i> – Tsar Samuel in the ideological concept of the Ohrid Archbishopric: tradition and invention (11 th – 17 th century)	49
<i>Даниел Цийман</i> – Архиепископията в Охрид по времето на Епирското деспотство (1204 – 1230)	64
<i>Светлана Куюмджиева</i> – Нотирани паметници от югозападните български земи до XV век	74
<i>Венцислав Каравълчев</i> – Писмата на българския архиепископ в Охрид Паисий до Италийския митрополит Тимотей	92
<i>Лиляна Симеонова</i> – Перипетиите около публикуването на т. нар. Дюканжов списък и мястото на Шарл Дюфрен, Съор Дюканж (1610 – 1688), във френската византология от XVII в.	98
<i>Иван Йовчев</i> – Църковните епархии във Вардарска Македония между двете световни войни	106

Thracica et Protobulgaria

Кръгла маса по повод 120 години от рождението на проф. Веселин Бешевлиев

<i>Йоанна Бенчева</i> – Thracica et protobulgaria. Кръгла маса по повод 120 години от рождението на проф. Веселин Бешевлиев	119
<i>Боян Бешевлиев, Снежана Ракова</i> – Веселин Бешевлиев и дейността му в Института по балканистика	122
<i>Деница Петрова</i> – Проучванията на Веселин Бешевлиев върху византийските извори за управлението на хан Крум	139
<i>Тома Томов</i> – Два орнитоморфни графита от храма „Св. София“, Константинопол	145
Списък на съкращенията	161
Авторите	162

CONTENTS

1000 years since the foundation of the Bulgarian Autocephalous Archbishopric in Ohrid

<i>Georgi N. Nikolov, Pavel Pavlov</i> – Introduction	7
<i>Ангелики Деликари</i> . Юрисдикция Охридской архиепископии на протяжении веков (1019 – 1767)	9
<i>Pavel Pavlov</i> . The Archbishopric of Bulgaria – primacy and continuity (according to the Charters of Emperor Basil II)	22
<i>Iliya G. Iliiev</i> . The topic of Cyril and Methodius in the literature of the Ohrid Archbishopric (11 th through 13 th centuries)	32
<i>Мутко Б. Панов</i> – Цар Самуил в идеологическата концепция на Охридската архиепископия: традиция и изобретение (XI – XVII в.)	49
<i>Daniel Ziemann</i> – The Archbishopric of Ohrid in the time of the Despotate of Epirus (1204 – 1230)	64
<i>Svetlana Kujumdžieva</i> . Notated sources from the South-Western Bulgarian lands up to the fifteenth century	74
<i>Ventsislav Karavălchev</i> – The letters of the Bulgarian Archbishop in Ohrid Paisiy to the Italian Metropolitan Timothy	92
<i>Liliana Simeonova</i> . Circumstances of the publication of the so-called Catalogue of du Cange and the role of Charles du Fresne, Sieur Du Cange (1610 – 1688), for the development of Byzantine studies in seventeenth-century France	98
<i>Ivan Yovchev</i> – Church dioceses in Vardar’s Macedonia between the two world wars	106

Thracica et Protobulgaria

Round table on the occasion of 120 years since the birth of Professor Veselin Beševliev

<i>Joanna Bencheva</i> . Thracica et Protobulgaria. Round table on the occasion of 120 years since the birth of Professor Veselin Beševliev	119
<i>Boyan Beševliev, Snezhana Rakova</i> . Veselin Beševliev and his work in Institute of Balkan Studies	122
<i>Denitsa Petrova</i> . Veselin Beševliev’s studies on the Byzantine sources about the government of Khan Krum	139
<i>Thomas Thomov</i> . Two ornitomorphic graffiti from the temple of “Hagia Sophia”, Constantinople	145
List of abbreviations	161
Authors	162

**1000 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА АВТОКЕФАЛНА
АРХИЕПИСКОПИЯ В ОХРИД**

**1000 YEARS SINCE THE FOUNDATION
OF THE BULGARIAN AUTOCEPHALOUS
ARCHBISHOPRIC IN OHRID**

ПРЕДГОВОР

От 10 до 12 май 2019 г. в София се проведе международна научна конференция на тема: „1000 години от учредяването на Българската автокефална архиепископия в Охрид“. Тя бе организирана съвместно от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Македонския научен институт. С доклади и научни съобщения в нея взеха участие историци, филолози, богослови, музиковеди и изкуствоведи от България, Германия, Гърция, Полша, Северна Македония и Сърбия. В духа на научната толерантност бяха изказани различни мнения, имаше дискусии и коментари. По различни причини издаването на материалите от този научен форум се забави. Настоящият 105. том на *Годишник на Софийския университет. Исторически факултет* съдържа част от докладите на конференцията, които авторите любезно предоставиха за печат. Надяваме се да зарадваме научната общественоност у нас и в чужбина с настоящата публикация.

проф. д-р *Георги Н. Николов*, доц. д-р *Павел Павлов*

София, 2022 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

THE JURISDICTION OF THE ARCHDIOCESE OF OHRID THROUGH THE CENTURIES (1019 – 1767)

ANGELIKI DELIKARI

Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Ангелики Деликари. ЮРИСДИКЦИЯ ОХРИДСКОЙ АРХИЕПИСКОПИИ НА ПРОТЯЖЕНИИ ВЕКОВ (1019 – 1767)

История Охридской Архиепископии, изучением которой исследователи занимаются в течение более двух столетий, является излюбленной темой славистов (историков, богословов, искусствоведов). В разные хронологические периоды эта византийская архиепископия была центральным объектом притязаний Византийской, Болгарской и Сербской Церквей. Значение Архиепископии зависело и от обширности территории входившей в ее юрисдикцию. Функция Архиепископии была церковной и политической. Она действовала не только как автокефальная церковная организация, но и как институт поддерживавший политические структуры.

Ключевые слова: Охридская архиепископия, Охрид, Василий II, царь Самуил, Юстиниана Прима, Феофилакт, архиепископ Охридский, Дмитрий Хоматин, царь Стефан Душан.

Research on the Archdiocese of Ohrid has been going on for more than two centuries. The studies published in the past are many¹. They focus in the first place

¹ See for instance **Gelzer**, H. Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden (Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, philol.-histor. Kl. 20/5). Leipzig, 1902; **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. 2. фототип. изд. София,

on matters relating to the establishment and jurisdiction of the Archbishopric and its relations with neighbouring Churches. It is hardly surprising that the Archbishopric of Ohrid was frequently at the centre of conflicts between the Byzantine, Bulgarian and Serbian Churches.

In 1018, the Byzantine Emperor Basil II demolished the state of Tsar Samuel (976 – 1018)² and annexed its territory to the Byzantine Empire. The Archbishopric was established in the same year. To assess this act in an appropriate manner, we must start by discussing briefly the status of the Church in Samuel's empire. In his book about Samuel's reign, Srdjan Pirivatrić alleges that this Church was headed by a patriarch who took up the tradition of the Bulgarian patriarchate of Preslav and Dristra respectively. This in turn had been based on the earlier elevation of the Bulgarian Archbishop Damian to patriarch in Tsar Peter's realm for purely political reasons by Emperor Romanos I Lakapenos³. Like all the rulers in his time, Samuel probably was seeking international recognition for his state and his own independent Church. There is no hard evidence on what basis this Church existed. It is certain that Samuel really did raise the first representative of the Church in his empire to the rank of patriarch or archbishop, without having obtained the consent of the Ecumenical Patriarchate beforehand⁴. His state was constantly at war with Byzantium. The reference to tradition could possibly lie in the fact that

1995 [1924]; т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394 – 1767). 2. фототип. изд. София, 1995 [1932]; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου (Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων 12). Θεσσαλονίκη, 2014; **Delikari**, Α. The Archdiocese of Ohrid through the centuries. In: San Clemente di Ocrida: Allievo e maestro. Nell'undicesimo centenario del beato transito (916 – 2016) (Accademia Ambrosiana – Slavica Ambrosiana 7). Ed. Kr. Stantchev, M. Calusio. Milano, 2017, p. 171 – 191.

² **Ταχιάος**, Α.-Αι. Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ (976 – 1018). Προβλήματα και ερωτηματικά. Θεσσαλονίκη, 1990; **Πιριβατριћ**, С. Самуилова држава. Обим и карактер (САНУ, Византолошки институт посебна издања 21). Београд, 1997; **Павлов**, П. Векът на цар Самуил. София, 2014; **Николов**, Г. Н. Българският цар Самуил (Малка македонска библиотека 4). София, 2014; Европейският югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. Международна конференция, София, 6 – 8 октомври 2014 г. Състав. В. Гюзелев, Г. Н. Николов. София, 2015; **Δεληκάρη**, Α. Η άνοδος και η πτώση του εφήμερου κράτους του Σαμουήλ (976 – 1018) – In: **Δεληκάρη**, Α. Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα. Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 90 – 100; **Рапов**, М. The Blinded State. Historiographic Debates about Samuel Cometopoulos and His State (10th – 11th Century) (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450, Vol. 55). Leiden – Boston, 2019.

³ **Πιριβατριћ**, С. Самуилова држава..., с. 312 – 316. Cf. **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 93 – 98.

⁴ **Delikari**, Α. Die Situation in Nord-West Makedonien während der Regierung des Basileios II., die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Gründung des Erzbistums von Ochrid. – В: Европейският югоизток през втората половина на X – началото на XI век..., с. 236 – 243.

he, as a ruler or tsar, had followed Romanos I's practice in doing so⁵. It is often assumed by a number of scholars that Samuel received his crown from Rome. They combine this suggestion with references to Samuel in the correspondence between Tsar Kalojan and Pope Innocent III. In one letter, the coronation of Symeon, of Peter and of Samuel by the see of Rome is mentioned⁶. The same applies to Pope Innocent's letter to the Hungarian king Imre⁷. As a matter of fact, neither Symeon nor Peter had been crowned by Rome⁸. In my opinion this is hardly plausible. In the middle of 9th century, Pope Nicholas had not granted Boris I's request to establish an independent Bulgarian Church. Why then should the Pope have granted ecclesiastical independence to Samuel so easily? We know that Samuel enjoyed good relations with Rome because he was in possession of an extended stretch of territory along the Dalmatian coast, where there were many bishoprics under the jurisdiction of Rome⁹. But this hardly constituted a strong position for exerting pressure.

Basil II avoided putting the Archdiocese of Ohrid under the control of the Patriarchate of Constantinople, and granted it far-reaching independence, making it an autocephalous Archbishopric (following the model of Cyprus). The Emperor had the right to designate or appoint the Archbishop. In concrete terms, though, in 1018, Basil II appointed John, the last prelate of Samuel's Church, as the (new) Archbishop¹⁰, thus leaving him in office but perhaps at a lower rank.

⁵ **Prinzling**, G. Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22 – 27 August 2011, Vol. 1. Plenary Papers. Sofia, 2011, p. 391 – 392. Cf. **Κατσαρός**, Β. Το σχέδιο εκβυζαντινισμού του ελληνικού χώρου κατά την εποχή της μακεδονικής δυναστείας. Από την ειρηνευτική (θρησκευτική) πολιτική και διπλωματία στη σύγκρουση: Μύθοι και Πραγματικότητες. In: Κύριλλος και Μεθόδιος. Παρακαταθήκες πολιτισμού. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Η πολιτισμική κληρονομιά του έργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου ως παράγοντας ενότητας με τους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης» (Αμόνταιο 21 – 22 Μαΐου 2010). Ed. Κ. Γ. Νιχωρίτης. Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 291 – 292.

⁶ ЛИБИ. Т. 3. София, 1965, с. 334 – 335: *Et diligenter perscrutantes, in eorum invenimus scripturis quod beate memorie illi imperatores Bulgarorum et Blachorum Symeon, Petrus et Samuel et nostri predecessores, coronam pro imperio eorum et patriarchalem benedictionem acceperunt a sanctissima Dei Romana ecclesia et ab apostolica sede, principe apostolorum Petro.*

⁷ ЛИБИ. Т. 3, с. 353: *Nam antiquitus in Bulgaria multi reges successive fuerunt auctoritate apostolica coronati, sicut Petrus et Samuel et alii nonnulli post illos.*

⁸ **Δεληκάρη**, Α. Η οικειοποίηση βυζαντινών τίτλους από Σλάβους ηγεμόνες ως έκφραση της πολιτικής ιδεολογίας τους. Η περίπτωση του Βούλγαρου τσάρου Συμεών. – In: **Δεληκάρη**, Α. Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα..., σ. 80 – 89.

⁹ **Антолјак**, Ст. Самуиловата држава. Скопје, 1969, с. 80 – 81, 84; **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия... Т. 1, с. 16 – 21. Cf. **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 86.

¹⁰ **Προκίη**, Β. Први охридски архиепископ Јован. // *Глас СКА*, 88 (52), 1911, с. 267 – 303; **Προκίη**, Β. Постанок охридског патријархата. // *Глас СКА*, 90 (53), 1912, с. 232 – 233;

The fact that the Emperor himself rather than the Patriarch appointed the subsequent Archbishops of Ohrid is a clear indication of the see's independence. In *Taxis tōn patriarchikōn thronōn* of Neilos Doxapatres (1143) we read the following¹¹:

Ὁμοίως τῇ Κύπρῳ ἐστὶν αὐτοκέφαλος μὴ ὑποκειμένη τινὶ τῶν μεγίστων θρόνων, ἀλλ' αὐτεξούσιος ἀγομένη, καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων ἐπισκόπων χειροτονουμένη, καὶ ἡ Βουλγαρία, μὴ οὕσα ἐξ ἀρχῆς Βουλγαρία· ὕστερον δὲ διὰ τὸ αὐτὴν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κυριευθῆναι λέγεται Βουλγαρία. Ἐμεινεν οὖν καὶ αὐτὴ αὐτοκέφαλος διὰ τὸ ὑπὸ βασιλικῆς ἐξουσίας ἀποσπασθῆναι τῆς χειρὸς τῶν Βουλγάρων, ἥτοι τοῦ βασιλέως Κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου, καὶ μὴ ἀνατεθῆναι ποτε τῇ Ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως.

The seat of the Archbishopric was in reality the former Lychnis which had been the seat of a diocese from before the middle of the 4th century until the 10th¹². Its boundaries and jurisdiction were defined in three sigillia issued by Basil II between 1019 – 1025¹³. Although the original documentation has unfortunately been lost, its gist is preserved in the text of a golden bull of Michael VIII a century and a half later (i.e., 1272 or 1273)¹⁴. The Emperor explained that the passage of time had brought

Белчовски, J. Историските основи за автокефалноста на македонската православна црква. Скопје, 1990, с. 36.

¹¹ PG 132, 1097A. See also **Φειδάς**, Βλ. Ιστορική εξέλιξη της οργανώσεως της Εκκλησίας Μακεδονίας. // *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 30 [Τμητικόν αφιέρωμα εις Ανδρέαν Θεοδώρου], 1995, σ. 51; **Ταρνανίδης**, Ι. Οι «Κατά Μακεδονίαν Σκλαβήνοι»: Ιστορική πορεία και σύγχρονα προβλήματα προσαρμογῆς. Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 64; **Delikari**, A. Macedonia's image and the meaning of "Macedonian-ness" among Balkan Slavs in the Byzantine period. – In: *Macedonian identities through time. Interdisciplinary approaches*. Ed. I. Stefanidis, V. Vlasidis, Ev. Kofos. Thessaloniki, 2010, p. 117 – 118; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 90 – 91.

¹² **Δεληκάρη**, Α. Η επισκοπή Λυχνιδού (-ών) μέχρι τον 10ο αιώνα. Ι. Από την ίδρυσή της έως τις αρχές του βου αιώνα. // *Κληρονομία*, 35/A'-B', (2003) [2005], σ. 69 – 85.

¹³ **Gelzer**, H. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. II. // *BZ*, 2, 1893, S. 42 – 46; **Иванов**, Ъ. Български старини из Македония. Ред. Б. Ангелов, Д. Ангелов. София, 1970² (1931), с. 550 – 562.

¹⁴ **Бенешевич**, В. Н. Описание греческихъ рукописей монастыря святой Екатерины на Синае. Т. I. С. Петербургъ, 1911 (repr. *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum*. Vol. 1. Hildesheim, 1965), с. 542 – 554; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 97 – 99. See also **Podskalsky**, G. *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865 – 1459*. München, 2000, S. 72; **Müller**, A. E. Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII. für Ochrid: nicht August 1272, sondern Juli 1273. – In: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*. Hrsg. L. M. Hoffmann, A. Monchizadeh (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7). Wiesbaden, 2005, S. 427 – 432; **Prinzinger**, G. Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe. – In: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Sofia, 22 – 27 August 2011, Vol. 1: Plenary Papers. Sofia, 2011, p. 393.

changes in the jurisdictional status of Justiniana Prima as the result of hostile plots and the disappearance of episcopal and metropolitan sees or their inclusion in other metropolitan sees or foreign Churches. He formally permitted the Archbishop of Ohrid to restore to his Archbishopric all the prelatical churches covered by the sigillia that had been seized by Byzantine prelates, as well as any sees that had been under the authority of Ohrid and had preferred to become autonomous. In addition, any diocese that was not independent of Ohrid and had appropriated prelatical churches of that Archbishopric was to release them immediately and to allow them to return to Ohrid's jurisdiction, unless of course they were able to produce a Byzantine imperial document attesting to some other status. What is particularly striking about this golden bull is that Michael VIII associated the Archbishopric of Ohrid with the Archbishopric of Justiniana Prima¹⁵, thus extending the historical lifetime of the Archbishopric of Ohrid and adding considerably to its prestige¹⁶.

The number of 32 dioceses in the Archbishopric (Kastoria, Glavitza (Kephallenia), Moglaina, Strumitza, Boutelis (Bitola), Morobisdos (Morovizd), Belebusdion (Velbužd), Triaditza (Sofia), Niš, Braničevo, Belegrada (Berat), Thramos (Sirmion/Srmska Mitrovica), Skopje, Prisdriana (Prizren), Lipainion (Lipljan), Servia, Dristra (Silistra), Vidin, Ras, Horaia (Oroš N. Albania), Tzernikos (Černik N. Albania), Chimaira, Adrianoupolis (Dryinoupolis), we cannot read the name of the next bishopric, perhaps Bela¹⁷, Bothrotos (Butrint), Ioannina, Kozile, Petron (Petra?), Rigoï (Regon), Stagoi, Verroia, and of course the metropolise of Dyrrachion), which was the overall number after Basils' three decrees¹⁸, was often altered depending on the change of political power in the region. However, it must be admitted that some of the metropolitan and episcopal sees mentioned in the sigillia still remain unidentified.

¹⁵ **Grañić**, B. Die Gründung des autokephalen Erzbistums von Justiniana Prima durch Kaiser Justinian I im Jahre 535 n. Chr. // *Byzantion*, 2, 1925 [1926], S. 123 – 140; **Zlatarski**, V. N. Prima Justiniana im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida. // *BZ*, 30, 1929 – 1930 [Festgabe A. Heisenberg zum 60. Geburtstag gewidmet], S. 484 – 489; **Prinzling**, G. Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter. // *BBG*, 5, 1978, S. 269 – 287; **Markus**, R. A. Carthage – Prima Justiniana – Ravenna: An aspect of Justinian's Kirchenpolitik. // *Byzantion*, 49, 1979, p. 289 – 292.

¹⁶ **Бенешевич**, В. Н. Описание греческих рукописей..., с. 542: *Βασιλικὸν γράμμα γράφον τὰ ἱεροκύκλια τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας τῆς α΄ Τουστανιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας καὶ λοιπῶν*. See also **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδῶν κατὰ τον Μεσαίωνα..., σ. 99 – 102, 148 – 154.

¹⁷ **Прокић**, Б. Први охридски архиепископ Јован..., с. 292; **Прокић**, Б. Постанак охридског патријархата..., с. 253; **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия... Т. 1, с. 61, 186.

¹⁸ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδῶν κατὰ τον Μεσαίωνα..., p. 158 – 160.

After the first Archbishop, John I⁹, who was probably a Slav, all other Archbishops were Greek until the last one, Arsenios²⁰. According to the testimony of Neilos Doxopates⁷, only the Synod of the Ohrid Archbishopric had the exclusive liturgical right to ordain Archbishops. Frequently the Archbishops of Ohrid were chosen from among the clergy of the Church of Constantinople and belonged to the most highly educated and most spiritual men in Constantinople (e.g. Theophylact, Demetrios Chomatenos and others).

As far as the official designation of the Archbishopric is concerned, it must be inferred in the first place from the form in which Archbishops style themselves in documents (including letters) and inscriptions (on stone, frescoes, icons and seals) and from the form in which they were addressed or designated by others in letters and similar sources.

The first Archbishops were designated as Archbishops of *Bulgaria* (*Ἐντεῦθεν οὖν καὶ τὸν εὐλαβέστατον μοναχὸν Ἰωάννην ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας ἐκνῶσαμεν εἶναι καὶ τὰ τῆ ἀρχιεπισκοπῆ προσήκοντα παρ' αὐτοῦ ἰθύνεσθαι; Ἀλλὰ μὴν καὶ Θεοδοῦλου τοῦ Βουλγαρίας ἀρχιερέως κοιμηθέντος*, etc.)²¹.

Under Theophylact of Ohrid²², one of the most famous biblical scholars and exegetes, the official designation, although it remains in most references *Bulgaria*, was expanded to *The Whole Bulgaria*. In a letter to Michael Pantechnes, the imperial

¹⁹ **Προκίη**, Β. Први охридски архиепископ Јован...; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 107 – 110.

²⁰ **Ταχιάος**, Α.-Αι. Ο τελευταίος αρχιεπίσκοπος Αχριδών. – In: **Tachiaos**, Α.-Ε. Ν. Greeks and Slavs. Cultural, Ecclesiastical and Literary Relations. Thessaloniki, 1997, p. 141 – 154; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 278. Cf. **Πάντος**, Δ. Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Πρόχορος (; – 1550) και οι σχέσεις του με τη Μονή Δοχειαρίου (πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Αθήνα, 2009, σ. 96, 113 – 119, 125.

²¹ **Gelzer**, Η. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse..., S. 42. 6 – 8; **Иванов**, Ъ. Български старини из Македонија..., с. 550; **Τσολάκης**, Εὐ. Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus) (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών/Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 105). Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 117. 21 – 23; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 109 – 121.

²² **Ξανάλατος**, Δ. Θεοφύλακτος ο Βουλγαρίας και η δράσις αὐτοῦ ἐν Αχρίδι. // *Θεολογία*, 16, 1938, σ. 228 – 240; **Katičić**, R. Βιογραφικά περί Θεοφύλακτου Αχρίδος. // *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 30, 1960 – 1961, σ. 364 – 385; **Gautier**, P. Théophylacte d'Achrida Discours, Traité, Poésies. Introduction, Texte, Traduction et notes (CFHB XVI/1). Thessalonique, 1980, p. 11 – 37; **Obolensky**, D. Theophylaktos of Ohrid and the Authorship of the Vita Clementis. – In: Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο. Vol. 2. Θεολογία και Φιλολογία. Αθήνα, 1986, σ. 601 – 618; **Obolensky**, D. Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, p. 34 – 82; **Delikari**, Α. Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza. Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe. Thessaloniki, 1997, S. 40 – 44.

doctor, Theophylact refers to himself as Archbishop of *The Whole Bulgaria* (*Ὁ δὲ πάσης Βουλγαρίας ἀρχιεπίσκοπος, ὃν ὅσοιπερ ὀρώσι τε καὶ ἀκούουσιν*)²³.

Some years later (in August/September 1157) the Archbishop John IV [Adrian] Komnenos, the cousin of Emperor John II Komnenos, used the title *Justiniana Prima and The Whole Bulgaria* for the first time in his signature in the proceedings of the synod of 1157 against the heretic Soterichos Panteugenos (*Ὁ ταπεινὸς μοναχὸς Ἰωάννης καὶ ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος πρώτης Ἰουστινιανοῦ (Ἰουστινιανῆς) καὶ πάσης Βουλγαρίας ὁ Κομνηνὸς ὀρίσας ὑπέγραψα*)²⁴.

This grandiose terminology had arisen under the influence of the pseudo-theory developed, probably not before the end of the 11th century, identifying the Archbishopric of Ohrid with the diocese of the city of Justiniana Prima founded in 535²⁵ but suppressed only 75 years or so later under the onslaught of the Avars. However, John Komnenos's successors in office, until Demetrios Chomatenos' predecessor avoided this title. At all events, for a long time it was not recognised by anybody outside the Archbishopric²⁶.

After the fall of Constantinople to the Latins in 1204 and with the foundation of the Bulgarian and Serbian states on the territory under the jurisdiction of the Ohrid Archbishopric, autonomous Churches were founded which recognised neither the jurisdiction of Constantinople nor that of Ohrid²⁷. The Serbian Church achieved autocephalus status in 1219 under the leadership of St Sava²⁸, and it took three bishoprics from Ohrid, those of Ras, Prizren and Lipainion²⁹. In 1235 a Church Council convened in the town of Lampsakos confirmed the Patriarchal dignity of

²³ **Gautier**, P. Théophylacte d'Achrida Lettres. Introduction, Texte, Traduction et notes (CFHB XVI/2). Thessalonique, 1986, p. 583, No 129.

²⁴ **Mai**, A. et. al. (ed.). Spicilegium romanum. Vol. 10. Graz, 1974, p. 89.

²⁵ **Grabar**, A. Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima. // *Cahiers Archéologiques*, 3, 1948, p. 49 – 63; **Мано-Зиси**, Ђ. Ископавања на Царичином граду 1953 и 1953 године. // *Старинар*, 5 – 6, 1954 – 1955, с. 155 – 180; **Мано-Зиси**, Dj. Justiniana Prima (Caričin Grad). // *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, 3, 1978, S. 687 – 717; **Bavant**, B., **Ivanišević**, V. Justiniana Prima – Caričin Grad. Beograd, 2003, p. 44 – 46.

²⁶ **Prinzing**, G. The autocephalous byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid. How independent were its Archbishops? // *Bulgaria Mediaevalis*, 3, 2012, p. 363.

²⁷ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 188 – 210.

²⁸ **Станојевић**, Ст. Свети Сава и независност српске цркве. // *Глас СКА*, 161 (83), 1934, с. 199 – 251; **Δεληκάρη**, Α. Οι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί λόγοι της ίδρυσης της Σερβικής αρχιεπισκοπής (1219). – In: **Δεληκάρη**, Α. Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα..., σ. 198 – 218; **Δεληκάρη**, Α. Η συμβολή του Αγίου Σάββα στον εκκλησιαστικό προσανατολισμό Σερβίας και η αντίδραση του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού στη δημιουργία της Σερβικής Εκκλησίας. // *Црквене Студије*, 16, 2019, No 1, с. 213 – 228.

²⁹ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 192 – 195.

the Bulgarian Orthodox Church and consecrated the Bulgarian archbishop Joachim as Patriarch³⁰

The division of Byzantium also caused a division of the Patriarchate of Constantinople. From then on, under the pressure of the civil authorities, the Bishops of the dioceses in Trapezunt and Epirus, started to ordain Bishops for the vacant dioceses, and began to refuse the authority of the Patriarch of Constantinople who had his seat in Nicea³¹.

This was strongly opposed by the Patriarch. The Byzantines believed that a kingdom could not exist without a Patriarchate, and this encouraged the other Greek rulers to establish church administrations in their own states. Demetrios Chomatenos, elected as Archbishop of Ohrid in 1216, strongly supported the Bishops of Epirus, which soured relations between the church centres of Ohrid and Nicea. At the request of Theodore the despot of Epirus, Archbishop Chomatenos crowned him emperor in 1227³². After this event there was a certain breakdown of communication between the Patriarch of Nicea and the Bishops of Epirus.

³⁰ **Heisenberg**, A. Georgii Acropolitae Opera. Lipsiae, 1903 (Ed. correctiorem curavit P. Wirth. Vol. 1, Stuttgartiae 1978), p. 50.23 – 51.3: *καὶ πληροῦσι τὴν τῶν παίδων συνάφειαν, τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τὰ τῆς ἱερολογίας τελέσαντος. τότε καὶ ὁ Τρινόβου ἀρχιερεὺς, ὑπὸ τῶν Κωνσταντινουπόλεως τελῶν, αὐτονομία τετίμηται καὶ πατριάρχης ἀναγορευέσθαι κέκρται βασιλικῶ καὶ συνοδικῶ τῷ θεσπίσματι, χάριτας τῶν προυχόντων ἀποτινύντων τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι Ἀσάν τοῦ κήδους ἔνεκα καὶ τῆς φιλίας;* **Божилев, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилев синодик. Издание и превод (История и книжнина). София, 2010, с. 160.13 – 17: *ἰωάννινα πρῶτῃ ἐξῆνταταγο ἀρχιεπίσκα, нарекошж ἔго πατρί ἀρχα-не τῷ κίκο словомъ, нж ѝ ржкопсанї емь гѣрманα πατρί ἀρχα.* See also **Цанкова-Петкова, Г.** Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства. // *ВВр*, 28, 1968, с. 139 – 141 and 146 – 150; **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия... Т. 1, с. 151 – 152.

³¹ **Nicol, D. M.** Ecclesiastical relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230. // *Byzantion*, 22, 1952, p. 212 – 214, 217; **Karpozilos, A. D.** The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217 – 1233) (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 7). Thessaloniki, 1973, p. 52; **Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α.** Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7). Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 153 – 154 and n. 24; **Angold, M.** Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081 – 1261. Cambridge, 1995, p. 215 – 217.

³² **Prinzing, G.** A quasi Patriarch in the State of Epiros: The Autocephalous Archbishop of «Boulgaria» (Ohrid) Demetrios Chomatenos. // *ZRVI*, 41, 2004, p. 165; **Stavridou-Zafraκα, Α.** The Political Ideology of the State of Epiros. – In: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences* (Réalités Byzantines 10). Ed. A. Laiou. Paris, 2005, p. 314 and 318 – 321; **Γιαρένης, Η.** Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος. – In: *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου* (Ιωάννινα 17 – 19 Σεπτεμβρίου 1999) (Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σειρά Συμποσίων 1). Ed. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης. Ιωάννινα, 2001, σ. 108 – 113.

Chomatenos admitted openly that he was governing the dioceses belonging to the Patriarchate of Constantinople temporarily and because of the situation that had recently arisen³³. This was the beginning of disputes between the Patriarchate and the Archbishopric of Ohrid. Chomatenos was keen to promote the papal-patriarchal image of his see, deliberately adopting again the former designation of Justiniana Prima. He used it or referred to it in important letters and synodal deeds, expanding the theory on which it was based even further. Chomatenos' conception of himself shaped his entire official conduct and resulted in the close imitation of many characteristics of the patriarchal chancery, above all in his correspondence³⁴. Many of his successors followed his example.

Formulas such as *Bulgaria* and *Justiniana Prima* that appear as part of the Archbishop's titles were of a legal and canonic nature and were used for defending the autocephalous rights of the Archbishopric. The appearance of the title *Bulgaria* and *Justiniana Prima* in the foundation inscription of the Theodokos Peribleptos church in Ohrid (in the year 1295) could be a result of the intention by Makarios, Archbishop of Ohrid, to highlight the ties of the Ohrid see with Justiniana Prima³⁵. This also shows by this time this title had already been consolidated.

³³ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., p. 161 – 163.

³⁴ **Prinzing**, G. Demetrii Chomateni Ponemata diaphora (CFHB 38). Berlin – New York, 2002, S. 376 – 377.198 – 208, No 114: *ὁ ἐν βασιλεῦσι μέγας καὶ περιβόητος Ἰουστινιανός ... καὶ πρῶτον εἶναι πάντων τῶν ἱερέων εἰπὼν τὸν ἀγιώτατον πάπαν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, ἔπειτα δεύτερον μετ' αὐτὸν τὸν μακαριώτατον Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τοῦτον εὐθὺς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας μέμνηται, ὃν καὶ Ἰουστινιανὴν ὀνομάζει, ὅτι τε ἐκεῖθεν τὸ γένος εἴλκε καὶ ὅτι μόχοις ἰδίους καὶ ἰδρωῖσι στρατηγικοῖς τὴν Βουλγαρικὴν ταύτην περιχώρον τοῖς ὄροις Ρωμαῖδος προσήρμοσεν*; **Prinzing**, G. Demetrii Chomateni Ponemata diaphora..., S. 55. 1 – 5, No 10: *Τῷ πανευγενεστάτῳ μεγάλῳ ζουπάνῳ πάσης Σερβίας καὶ Διοκλείας, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῷ ἡμῖν τέκνῳ κυρῷ Στέφανῳ τῷ Νεεμάνη, Δημήτριος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας*; **Prinzing**, G. Demetrii Chomateni Ponemata diaphora..., S. 296. 3 – 7, No 86: *Δημήτριος, ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, καὶ ἡ τῶν ἀρχιερέων τῶν ὑπὸ τὴν κατ' αὐτὸν ἐπαρχίαν ἱερὰ καὶ θεῖα ὁμήγυρις τῷ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς καὶ υἱῷ τοῦ μεγάλου ζουπάνου Σερβίας κυρῷ Σάββα χάριν ἀπὸ Θεοῦ καὶ εἰρήνην καὶ τὸν ἐν ἀγίῳ Πνεύματι ἀσπασμόν*. See also **Prinzing**, G. Convergence and divergence between the Patriarchal Register of Constantinople and the Ponemata Diaphora of Archbishop Demetrios Chomatenos of Achrida/Ohrid. – In: **Крсмановић, Б., Максимовић, Љ., Радић, Р.** Византијски свет на Балкану. Књ. I (Византолошки Институт САНУ посебна издања књ. 42/1). Београд, 2012, с. 13 – 15; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 126 – 133.

³⁵ **Иванов**, Й. Български старини из Македонија..., с. 38 – 39, No 8: *Ἀνηγέρθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς πανυπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου τῆς περιβλέπτου διὰ συνδρομῆς κ(αἰ) ἐξόδου κυρίου Προγόνου τοῦ (υἱοῦ) Gelzer) Σγούρου (Γγιούρου Bodlev) μεγάλου ἐταιριάρχου κ(αἰ) τῆς συζύγου αὐτοῦ κυρ(ᾶς) Εὐδοκίας κ(αἰ) γαμβροῦ τοῦ κρατίστου κ(αἰ) ἀγίου ἡμῶν αὐτοκ(ράτορος) βασιλέως. ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κ(αἰ) αὐτοκράτορος Ρωμαίων Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου κ(αἰ) Εἰρήνης τῆς εὐσεβεστάτης ἀγούστης, ἀρχιε-*

But from the end of the 13th century on, the inclusion of the name of Ohrid in the designation of the Archbishopric is also documented³⁶.

The expansion of the Serbian state southwards reached its maximum in the time of Tsar Stephen Dušan (1331 – 1355). The exact year when Stephen Dušan occupied Ohrid is not known, but it was most probably around 1334. Tsar Dušan respected the decrees issued to the Ohrid Archbishopric by the Byzantine emperors. The autocephalous state of the Archbishopric of Ohrid remained untouched and endured³⁷. Archbishop Nicolaos was on good terms with the Serbian ruler³⁸. On Palm Sunday, the 9th of April, 1346 Tsar Dušan summoned a church council to Skopje where Symeon, the Patriarch of Trnovo, and Nicolaos (1346 – ?), the Archbishop of Ohrid, conferred the dignity of Patriarch on the Serbian Archbishop Joannikije (1337 – 1354). On Easter Day, the 16th of April, 1346, the new Patriarch, whose election had contravened church law, solemnly crowned Stephen Dušan as Emperor of Serbs and Romans³⁹.

There are not many records concerning the relations between Dušan's heir, his son, tsar Uroš V, and the Archbishop of Ohrid, but most probably, at that time, the Ohrid Archbishopric retained all its former privileges. Its jurisdiction spread through different states: 1. The kingdom of Vukašin, and later of his son Marco, in whose territory the town of Ohrid was located; 2. the despotate of Radoslav Hlapen (where Veroia and Vodena belonged); 3. the kingdom of Symeon Uroš Palaiologos in Epirus and southern Albania; 4. the Kanina-Avlonia despotate; 5. the principedom of Elbasan and 6. the despotate of Velbužd⁴⁰.

During the reign of the Serbs, the Ohrid Archbishopric controlled the smallest territory since the time of its creation. Most of the territory to the north that had previously been under its jurisdiction was lost⁴¹. Thus, its northern border went

ρατεύοντος δὲ Μακαρίου τοῦ παναγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς κ(α)ὶ πάσης Βουλγαρίας.

³⁶ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 136 – 138 and 144 – 154. See also **Gelzer**, H. Der Patriarchat von Achrida..., S. 13, 15; **Prinzing**, G. The autocephalous byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid..., p. 364.

³⁷ **Soulis**, G. The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331 – 1355) and his Successors. Washington D.C., 1984, p. 84 – 85; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 220 – 221.

³⁸ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 222 – 236; **Κυριακούδης**, Ευ. Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Νικόλαος και η κτητορική του δραστηριότητα στα μέσα του 14ου αιώνα. // *Црквене Студије*, 1, 2004, с. 309 – 339.

³⁹ **Soulis**, G. C. Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle. – In: Γεώργιος Σούλης 1927 – 1966. Ιστορικά Μελετήματα. Βυζαντινά, Βαλκανικά, Νεοελληνικά. Αθήνα, 1980, σ. 103; **Радојчић**, Н. Српски државни сабори у средњем веку (СКА посебна издања 130, Друштвени и историски списи 54). Београд, 1940, с. 123 – 125.

⁴⁰ **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия... Т. 1, с. 330 – 331; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 238 – 239.

⁴¹ **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 214 – 236.

past Debar and Kičevo, not far from Ohrid, and then descended over the Mokren mountains towards the Adriatic to the Bay of Avlona. To the south-west, the border was marked by the rivers Aaos and Aliakmon, touching on the town of Servia and turning north-eastwards, leaving the town of Veroia under the jurisdiction of the Patriarch of Constantinople. Of the dioceses belonging to it in earlier times, only the following remained: Ohrid, Kastoria, Grevena, Moglena, Slanitza, Strumitza, Pelagonia, Devol or Selasphor, Glavinitzza, Kanina (and Wallach). After the fall of Dušan's kingdom, the Ohrid Archbishopric slightly expanded north and southwards, so that the following dioceses then became part of its territory: Prizren, Skopje, Debar, but most probably, it also expanded towards eastwards, including the towns of Velbužd (today's Kjustendil) and Razlog⁴².

In the battle of the Maritsa river (26 September 1371) King Vukašin und Jovan Ugleša were killed. The Serbian states were forced to pay taxes to the Ottomans, and to supply them with soldiers in times of war. In 1392, the Turks conquered Skopje, and after the deaths of King Marco (1394) and of the despot Constantine Dragaš of Velbužd (1395), they finally conquered the entire territory formerly ruled by these two men. Thus, in 1408, Ohrid was firmly under Turkish rule⁴³.

After the fall of the Trnovo Patriarchate, some of the dioceses under its jurisdiction became part of the Ohrid Archbishopric. Thus, in the beginning of the 15th century, the Archbishop of Ohrid, Matthaïos (1408 is mentioned), attached the dioceses of Sofia and Vidin to the Ohrid Archbishopric. By showing the Byzantine Emperor, Manuel Paleologos (1391 – 1425) and the Synod, some golden bulls issued by previous Byzantine emperors and concerning the jurisdiction and privileges of the Ohrid Archbishopric, Matthaïos tried to win not only the right to govern the dioceses of Sofia and Vidin, but also to obtain dioceses given to the see of Ohrid in the chrysobulls of his predecessors. After a certain interval, the Patriarchate of Constantinople opposed this move. It argued that before the creation of the Patriarchate of Trnovo, the dioceses of Sofia and Vidin had been under its own jurisdiction. This led to a cooling down in the relations between the Patriarchate and the Archbishopric which had been quite good until then⁴⁴. Matters came to a head when the Patriarchate of Constantinople entered into a union with

⁴² **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия... Т. 1, с. 339–340; **Δεληκάρη, Α.** Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 236 – 246.

⁴³ **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия... Т. 2, с. 1; **Vacalopoulos, Α.** History of Macedonia, 1354 – 1833 (transl. P. Megann) (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών/Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 131). Thessaloniki, 1973, p. 48 – 49.

⁴⁴ **Баласчевъ, Г. Д.** Кореспонденция между Цариградския патриархъ и Охридския архиепископъ отъ началото на XV век. // *Минало*, I, 1909, No 1, с. 6 – 9; **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия... Т. 2, с. 7 – 8 and 156 – 158; **Tegou-Stergiadou, Ev.** Die Sigilla von Basileios II. für das Erzbistum von Achrida und ihre Beziehung mit den Bistümern von Berroia und Servia. // *Orthodoxes Forum*, 12, 1998, No 1, S. 18 – 19; **Τέγου-Στεργιάδου, Ευ.** Αρχιεπισκοπή Πρώτης Ιουστινιανής (Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος).

the Roman-Catholic Church at the Council in Florence in 1439, which resulted even in an interruption of relations. In fact, the Ohrid Archbishopric was one of the fiercest opponents of the Union. It was not until after the fall of Constantinople to the Turks in 1453, when the Patriarchate of Constantinople ceased to support the Union, that relations were restored. Some scholars hold that in the second half of the 15th century, the Danubian Principalities of Moldavia and Wallachia fell under the jurisdiction of the Ohrid Archbishopric. The reason for this could have been that the Ohrid Archbishopric sharply rejected the Union of Florence⁴⁵. In the year 1715, Chrysanthos Notaras in his *Συνταγμάτιον περί των οφφικίων, κληρικάτων και αρχοντικίων της του Χριστού αγίας εκκλησίας* rejected outright the ecclesiastical dependence of these two principalities from the Ohrid Archdiocese⁴⁶.

According to several scholars, the ecclesiastical provinces of the Serbian Patriarchate were attached to the Ohrid Archbishopric after the Ottoman conquest of Smederevo (1459), but we do not have any confirmation from written sources. We only know that the Serbian Patriarch Arsenije II continued to serve until his death in 1463. Towards the end of 1529 or the beginning of 1530, the Bishop of Smederevo, Paul, supported by some Serbian dignitaries and with the connivance of the Turkish authorities, whom he had bribed with money, separated the Peć diocese and some other dioceses from the Ohrid Archbishopric and proclaimed the Church of Peć independent⁴⁷. In spite of this, the Serbian Patriarchate was officially restored in 1557 by Suleiman the Magnificent at the instigation of Mehmet Pasha Sokolović. During this period the Ohrid Archbishopric expanded its jurisdiction in the Balkans, as we see from the designation of the Archbishop Prochoros (1528 – 1550)⁴⁸: *Πρόχορος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος ἃ Ἰουστινιανῆς, Σερβίας, Βουλγαρίας καὶ τῶν λοιπῶν*.

Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 62 – 63; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 146 and 246 – 247.

⁴⁵ **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископија... Т. 2, с. 11 – 15; **Péchaire**, A.-P. L'archevêché d'Ochrida de 1394 à 1767. A propos d'un ouvrage récent. // *Échos d'Orient*, 35, 1936 [1971], p. 187 – 188; **Δεληκάρη**, Α. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα..., σ. 247 – 248. Cf. **Gelzer**, H. Der Patriarchat von Achrída..., S. 21 – 22.

⁴⁶ **Χρυσάνθος Νοταράς**. Συνταγμάτιον περί των οφφικίων, κληρικάτων και αρχοντικίων της του Χριστού αγίας Εκκλησίας... Târgoviște, 1715, σ. 81 – 84 (σ. 84: *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι δηλαδὴ τῆς Βλαχίας καὶ Μπογδανίας αἱ Μητροπόλεις δὲν ἦσαν ποτὲ ὑποκείμεναι τῷ Ἀχρίδος*).

⁴⁷ **Архиепископ Јован**. Кратка историја на Охридската Архиепископија. Охрид, 2007, с. 44 – 47.

⁴⁸ **Gelzer**, H. Der wiederaufgefundene Kodex des hl. Klemens und andere auf den Patriarchat Achrída bezügliche Urkundensammlungen. // *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, 55, 1903, S. 104. See also **Стојановић**, Ј. Стари српски записи и натписи. Књ. 1 (Зборник за историју језик и књижевност српскога народа прво одељење Споменници на српском језику Књ. 1), Београд, 1902 (repr. 1982), с. 176.547 and с. 177.552.

A very important source for the last years of the Archdiocese is the Codex of the Archbishopric of Ohrid, also known as the Codex of St Clement⁴⁹. This Codex is a collection of synodical acts from the 17th and 18th century treating matters relating to that ecclesiastical district. According to the first document in the Codex, the collection was created by Meletios, Archbishop of Justiniana Prima, Ohrid and The Whole of Bulgaria, whose intent was to make a record of various acts and matters relating to the Archbishopric⁵⁰: *Ἀφιερώθη ὁ παρῶν ἱερὸς κώδιξ τῇ ἡμετέρᾳ ἀρχιεπισκοπῇ τῆς Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐποπτείας ἡμῶν*. The dedicatory preface of the Codex, chronologically the first document it contains, is dated May, 1st, 1677; the last document in the volume is the act of enthronement of Archbishop Joseph in 1746. The Codex of St Clement preserves information relating to the jurisdiction of the Archbishopric of Ohrid over a period of some seventy years, that is, from the beginning of its compilation to its conclusion. Based on the signatures of the Metropolitans and Bishops on the documents it contains, and on the references in them to various episcopal and metropolitan sees, it is possible to determine the extent of the ecclesiastical territory controlled by Ohrid during that time (twenty years before its abolition in 1767). The extent of the Archbishopric in the Codex comprised the bishoprics of Velegrada, Velessos, Vodena, Gora and Mokra, Grevena, Debar, Korytza, Moglena, Pelagonia, Prespa, Sisanion, Strumitza and the metropolises of Dyrrachion and Kastoria.

Greeks, Slavs and other nationalities coexisted harmoniously in the area of the Archbishopric through the centuries. Although at various times this Byzantine Archbishopric, or parts of its dependent territories, were outside the borders of the Byzantine state, it sought, despite frequently adverse circumstances, to preserve the substance of its Byzantine identity and to defend its rights against the interests of foreign conquerors, sometimes through vigorous resistance and sometimes by striving to find ways of collaborating with them.

⁴⁹ **Gelzer**, H. Der Patriarchat von Achrida..., S. 35 – 103.

⁵⁰ *Ibidem*, S. 45.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

АРХИЕПИСКОПИЯТА НА БЪЛГАРИЯ –
ПЪРВЕНСТВО И ПРИЕМСТВЕНОСТ
(СПОРЕД ГРАМОТИТЕ НА ИМПЕРАТОР ВАСИЛИЙ II)

ПАВЕЛ ПАВЛОВ

Богословски факултет

*Pavel Pavlov. THE ARCHBISHOPRIC OF BULGARIA – PRIMACY AND CONTINUITY
(ACCORDING TO THE CHARTERS OF EMPEROR BASIL II)*

This article aims to show the clear line of apostolic succession and the apostolic founding of the Bulgarian Archbishopric and its direct link with *Justiniana Prima*, but in a concrete historical continuity, i.e. through Pliska and Preslav, rather than through Ochrid. The succession relates also to the name of the church and, as is the case here, Bulgaria or Bulgarian is always mentioned. This name carries not only state-building but more than anything else – ecclesiality and church-building. In this sense it is a mark more of ecclesiality rather than ethnicity. This makes the topic predominantly theological or theologically-historical. This is not just a historical question and the contemporary terms are not without import.

Keywords: church, apostolic succession, primacy, Bulgarian Archbishopric, Justiniana Prima, charter, seat, cathedra, primate, hierarchy, inheritance.

Поставям по този начин темата си за доклада най-малкото по две причини. Първо, защото въпросът за *първенството* и *приемствеността* е изключително важен в християнството и в Църквата още от времето на апостолите и техните приемници и последователи¹. Именно апостолската приемственост на йерархията е гарант за църковността и носител на апостолския принцип, който често се разглежда като обратен на имперския принцип в историята на Църквата². Успехът обаче е именно в синтеза и симфонията³. И второ, защото днес има гласове, които претендират за наследството, а оттам – и за приемственост с Архиепископията на България, като същевременно не желаят да се идентифицират с нея, напротив, дори показват пренебрежително отношение. Така че в моя доклад водещи са историческите основания, от една страна, и съвременните претенции – от друга.

ПЪРВЕНСТВОТО

Основаните от апостолите престоли дават особено предимство и първенство на градовете и областите. Така се ражда още в ранната Църква подредбата по чест на старите престоли. По нашите земи има десетки локални църкви, които са основани от апостолите, главно от св. ап. Павел и св. ап. Андрей, но именно Новият Рим, Цариград, ще придобие специално предимство заради това, че става християнската столица на Римската империя, а и на света. Другите апостолски градове (Солун, Одесос, Филипи и др.) така и не могат в пълнота да получат признание и да оползотворят своите апостолско-църковни предимства. Имперският принцип ще повлияе много за изграждането на първенствата по чест. Както, когато император Константин Велики избира Византион за Нов Рим и това дава огромни предимства на града, така и по-късно, в своето време император Юстиниан Велики ще избере за нов църковен център на Балканите родния си град, той ще стане седалище на самостоятелна архиепископия, независима както от Стария, така и от Новия Рим. Автокефалната архиепископия на Първа Юстиниана ще обедини Балканските предели в една единна структура, която, макар и да съществува сравнително кратко, ще из-

¹ В тази връзка вж.: **Павлов**, П. Апостолско първенство, приемство и служение – история и есхатология. // *Богословска мисъл*, 2006, № 1 – 4, с. 159 – 167.

² Вж. напр.: **Флоровски**, Г. Антиномии на християнската история: Империя и Пустиня. – В: Християнство и култура. София, 2006, с. 79 – 114.

³ Такъв успех виждаме не само в центровете, създадени от императорите Константин и Юстиниан, но и в изградените от българските християнски владетели Плиска, Преслав и Охрид.

гради трайно усещане за необходимост от самостоятелно църковно управление в тези територии. Създаването на поместна архиепископия за българските земи ще запълни тази липса и ще осъществи и занапред приемствеността с автокефалиите от предиконоборския период⁴. През Средновековието връзката между Архиепископията на България и Прима Юстиниана е очевидна. Например в грамотата на Михаил VIII Палеолог от 1272 г. четем:

Но за да разкрием целта на словото си, стига да споменем за ненадминатия сред царете – онзи Юстиниан, който не само в продължение на цялото време на управлението си съхрани с дела славата си, но и явно е оставил дълготрайно добро име в спомена за себе си; положил е и старание в грижата (което не е лесно да се опише) за светейшата *архиепископия на България*, която всъщност и нарече от самото ѝ основаване *Първа Юстиниана*. Тъй като тя му беше родина (защото се смята, че там именно има своето телесно рождение) и той извърши всичко и положи голям труд [за нея], та как с достойни за себе си награди да я обсипе, и колкото се може повече да я издигне с почест и блясък. Така че може да се пресметне какво старшинство ѝ предостави сред останалите [църкви], и с какви привилегии я удостои, и също колко от удостоените с първосвещенство църкви придаде към нея, освен многото и големи [дарове], с които я облагороди и които [само] амбициозната воля на цар би могла да даде. За тези привилегии той получи съгласието и на онзи светейши папа на първенстващия Рим – Вигилий. Владетелят се погрижи за нейната слава най-вече и да останат във времето нейните привилегии на превъзходство. Затова и с хрисовулни слова и царски заповеди утвърди тези привилегии [...] В това отношение той свърши много. И мнозина от следващите благочестиви автократори го последваха в мнението му със същата цел, като проявиха същото благоволение към архиепископията. Но тъй като често нещата не остават постоянни до края, а често се променят, и при тази архиепископия извършеното от този блаженопочинал цар не остана непроменено⁵.

Да, Архиепископията на България е безспорно продължение на архиепископията на Юстиниана Прима. Но центърът на Архиепископията на България при нейното основаване през 870 г. е тогавашната българска столица Плиска, през 893 г. тя се мести в Преслав, а след падането на Източна България ще се премества в Дръстър, в Средец, в Мъглен, във Воден, в Преспа и накрая в Охрид. Приемствеността е в тази последователност – не може да се

⁴ Периодът на иконоборството е своеобразна канонична аномалия, защото императорите иконоборци разрушават създадения вече порядък в стремежа си да подчинят Църквата на държавната власт. Понякога, за да накажат папата или пък Константинополския патриарх, императорите отнемат и прехвърлят диоцеза Илирик от едната на другата страна, или обратно. За иконоборството вж.: **Стоянов, Х.** Из историята на иконоборството: 717 – 741. // *ГДА*, 30, 1990 [1980 – 1981], с. 53 – 135.

⁵ Текстът на хрисовула е запазен в Кодекс Синаитикус. Преводът е на колегата Светослав Риболов и наскоро ще бъде публикуван като резултат от работата по проект „1000 години от учредяването на Охридската архиепископия“.

прескачат по-ранните столични градове, а да се утвърждава приемственост само между Охрид и Прима Юстиниана. В испанска notiция за Първа Юстиниана от XII в. четем:

Трябва да бъде известно и това, че поради акта на узаконяването от прочутия император Юстиниан тази църква [на България] беше автокефална и имаше собствено ръкополагане и привилегията на свещенослужението не само от император Василий и стареца Роман Лакапин, когато беше сключен договoрът с царя на българите Петър, ала и *от старите привилегии*⁶.

Ако приемем, че учредяването на Прима Юстиниана по средата между големите диоцези на Стария и Новия Рим е *каноничен прецедент*, то той ще бъде използван много разсъдително и от основателите на Българската архиепископия през IX в. Както е добре известно, Българската архиепископия е учредена на Цариградския събор на 4 март 870 г. Освен това посоченото съборно учредяване никога и от никого не е оспорено, макар че доста моменти от историята на Българската църква непрекъснато и от най-различни автори да са подлагани на съмнение, без значение дали това е основателно или не. Най-висшата канонична инстанция е Съборът и едно съборно признание при всички положения е безспорно и не може да се равнява с признание от страна на император, патриарх или който и да е друг авторитет в християнското предание⁷. Макар след учредяването си Архиепископията на България да предизвиква редица спорове между Стария и Новия Рим, все пак на Събора през 879–880 г., който е своеобразно продължение на този от 870 г., тя е окончателно утвърдена и патриарх св. Фотий писмено обещава пред Събора „да не ръкополага в България, нито да изпраща омофор“⁸.

⁶ Цит. по: **Кръстанов, Т.** Охридската архиепископия-патриаршия – продължение на първата Българска патриаршия от X век. // *Македония*, № 12, 24 март 1999. – http://www.pravoslavieto.com/history/12/1018_ohridska_arhiepiskopia/index.htm (23.09.2020).

⁷ Това мнение е водещо в каноничния порядък на Църквата през вековете. На него особено се набляга през XX в., когато, за съжаление, не функционира добре съборното отношение между отделните поместни църкви, което особено проличава от Предсъборните съвещания, продължили повече от 50 г. и в крайна сметка довели до Критския събор през 2016 г., на който не участваха част от поместните църкви, включително и БПЦ.

⁸ Вж.: **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация на българите. – В: Съчинения в 5 тома. Т. 1. Апология на Средновековието. София, Захарий Стоянов, 2013, с. 341. Текстът се намира под № 45 в Приложението: Решения, взети на 4-то заседание (24 декември 879 г.) на Фотиевия събор.

ПРИЕМСТВЕНОСТ В ИМЕТО НА АРХИЕПИСКОПИЯТА В ГРАМОТИТЕ НА ИМПЕРАТОР ВАСИЛИЙ II

Първият преводач и издател на грамотите проф. Марин Дринов пише в началото на изданието: „Тези документи имат голяма цена за нашата история, както черковна, тъй и гражданска: и за едната и за другата ние намираме тук няколко нови и много любопитни свидетелства“⁹. Още в началото на Първия сигилий става пределно ясно, че тук говорим не за нещо ново или поредна юрисдикция, а за слагане на каноничен порядък в диоцезите след завладяването на България. Императорът потвърждава признатата по-рано от съборите Архиепископия на България, а новият предстоятел Йоан е наречен архиепископ на България (ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας). Същото наименование след това се среща 8 пъти във Втората грамота и още 2 пъти в иначе кратката (само няколко реда) Трета грамота като τῆ ἀρχιεπισκοπῆ Βουλγαρίας. Освен това твърде често се срещат определенията: τῆς Βουλγαρικῆς ἐνορίας; τῶν Βουλγαρικῶν ὄρων и дори μοναστήριον Βουλγαρικόν, т. е. българска област, български предели и български манастир. В грамотите не се употребява никакво алтернативно наименование за този църковен диоцез. Техническото наименование Охридска архиепископия е наложено най-вече чрез изследванията и публикациите на академик Иван Снегаров, който е родом от Охрид и не крие симпатиите и привързаността си към този град.

ПРИЕМСТВЕНОСТ В СЕДАЛИЩАТА НА АРХИЕПИСКОПИЯТА НА БЪЛГАРИЯ

В Първата грамота четем:

Самият архиепископ да има в укрепените селища на своята територия, т. е. в Охрид, Преспа, Мокро и Кичево 40 клирици и 30 парици¹⁰.

Какво ли е наложило вече във Втората грамота така обстойно да се говори за седалището:

Понеже пресветият архиепископ на България поиска от нашето царство да издадем и друг сигилий относно останалите, неизброени в първия сигилий нему

⁹ Дринов, М. Три грамоти, дадени от императора Василий II на българският охридски архиепископ около 1020 лето. // *Периодическо списание* (I, 7 – 8), Браила, Българско книжовно дружество, 1873, с. 14 – 25. – В: Съчинения на М. С. Дриновъ. Издава Българското книжовно дружество въ София подъ редакцията на проф. В. Н. Златарски. Т. 2. София, 1911, с. 205.

¹⁰ Грамотите са многократно издавани и днес леснодостъпни в електронен вариант. Тук цитирам подготвен за отпечатване нов прочит и коригиран превод на грамотите по проект „1000 години от учредяването на Охридската архиепископия“.

подчинени епископства, защото съседните митрополити са ги заграбили от *българската област* и са си ги присвоили, и понеже царството ни не благоволява да позволи на никого от тия или от техните хора да пристъпи и крачка дори навътре в пределите на *българската област*, затова постановяваме, щото и сегашният пресвети архиепископ да притежава и управлява всичките *български* епископства, както и всички други градове, които бяха под властта на цар Петър и Самуил и се притежаваха и управляваха от *тогавашните архиепископи*.

Връзката с предишните архиепископи и техните канонични области е повече от ясна, макар и центърът да се е променял вече няколко пъти. И още:

... без в нищо да се наруши порядъка, *добре установен от царстващите преди нас*. Но макар и да завладяхме страната, все пак запазахме непокътнати нейните права, като ги потвърдихме чрез наши хрисовули и сигилии. И нека (Постановяваме) също така *сегашният* пресвети архиепископ на България да владее и управлява толкова голяма област, каквата и колкото голяма е имал при цар Петър, и да владее и управлява всички епископства на България, т. е. не само ония, които бяха споменати в първия сигилий, но и тия, които са били пропуснати и непосочени заедно с другите и които чрез настоящия сигилий се обявяват и дават поименно. И на тях както и на останалите подаряваме клирици и парици.

Самият император смята себе си за приемник на „царстващите преди нас“ Петър и Самуил, а „сегашният“ архиепископ Йоан е приемник на „тогавашните архиепископи“.

Най силно впечатление обаче прави включването на Дръстър, във Втората грамота, в списъка на градовете, подчинени на архиепископа на България. Защо ли, когато той географски е толкова отдалечен от земите на тема България по това време? Ако погледнем картата, ще видим, че между Дръстър и другите поменати епархии няма пряка връзка. Дали пък това не е поради факта, че именно там резидира първият признат от Цариград патриарх на Българска православна църква¹¹:

¹¹ В Дюканжовия каталог под номер 5 четем: „Дамян (светителствал) в Доростол, сега наричан Дриста. При него и България е почетена за автокефална. Той, по заповед на император Роман Лакапин, се провъзгласи за патриарх от императорския съвет, а после беше низведен от Йоан Цимисхий“. Каталогът е най-достъпен у: **Иванов, Й.** Български старини из Македония. 2. фототипно изд. София, 1970, с. 564 – 569. В българската историография това е обстойно анализирано и коментирано още от Йордан Иванов, Васил Златарски и особено от Петър Мутафчиев. Вж.: **Иванов, Й.** Епархиите в Охридската архиепископия през началото на XI в. // *Сп.БАН*, кн. I, 1911, с. 93 – 112; **Златарски, В.** Български архиепископи-патриарси през Първото българско царство до падането на източната му половина // *ИИД*, 6, 1924, с. 49 – 76; **Мутафчиев, П.** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Силистра и Добруджа. Т. 1. София, 1927, с. 102 – 196. В по-ново време вж. изследванията на Георги Атанасов.

Прочее, повеляваме епископът на Дристра да има в градовете на тази област и останалите градове около нея 40 клирици и 40 парици. *Защото при царуването на Петър в България тая [епархия] е блестяла с архиепископско достойнство, а след това архиепископите ѝ са се преместили от едно място на друго, един в Триадица, друг във Воден и Мъглен, и след това ние намерихме сегашният архиепископ в Охрид. Затова [заповядваме] самият Охрид да има архиепископ, а за Дристра да бъде ръкопологан епископ.*

Този момент ясно показва, че тук става въпрос за поместна Църква – Архиепископия. Архиепископът се премества и остава в Охрид, а за Дръстър се ръкополага само епископ.

И отново друг център на Архиепископията на България, макар и временен – Воден¹², който е отличен веднага след Дръстър:

Епископът на Воден да има в градовете на областта си 40 клирици и 40 парици, защото тая епархия беше за мен най-полезна и предана и ми отвори достъпите на прекия път за страната, та трябваше тя във всеки случай да получи по-голяма награда и непременно да бъде издигната над най-добрите. Но за да не се постави над [епархията на] архиепископа, дадохме ѝ равно число клирици и парици с тая на архиепископа, като увеличихме архиепископските 70 с още 10 души.

Също така още в Първата грамота прави впечатление, че няколко града – Главиница, Триадица¹³, Скопие, Ниш, дори и Белград, и това едва ли е случайно, имат повече „клирици и парици“ от Охрид – 40 плюс 40, а Костур има колкото Охрид – 40 плюс 30:

... тях ги утвърдихме за архиепископа на България, *който ги е имал още от старо време*. Защото ние не нарушаваме нищо от това, което е било отредено *от по-рано за архиепископията на България*. Обаче, ако нещо е станало неясно, ние чрез настоящия наш сигилий го изясняваме и повторно потвърждаваме, за да се пази ненарушено и неизменно всичко, което *принадлежи от старо време на архиепископията*.

¹² Пак в Дюканжовия каталог под номер 6 четем: „Герман, наричан и Гаврил, (светителствал) във Воден и Преспа“.

¹³ Продължавайки още малко темата за приемствеността, обръщам внимание върху факта, че Дюканжовият каталог, или Списъкът на архиепископите на България, едва ли случайно започва с „Протоген, архиепископ на Сердика“.

НОСИТЕЛИТЕ НА ПРИЕМСТВЕНОСТТА¹⁴

„Охридската архиепископия е пряко продължение на Първата българска патриаршия“ – с това изречение започва студията на проф. Йордан Иванов *Епархиите в Охридската архиепископия през началото на XI в.*¹⁵ Какво ли пък се е променило толкова само 100 години по-късно, за да липсва тази категоричност в изследванията по темата?

Когато говорим за грамотите на император Василий II, струва ми се, че трябва да обръщаме по-голямо внимание на израза „в един ярем“. Дали пък това не ни насочва и към ролята на последната българска царица и нейните деца в управлението на империята? Може би трябва малко повече да анализираме събитията по предаването на властта и ролята на императрицата и патриарха в Охрид. Да видим какво всъщност се случва след 1018 г. Много отдавна, още на първия изследовател на Грамотите Марин Дринов прави впечатление терминът *ѡбѡплодѡв*, който той превежда като **съюзна, с договор**¹⁶. Става дума за това, че с Божия помощ се сключва нещо като съюз между империята и България¹⁷. За съжаление, в следващите преводи на грамотите това не се утвърждава. Първо се запазва териториалната цялост; второ, името – България; и трето, автокефалният статут на Българската църква.

Тук искам да погледнем тази тема и в един по-богословски дискурс. Преди десетина години се появи една монография, която по всякакъв начин се стреми да покаже, че Охридската архиепископия е нова юрисдикция или ако има връзка с по-ранни юрисдикции, то това е само с Първа Юстиниана, а няма нищо общо с Архиепископията на България¹⁸. Основният аргумент е, че не приемствеността в йерархията и предимството на престолите е носител на църковността, а местната йерархия и верен народ, местната евхаристийна общност. Звучи модерно, в контекста на „евхаристийната еклисиология“ на отминалия XX в., но не отговаря на историческата истина, ясно документираща

¹⁴ Сrv. Дуйчев, И. Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981, с. 68 – 82.

¹⁵ Иванов, Й. Епархиите в Охридската архиепископия през началото на XI в., с. 93.

¹⁶ Дринов, М. Три грамоти, дадени от императора Василий II на български охридски архиепископ около 1020 лето. // *Периодическо списание* (I, 7 – 8), Браила, Българско книжовно дружество, 1873, с. 14 – 25. – В: Съчинения на М. С. Дриновъ. Издава Българското книжовно дружество въ София подъ редакцията на проф. В. Н. Златарски. Т. 2, с. 203 – 214.

¹⁷ Това прави впечатление и на Иван Снегаров. Сrv.: Снегаров, И. История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. София, 1995, с. 53.

¹⁸ Вече се каза, че именно Българската архиепископия от времето на св. цар Борис е пряк приемник на Юстиниана прима. Освен това са налични множество извори и у Теодор Валсамон, и у Никифор Григора („а Първа Юстиниана била наречена Митрополия на България“) и др., които не е необходимо да бъдат цитирани тук.

на в основните извори на епохата, както и на съвременната ситуация в областта на юрисдикциите. Още тогава в лично писмо протестирах пред автора на тази теза, а той обясняваше, че историческите аргументи имат светски характер и нямат нищо общо с еклисиологията. Интересно е обаче защо тогава се търси връзка с Прима Юстиниана? Не става ясно. И тук би трябвало да важат същите аргументи. Значи едни извори са допустими, а други – не. Очевидно мотивите, въпреки дипломатичния език, са чисто народно-политически. Това провокира по-задълбочени занимания с връзката между историята и богословието, с историята като метод за богословие, което роди и нов курс в университетата – *Въведение в църковната история*.

Все пак да обърнем още малко внимание на някои спорни тези, изказани напоследък. Когато тези еклисиологични аргументи бяха споделени на една конференция в Бар през 2016 г., те предизвикаха редица недоумения у колегите, независимо от народността – всички бяха озадачени от отричането на принципа *translatio ecclesie* (подобно на *translatio imperii*). Как тогава да обясним пренасянето на цариградския престол от Цариград в Никея след 1204 г.? Кой е носител на приемствеността – Никейският патриарх или Латинският патриарх в Цариград? И в този случай кой е носител на еклисиологичната апостолска приемственост – православната йерархия или този народ Божий, които си остава в Цариград при Латинския патриарх? Винаги в еклисиологията именно първоиерархът е носител на приемствеността, на *апостолската приемственост*. И още нещо: Църквата носи белезите на Царството Божие, а не на географията, релефа или топо̀са. Иначе как да обясняваме например, че сегашният Антиохийски патриарх, чието седалище е в Дамаск, е истинският наследник на патриарсите, които през вековете са пребивавали в Антиохия, намираща се днес в Турция. Или пък, ако се наложи по някакви причини, не дай Боже, да се премести седалището на Цариградския патриарх от Истанбул например, каквито ситуации имаме доволно през ХХ в.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: НАСЛЕДСТВОТО

Когато говорим за Българска архиепископия, в никакъв случай не се отнася за етническа, а за еклисиологична принадлежност. В този смисъл трябва да се обърне внимание на факта, че името *България* има църквотворен елемент – всяка от поместните църкви го включва в името си. Това носи автентичност, защото българите се отличават първо със своята църквотворност, а след това и с държавотворност. Когато Архиепископията на България е унищожена през 1766 г., в разгара на зараждането на прогресистките националистични идеи, това дава ясен сигнал и бърз отговор от страна на възрожденското българско общество. Започва движение, което ще доведе, първо, до възстановяването на Българската православна църква, макар и като Екзархия, но продължител на

Архиепископията на България, и второ – до възстановяването на българската държава. В този смисъл въпросът за приемствеността и наследството на *Архиепископията на България* е основен както за Българската православна църква, така и за българската държавност. И всеки, който, независимо по какви причини се опитва да разруши тази връзка, не би могъл да се нарича приятел на България, защото името е едно и също, както в Кипър например, където политическата самостоятелност е свързана и е последица от църковната¹⁹.

¹⁹ Още в епархийските списъци на Нил Доксопатър (XII в.) се прави това сравнение: „Подобно на кипърската е и българската църква, независима и неподчинена на никой от върховните престоли, но самовластно управлявана и ръкополагаща се от собствените си епископи“. – ГИБИ. Т. 7. София, 1968, с. 108.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКАТА ПРОБЛЕМАТИКА
В КНИЖНИНАТА НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ
(XI – XIII В.)

ИЛИЯ Г. ИЛИЕВ

*Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките*

*Iliya G. Iliev. THE TOPIC OF CYRIL AND METHODIUS IN THE LITERATURE OF
THE OHRID ARCHBISHOPRIC (11TH THROUGH 13TH CENTURIES)*

The literary activity that developed within the Ohrid Archbishopric during the period from its emergence in the early eleventh century to the time when Demetrios Chomatianos sat on the archbishopric see in Ohrid (early thirteenth century) was diverse and rich. The issues related to the work of the holy brothers Cyril and Methodius and the transfer of this work to Bulgaria during the time of Prince Boris I occupy an important place in it. This is due to the fact that these questions were used by the Ohrid archbishops to defend the independent status of the archdiocese in relation to the Patriarchate of Constantinople. The following sources are of the most essential importance for tracing the Cyril and Methodius theme in the writings of the high church clergy, who headed the archbishopric during the period under study: 1) Comprehensive Life of St. Clement of Ohrid also known as The Long Life of Clement written by Archbishop Theophylact in the eleventh century; 2) The preserved list of the Ohrid archbishops, compiled in the middle of the 12th century during the time of Archbishop John Comnenus (the so-called DuCange's List); and 3) The Short Life of St. Clement of Ohrid, written in the 13th century by Archbishop Demetrios Chomatianos.

Keywords: St. St. Cyril and Methodius, St. Clement of Ohrid, Theophylact of Ohrid, Demetrios Chomatianos, Ohrid archbishopric.

Книжовната дейност, развила се в пределите на Охридската архиепископия през периода от нейното възникване в началото на XI в. до времето, когато Димитър Хоматиан седнал на архиепископския престол в Охрид (началото на XIII в.), е разнообразна и богата. Важно място в нея заемат въпросите, свързани с делото на светите братя Кирил и Методий и пренасянето му в България по времето на княз Борис Първи. Това се дължи на факта, че тези въпроси били използвани от охридските архiereи за защита на независимия статут на архиепископия спрямо Константинополската патриаршия. От най-съществено значение за проследяване на Кирило-Методиевската проблематика в съчиненията на висшия църковен клир, оглавявал архиепископията пред изследвания период, са: 1. написаното от архиепископ Теофилакт през XI в. Пространно житие на св. Климент Охридски; 2. запазеният списък на охридските архиепископи, съставен в средата на XII в. по времето на архиепископ Йоан Комнин (т. нар. Дюканжов списък); и 3. написаното през XIII в. от архиепископ Димитър Хоматиан Кратко житие на св. Климент Охридски¹.

ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Роденият в Еврип на остров Евбея Теофилакт² (Охридски архиепископ от края на XI до първите десетилетия на XII в.) живял и работил около две столетия след възникването и началното разпространение на славянската писменост и култура. Поради това и информацията, с която разполагал, носи белезите на този немалък интервал от време. Неведнъж е задаван въпросът: От какви източници Теофилакт черпи сведенията за делото на Кирил, Методий и техните ученици, които ни съобщава в Пространното Климентово житие? Отговорът на този въпрос обикновено е: от Пространните жития на братята Кирил и Методий, създадени през IX в. и пазени вероятно в българската патриаршеска библиотека в Охрид „като написаните от Бога Мойсееви скрижали“. Посочват се и кратките старобългарски жития на св. Климент и св. Наум, от които до днес е запазена само една част от общо животоописание на двамата духовни побратими, известно под името „Първо старобългарско житие на св. Наум“, създадено в началото на X в., скоро след тяхната смърт съответно през 910 г. (св. Наум) и 916 г. (св. Климент).

Не трябва да пропускаме и факта, че през целия продължителен период от време от X в. до днес в Охридско не престават да се пазят и разпространяват легенди, свързани с живота и делото на българския първоучител и светец,

¹ За тези книжовни паметници вж.: Кирило-Методиевска енциклопедия [КМЕ]. Т. 1 – 4. София, 1985 – 2003.

² Вж. изданието на текста на житието с превод на български, бележки и биография на автора в: ГИБИ. Т. 9. Ч. II. Произведения на Теофилакт Охридски, отнасящи се до българската история, подготвени от **Илия Илиев**. София, 1994.

Охридския чудотворец св. Климент. Ще видим, че и съставителят на Пространното Климентово житие бил повлиян от такива легенди.

За да сравним данните за основните моменти от дейността на светите братя Кирил и Методий и на техните ученици (преди идването на последните в България и след това) – такива, каквито са запазени в посочените по-горе извори, с начина, по който Теофилакт разказва за тях, трябва да използваме преди всичко гл. II, парагр. 4 – 7; гл. III, парагр. 8 – 12 и гл. IV, парагр. 15 – 16 на Пространното Климентово житие и съответно гл. XIV – XVIII на Пространното житие на Кирил и гл. V – VII на Пространното житие на Методий.

Многобройните грешки и пропуски на важни събития показват, че Теофилакт или въобще не е познавал Пространните жития на Кирил и Методий, или е използвал съдържащите се в тях данни само най-общо и доста свободно. Твърденията на Охридския архиепископ за апостолската дейност на светите братя, посветена на покръстването на българския народ и по-специално на княз Борис I (852 – 889), очевидно имат за източник народни предания и легенди. Както е добре известно, по време на византийското владичество в българските земи патриотично настроените книжовници използвали авторитета и обаянието, което излъчват образите на светите братя Кирил и Методий, за да поддържат висок духа на българския народ³. Така се появили легендите, свързващи изнамирането на славянската азбука и първоучителната дейност на светите братя с периода на покръстване на българите. Своеобразен отзвук от тези предания е запазен в т. нар. Солунска легенда и в Проложното Кирилово житие – книжовни паметници, които са възникнали най-вероятно през епохата на византийското владичество в българските земи.

Що се отнася до незапазеното в цялост общо житие на Климент и Наум (Първо старобългарско житие на св. Наум), можем да не се съмняваме, че Теофилакт Охридски е използвал тази литературна творба. Съдейки по отношението му към известната ни днес втора част на паметника, можем да приемем, че същото се е случило и с данните за св. Климент, които се съдържали в загубената първа част на житието.

Анализът на Теофилактово житие на св. Климент Охридски показва, че авторът проявил известна тенденциозност при излагането на фактите, с които разполагал. Вече беше споменато, че изнамирането на славянската азбука и преводът на Свещеното писание, дело на братята Константин-Кирил и Методий, са представени като резултат от тяхната загриженост за просвещаването на българския народ, който не разбирал гръцкия език и това било пречка за възприемането на християнската вяра. Твърди се дори, че св. Методий пред-

³ Българизацията на Кирило-Методиевото дело е разгледана в подробности от **Димо Чешмеджиев** (Кирил и Методий в българската историческа памет през Средните векове. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 79 – 109), който е направил и критичен анализ на по-старите схващания по въпроса.

разположил към себе си и след това лично покръстил българския княз Борис, с когото поддържал най-близки отношения. В същото време и дума не е написана за Великоморавската мисия на двамата славянски апостоли, както и за техните борби и исторически победи срещу триезичната ерес. Не се споменава за славянската литургия в църквите на Моравия, както и за богослужението на български език, въведено в края на IX в. в България, когато за това вече били налице необходимите материални и „кадрови“ условия⁴. Тези пропуски в Теофилактово изложение могат да бъдат обяснени единствено ако се вземе предвид политическата ситуация в българските земи в края на XI в. (когато най-вероятно е написано Пространното Климентово житие⁵) и някои от целите, които авторът си е поставял в битността си на глава на Българската църква (= Охридската архиепископия).

Не се било сменило още поколението, което било свидетел на падането на България под византийска власт през 1018 г., когато на престола на Българската църква в Охрид седнал „първият от ромеите“ – архиепископ Леон (Лъв) Пафлагонски (1037? – 1056?). Без съмнение висшата йерархия на понижената в архиепископия Българска патриаршия постепенно била отново византизирана, както било в първите десетилетия след Покръстването. В българските църкви, или поне в епископските катедрални храмове, литургията и проповедите отново се изнасяли на гръцки език, към който българите нямали причина да питаят особено топли чувства. Интронизираните в Охрид след Леон византийски първосвещеници не биха могли да бъдат обвинени в директни опити за културна асимилация на българския народ, но така или иначе от тях се очаквало да превърнат българите, както много други народности в рамките на империята, в лоялни поданици на василевса. Но също така е трудно да бъде отхвърлено съвсем предположението, че с написването на Пространното Климентово житие (малко след пристигането си в катедралния град на Българската църква) Теофилакт е способствал за заличаване или поне за изместване на заден план на някои от съществуващите дотогава старобългарски съчинения, посветени на паметта на св. Климент Охридски.

По подобни съображения в Пространното Климентово житие и светите братя Кирил и Методий са тясно свързани с българския народ в периода на неговото преминаване от „мрака на неведението“ към „великата и истинска светлина“ (Иса. 9: 2) на богопознанието. Посредством славословията си по ад-

⁴ По традиция „побългаряването“ на Българската църква се отнася към периода след т. нар. Преславски събор през 893 г., но всъщност става дума за един процес, който вървял паралелно с подготовката на български свещеници и преписването на богослужбни книги на старобългарски език, извършвани под ръководството на Климент и Наум и подпомогани активно от българските владетели Борис и Симеон.

⁵ **Иliev**, I. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A critical edition. // *BBg*, IX, 1995, p. 68 – 70.

рес на техния духовен подвиг Теофилакт намеквал за душеспасителната полза, която българите придобили от своите контакти с Византия и заради които би трябвало да се отнасят почитателно към своята кръстница и просветителка.

Друг аспект на Теофилактовите внушения, направени в разказа за живота и делото на св. Климент, представляват идеализираните отношения между светската и църковната власт. На няколко пъти житиеписецът иска да убеди своите читатели и слушатели, че в миналите времена, за които разказва, князете и царете (които наистина са били Божии поставеници на своите престоли) са се отнасяли към църковните архиереи като деца към своите родители. Такива са отношенията между великоморавския княз Ростислав, панонския княз Коцел и българския княз Борис, от една страна, и св. Методий – от друга (Пространното Климентово житие, парагр. 15 – 16). Същото по-късно ще се повтори и между св. Климент и цар Симеон (Пространното Климентово житие, парагр. 47 – 52; парагр. 53 – 54; парагр. 55; парагр. 60 и парагр. 61 – 62). За това свое поведение Симеон имал примера на своя родител Борис и на неговите приближени, отнесли се с такова внимание и уважение към пристигналите от Великоморавия Кирило-Методиеви ученици Климент, Наум и Ангеларий (Пространното Климентово житие, парагр. 47 – 52; парагр. 53 – 54 и парагр. 55).

Не на последно място трябва да бъде обърнато внимание на отношенията между лоялния към светската власт прелат и христолюбивия владетел, които Теофилакт моделирал в лицето на епископ Климент и цар Симеон в известната сцена с „оставката“ на Климент от епископската катедра, неприета от Симеон. В запазените писма на Теофилакт Охридски изобилстват примерите на подобна сервилност към силните на деня, с помощта на която охридският архиерей се опитвал да се домогне до благоволенieto на император Алексий I Комнин (1081 – 1118). Споменатата по-горе сцена обслужвала тези стремежи на архиепископа и вероятно това е една от причините тя да попадне в живоотописанието на неговия и на цялата Българска църква небесен покровител. Същевременно Теофилакт се опитвал да завоюва по-силни позиции в непрестанните борби за опазване на интересите на поверения му диоцез. От писмата на архиерея знаем немалко за различните светски и църковни източници на заплахи по отношение на тези интереси. Посредством написаното от него житие на св. Климент Теофилакт за пореден път настоявал за старинността, независимия статут и подарените привилегии на Охридската архиепископия, наследница на Българската църква от времето на Борис, Симеон и Климент.

Със средствата на литературата Теофилакт защитавал и независимия статут на своята архиепископия, особено по отношение на Константинополската патриаршия. Това може да се проследи на много места в написаното от него Свети-Климентово житие. Така например, никъде в творбата не се споменава за отношения, камо ли за някакво подчинено положение на епископ Климент

спрямо представителите на висшата църковна власт – били те от Синода на Българската църква или от антуража на Константинополския патриарх. Дори своето назначение на епископската катедра – според текста на Пространното Климентово житие – Климент получил не в резултат на ръкоположение от страна на българския църковен глава, а пряко по нареждане на владетеля цар Симеон (парагр. 62). Случаят със самия Теофилакт е донякъде идентичен: той, разбира се, бил ръкоположен от Синода на Българската църква (= Охридската архиепископия), но бил номиниран за този пост лично от византийския император, а не от Константинополската патриаршия.

Вероятно отново с цел да се премълчи ролята на тази институция, Теофилакт не споменава за Великоморавската мисия на Кирил и Методий, инспирирана и ръководена от главата на Византийската църква патриарх Фотий (858 – 867 г. и втори път през 877 – 886 г.). За сметка на това инициативата за покръстването на българския народ и за просветителска (разбирай християнизаторска) дейност в страната е отдадена изцяло на личната ревност на светите братя, продиктувана от тяхното апостолско призвание (парагр. 5).

При анализа на съдържанието и стила на написване на Пространното Климентово житие трябва да обърнем внимание и на начина, по който в творбата са отразени споровете по въпроса за изхождението на Св. Дух. Позицията на самия Теофилакт се съдържа в речите на най-видните Методиеви ученици – Горазд и Климент, насочени срещу еретичните схващания на немското духовенство във Великоморавия. Както вече стана дума, описаните в житието спорове се водят изцяло в духа и с аргументите на късния XI в., а не от позициите на патриарх Фотий през IX в. Теофилакт, който както знаем е автор и на трактата „В какво се обвиняват латинците“ (занимаващ се и с въпроса за различието в позициите на Източноправославната и на Римокатолическата църква по въпроса за изхождението на Св. Дух), обвинявал в изопачаване на християнската доктрина по отношение на Св. Дух единствено франкското духовенство във Великоморавия. Към римските папи обаче, чието непоследователно отношение към Кирило-Методиевото дело фактически го обрекли на провал в среднодунавските славянски страни Великоморавия и Панония, не бил отправен абсолютно никакъв укор. Даже напротив – отношението в Пространното Климентово житие към папа Адриан II (867 – 872) е повече от положително. На едно място той е сравняван по авторитет с Христовите ученици – апостолите. Подобно на ап. Павел, който сметнал за нужно да поиска от тях одобрение на принципите на своето учение, така и славянските първоучители се отправили при папа Адриан, за да получат от него потвърждение, че са превели безупречно Светите писания на славянски език (парагр. 8).

Всички тези жестове на добра воля към Папството от страна на висшето византийско духовенство в края на XI в. не били никак случайни. През есента на 1089 г. в Константинопол заседавал събор, на който се взели решения

за възприемане на курс към подобряване на отношенията с Римската църква, скъсани през 1054 г. (т. нар. Велика схизма). Общ събор на помирението бил планиран за пролетта на 1091 г., но той така и не се състоял. В хода на подготовката за неговото провеждане от Теофилакт като виден специалист по догматичните въпроси била поискана консултация за различията между двете Църкви и той написал въпросния трактат („В какво се обвиняват латинците“). По същото време съставил и Пространното Климентово житие, което е пропито от същия позитивен спрямо Папството дух.

И така, при анализа на Теофилактово Свети-Климентово житие проличаха следните тенденции в начина, по който е изложено делото на светите Кирил и Методий и техните ученици и последователи в България:

- Кирил и Методий (= Византия) създали азбука за тънещите в мрака на езичеството българи и покръстили (Методий) Борис по своя (а не на Константинополската църква) инициатива.
- Светските владетели се отнасяли към архиереите като към свои бащи; архиереите пък били лоялни към владетелите.
- Охридската архиепископия от древни времена била независима от Константинополската патриаршия.
- Кирил и Методий (и техните ученици) се борели с „йопаторската“ ерес (а не с триезичието), проповядвана от франкското духовенство (Папството не е намесено).
- Княз Светополк и франките (а не Папството) осуетили Кирило-Методиевото дело във Великоморавия и Панония.

ДЮКАНЖОВИЯТ СПИСЪК

Отношението на охридските архиереи от средата на XII в. към българското културноисторическо наследство може да бъде проследено и във времето, когато начело на „църквата на цяла България“ стоял племенникът на император Алексий I Комнин – Адриан Комнин, приел монашеското име Йоан. В това време бил създаден един забележителен текст – Списъкът на българските архиепископи (наричан още по името на неговия откривател и първи издател – Шарл Дюканж, Дюканжов списък, или каталог)⁶. Според първия български

⁶ Вж. статията „Дюканжов списък“ в КМЕ. Т. 1. София, 1985 (автор **И. Дуйчев**). Напоследък с данните в Списъка на българските архиепископи се занимава **И. Божилов** в: История на България в три тома. Т. 1. ИК „Анубис“, София, 1999, с. 365 – 372 и **В. Тъпкова-Займова** (Дюканжов списък. // *PBg*, XXIV, 2000, No 3, p. 21 – 49; в същата книжка на списанието, на с. 50 – 65, **С. Бърлиева** публикува още един препис на паметника, съхраняван в Москва). Младият гръцки колега И. Евангелу обнародва новооткрит от А.-Е. Тахиаос в Тирнавос (района на Лариса) препис на списъка от XIV в., който не съдържа никакви

издател на паметника – Йордан Иванов, „списъкът бил съставен към средата на XII в., още приживе на последния споменат в него архиепископ – Йоан Комнин, който стъпил на Охридския престол във втората четвърт на XII в. и който през 1143 г. вече участвал в Константинополския събор против богомилите“. Според по-късни изследователи на текста Адриан се замонашил между 1140 и 1142 г., а последното сведение за живота му се отнася до неговото участие в Константинополския (Влахернски) събор, осъдил еретиците Василаки и Сотирих на 12 – 13 май 1157 г.

Следователно отношението на архиепископ Йоан Комнин към историята на Българската църква и делото на Кирил и Методий и на техните ученици и последователи в България може да бъде установено от текста на Списъка на българските архиепископи, съставен по негово време и несъмнено с одобрението му. Преди да пристъпим към анализа на въпросните сведения, ще приведем превода на оригиналния текст, отнасящ се до първите няколко включени в списъка архиепископи на България (сиреч на Българската църква), стояли на Охридския архиепископски престол до началото на XI в., когато през 1037 г. се споминал Иван Дебърски, последният българин, заемал този пост:

1. *Протоген*, архиепископ на Сардика, чрез когото светите отци възразявали на философа, който хулел Светия Дух, както може да се види в дневниците на самия Първи [вселенски] събор.

2. *Методий*, рожден брат на св. Кирил Философ; ръкоположен за архиепископ на Морав в Панония от римския папа Николай, който [светителствал] след Адриан.

3. *Горазд*, ръкоположен от Методий, а после изгонен отдухоборците.

4. *Климент*, като станал епископ на Тивериупол или Велика, сетне бил натоварен от българския цар Борис да надзирава и третия дял на Българското царство, т. е. от Солун до Йерихо и Канина или (и) Тасипият.

5. *Дамиан* [светителствал] в Доростол, днешния Дръстър; по негово време и Българската [църква] беше почетена за автокефална. Той беше провъзгласен за патриарх от Императорския синклит по заповед на василевса Роман Лакапин, а после беше низведен от Йоан Цимисхи.

6. *Герман*, [наричан] и Гавриил, който [светителствал] във Воден и Преспа.

7. *Филип*, [светителствал] в Лихнида, който град някога се е наричал Сарипа, а днес – Охрид.

8. *Иван*, който също [светителствал] в Охрид; той бил от дебърското село Агноандники; [бивш] игумен на намиращия се там манастир „Св. Богородица“.

съществени разночетения (*Evangelou*, I. The Notitia Archiepiscoporum of Bulgaria (according to codices Paris. gr. 880, Mosq. syn. gr. 286 and Turnavo 18). // *Scripta*, 2007, No 5, p. 63 – 72).

9. *Леон (Лъв)*, пръв от ромеите, [бивш] хартофилакс на Великата църква („Св. София“ в Константинопол). Той съградил долната църква (в Охрид), [посветена] на името на светата Божия Мъдрост.

За първия, включен в този списък от оглавявали Българската църква светители – *Протоген*, ще се задоволим само да отбележим, че бил един от активните участници в Първия вселенски събор (325) и като такъв, естествено, не би могъл да бъде глава на Българската църква в Охрид, а присъства на първо място в списъка на духовните ѝ предстоятели вероятно, за да придаде старинност и авторитет на Църквата⁷. След него идва славянският първоучител *Методий*. За него, както виждаме, се споменава погрешно, че бил ръкоположен за архиепископ от папа Николай, а не от Адриан и освен това редът на светителстване на двамата римски първосвещеници е объркан. Съставителят на текста не се е оправял много добре и с църковната география на *Методиевия* диоцез и превърнал Моравия в катедрален град (Морав) на Панония. Той обаче явно познавал и приемал за истинни легендарните сведения за пряко участие на братята Кирил и Методий в църковния живот на новопокръстените българи. В логиката на този ред на мисли и *Горазд* – най-видният моравски ученик на Кирил и Методий, е свързан с Българската църква. Очевидно за съставителя на Списъка на българските архиепископи архипастирската дейност на Методий и на неговите най-близки ученици и помощници – Горазд и Климент (на тези техни качества обръща внимание и Пространното Климентово житие), била част от началната църковна история на българския народ. Може би за това да е способствала и легендата, че Горазд се е подвизавал с някои от другите свои събратя Седмочисленици в югозападните български земи, отглас от която е надписът от мощехранителницата в бератския манастир „Св. Дева Мария“ за запазените там (заедно с костите на останалите Седмочисленици) Гораздови свети мощи.

Следващото име от списъка е това на българския първоучител *Климент*, за когото наистина не се твърди, че е бил български архиепископ и се прави опит да бъде уточнено местоположението на мистериозната му епископия⁸, с управлението на която бил натоварен по решение на княз Симеон (в текста

⁷ *Stoytcheva*, St. Bishop Protogenes of Serdica. His life and theological views (335–351). // *Byzantinoslavica*, LX, 1999, No 2, p. 308 – 314.

⁸ По-старите схващания – в това число и идентификацията на Велика с Тивериупол, са обобщени от **П. Коледаров** в статията „Епархия на Климент Охридски“ в КМЕ. Т. 1. София, 1985, с. 655 – 658; този автор стига до заключението, че Климентовата епископска област се е простирила от Солунско до Западните Родопи; друго мнение вж. обобщено у **Шев**, I. La mission de Clement d’Ohrid dans les terres sud-ouest de la Bulgarie medievale. // *Etudes historiques*, 13, 1985, p. 62 – 64, според когото Климент е бил ръкоположен за епископ на драгувитите, живеещи край Вардара в пограничния (в края на IX в.) район между България и Византия.

това не е доуточнено). Въпреки това, анонимният автор на Списъка като че ли е искал да ни внуши, че като епископ Климент не е бил в подчинено отношение спрямо главата на Българската църква и се е подчинявал единствено на желанията на княза. Между другото, българската държава тук е наречена царство (василия) а Борис – цар на българите (василевс). Дюканжовият списък е съхранил и едно интересно и достоверно (според повечето изследователи на паметника) сведение – за духовно-надзорните функции на Климент върху „третия дял“ на Българското царство, чиято южна граница съвпадала с линията Солун (на изток) – Канина (на Южноалбанското адриатическо крайбрежие, недалеч от дн. гр. Вльора).

При анализа на сведенията за българското минало, съдържащи се в Списъка на българските архиепископи (Дюканжовия списък), се натъкваме на следните тенденции:

- Методий (= Византия) и неговите най-изтъкнати ученици Горазд и Климент стоели начело на Българската църква.

- Българският цар (sic!) Борис поверил на Климент надзора над една трета от Българското царство (sic!).

- Българската църква има древна история, която започва с един от известните участници в Първия вселенски събор (Протоген), който бил и борец срещу ересите и специално срещу неправославните твърдения на арианите по отношение на Свети Дух, оборени от него на Сардикийския събор (343 г.) (Горазд също се противопоставял на еретиците духоборци).

- Българската църква винаги е била независима от Константинополската патриаршия и е достигнала (съответно – загубила) патриаршеското си достойнство по решение на Императорския съвет и лично на византийските василевси.

- И понастоящем (към момента на създаване на Списъка – средата на XII в.) Българската църква заемала високо положение и неин предстоятел бил не друг, а племенникът на византийския император Алексий I Комнин (това независимо положение се потвърждава и от написаното по същото време от архимандрит Нил Доксопатър изложение – „Ред на патриаршеските престоли“).

С други думи, наблюдаваме същите тенденции, характерни и за Теофилактово творчество, появило се на бял свят около век и половина по-рано. Бихме могли да говорим и за приемственост, която ще се очертае още по-релефно, когато тези наблюдения бъдат продължени по-долу в настоящото изследване и обхванат времето на една от следващите ярки личности, стояли начело на Българската църква в Охрид през първите десетилетия на XIII в. – Димитър Хоматиан.

КРАТКО ЖИТИЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Всички изследователи на Краткото Свети-Климентово житие се съгласяват с факта, че за основа на Хоматиановия разказ стои Пространното житие на Охридския чудотворец, дело на архиепископ Теофилакт Охридски. Използвани са и други незапазени до днес източници, а също така народни легенди и предания, но и Климентови паметници и ръкописни съчинения, съществували през XIII в.

При оценката на сведенията в паметника не трябва да забравяме, че той е бил създаден за четене по време на службата за църковния празник на светеца. Освен това възниква в рамките на подробно разгледаната в началото на това изследване охридска традиция – градена и укрепвана (към времето на Хоматиановото светителстване в Охрид) в продължение на близо два века от византийските първосвещеници на Църквата на „цяла България“. По-нататък ще се опитаме чрез конкретни примери от текста на паметника да обясним съответните особености на агиографското изложение с горепосочените причини, като отделим внимание и на необяснимите от тази позиция данни за живота и делото на св. Климент.

Първите думи на житиеписеца са: „Този велик наш отец и светилник на България бил по род от европейските мизи, които народът обикновено знае и като българи“. Това известие само подкрепя косвените сведения за произхода на Климент от българските славяни, сред които св. Методий избрал своите ученици и последователи, докато управлявал „славянско княжение“ в младостта си, както научаваме от пространното му житие (гл. 2).

Във втора глава се разказва, че Климент заедно с останалите по-видни Кирило-Методиеви ученици – Наум, Ангеларий и Горазд (името на Сава или Лаврентий е пропуснато), изучил усърдно преведеното на *български* Свещено писание. Това сведение е очевидна преработка на казаното в парагр. 7 на Пространното Свети-Климентово житие. През XIII в. обаче езикът, на който говорили българските славяни в Солунско, и на който св. Кирил и св. Методий направили първите богослужбени преводи с помощта на създадената от тях графична система – глаголицата, вече се наричал *български* (днес – старобългарски).

По-нататък се изтъква, че Климент още отначало (в Пространното му житие, парагр. 65, е казано *от млади години*) бил с Методий, учителя на мизийския (= българския) народ. Последното може да се приеме за перифраза на казаното от Теофилакт Охридски (авторът на Пространното Свети-Климентово житие) за св. Методий, който покръстил и наставлявал в християнството българския княз Борис (парагр. 15). Това, че в Краткото житие (гл. 11) Климент е поставен в ролята на кръстник на Борис, може да се обясни със стремежа на житиеписеца да фокусира разказа изцяло върху охридския светец и чудотворец, патрон на архиепископската столица и изобщо на Църквата на „цяла България“.

От друга страна, сведенията за проповедническата и учителната дейност на Климент сред българското му паство са заети със съкращения от неговото Пространно житие. В обобщен вид са представени и някои от чудесата, извършени приживе от светеца, както и такива, които са ставали на гроба му благодарение на неговите свети мощи (гл. 7 с допълнения в глави 11 и 16).

След разказа за посещението на Кирил и Методий и учениците им в Рим при папа Адриан II (867 – 872) в Краткото житие се заявява, че Методий бил ръкоположен за епископ на Моравия и *България*, а Климент пък бил издигнат от Методий за епископ на целия Илирик и „на българския народ, който владее страната“. И в този случай можем да приемем, че Хоматиан направил още една крачка след Теофилакт в здравето свързване на Кирило-Методиевото просветно и християнизаторско дело с България и българския народ.

Още повече, както видяхме в създадения в средата на XII в. по нареждане на Охридския архиепископ Йоан Комнин Списък на българските (охридски) архиепископи, св. Методий е посочен като титулярен архипастир на Църквата на „цяла България“, а Климент – за „натоварен от българския цар Борис да надзирава и третия дял на Българското царство, т. е. от Солун до Йерихо и Каннина или (и) Тасипият“. При тези географски очертания и като се има предвид отношението на житиеписците към историко-географските реалии, можем да приемем, че Климент наистина в известен смисъл е бил „епископ на целия Илирик и на българския народ, който владее страната“, сиреч на българското население в тази част на Балканския полуостров.

Що се отнася до това, че Климент в действителност не е бил ръкоположен от Методий на този пост, а както ясно сочи Пространното житие на българския първоучител – по настояване на цар Симеон, разполагане на Климент под номер 4 в Дюканжовия списък, непосредствено след Горазд („ръкоположен от Методий, а после изгонен от духоборците“), спомага за създаване на такава – от наша гледна точка недостоверна, но от гледна точка на охридската традиция и на конкретната обстановка през XIII в. – напълно приемлива представа.

В тази посока въздействат и редовете от Краткото житие, посветени на отношенията между епископ Климент и княза (в житието – Михаил, а всъщност – Симеон). В цели три глави (11 – 13) са преразказани най-важните моменти, известни от Пространното Свети-Климентово житие, свързващи дейността на двамата мъже: духовно наставничество от страна на архиеерея по отношение на светския владетел; активно спомоществователство от страна на царя за утвърждаването на християнството в България; настоятелни молби към Климент да не изоставя архипастирските си задължения заради напредналата възраст. В целия комплекс от сведения, които и по дух повтарят написаното от Теофилакт Охридски, озадачава единствено объркването на името на българския владетел Симеон с кръщелното име на баща му.

От една страна, не изглежда приемливо предположението Пространното житие да не е било използвано в разглеждания случай, защото именно в тези си части Краткото житие е най-близко до духа и езика на Пространното. Не може да се предполага, че Хоматиан по някаква причина не е желал да спомене името на ненавистния на своите съвременници ромей войнствен български цар. На това веднага може да се възрази, че той би трябвало да бъде еднакво неприемлив като герой на агиографско произведение и за Теофилакт Охридски, писал два века преди Димитър Хоматиан. Остава като че ли само предположението, че съставителят на Краткото житие (Хоматиан или негов служител, на когото той възложил написването) е проявил известна небрежност при заимстването на материала от използвания писмен първоизточник – Пространното Свети-Климентово житие от XI в.

Прав е Е. Георгиев⁹ да твърди, че „колкото и да бил образован, Хоматиан едва ли е знаел така добре българската история, че да говори за миналото на българския народ безпогрешно“. Подобни грешки са правили и други именити с учеността си византийци като споменавания вече не един път Охридски архиепископ от средата на XII в. Йоан Комнин, приписал ръкополагането на св. Методий за епископ на римския папа Николай I, а не на Адриан II както било в действителност.

След като в Охридската архиепископия дори за катедрата на св. Петър не разполагали с надеждни източници на информация – а знаем, че именно охридският първосвещеник Леон Пафлагонски в средата на XI в. играл най-активна роля в църковната разпра с Рим, довела до Великата схизма от 1054 г. – какво остава за осведомеността на служителите на архиепископията по въпросите на българската и въобще на балканската църковна история. Така или иначе, въпросът защо Хоматиан нарича българския цар Симеон с името Михаил, засега не може да бъде окончателно решен.

Главите от шеста до девета на Краткото житие са посветени на темата за материалните паметници, оставени от св. Климент в югозападните български земи: каменни стълбове в Главиница (Кефалиния) с надписи, възвестяващи за покръстването на княз Борис „с дадения му от Бога народ“; манастир на името на св. Пантелеймон в Охрид и също така книгите, написани от светеца по време на учителната и книжовната му дейност в Деволско, Охридско и в разположената наблизко негова епархия, „които се почитат и уважават от целия народ като написаните от Бога Мойсееви скрижали“.

Археолозите отдавна са локализирали и изследвали Климентовия манастир в местността Плаошник (Имарет), където светецът бил погребан през 916 г. и където до падането на Охрид под властта на турците през XIV в. се намирал ковчегът със светите му мощи, пренесени след това в охридската църква

⁹ Георгиев, Е. Кратко житие на Климент Охридски. – В: КМЕ. Т. 2. София, 1995, с. 459, кол. 2.

„Св. Богородица Перивлепта“ (преименувана на „Св. Климент“) ¹⁰. Приема се, че е открит и един от надписите, оставени от Климент за увековечаване на покръстителското дело на княз Борис – надпис на каменна колона, открит при албанското с. Балши и съдържащ текст почти еднотипен с цитирания от Хоматиан ¹¹.

Що се отнася до ръкописите с Климентовите произведения – похвални и поучителни слова, църковни песнопения и др., които по времето на Теофилакт Охридски се съхранявали в църквите и манастирите на Охрид – те още приживе на автора били поделени между Климентовата епископия и манастира „Св. Пантелеймон“, както сочи Пространното житие на светеца (парагр. 74), а по-късно, вероятно след унищожаването на Охридската архиепископия през XVIII в., се пръснали от Охрид към Света гора, Русия и Западна Европа.

Така стигаме до най-коментираното и най-оспорвано известие на Краткото Свети-Климентово житие, съдържащо се в гл. 14:

Изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил. С тях написал цялото боговдъхновено Писание, похвални слова, жития на свети мъченици и преподобни и свещени песни, на които с усърдие научил по-способните си ученици, а достойните от тях издигнал до свещенически сан.

Като оставим настрана вестите за жанровете, в които творил светецът, както и сведението, че подготвил и посветил в свещеничество много свои ученици – добре познати и много по-подробно отразени в Пространното житие на светеца, – остава най-важният в случая въпрос. Какви по-точно „форми на буквите“ въвел в употреба Климент Охридски? Още първите изследователи на новооткрития текст на Краткото Свети-Климентово житие (Шафарик) са се питали дали Климент не е въвел в употреба кирилицата за разлика от по-трудната за усвояване и използване глаголица, дело без съмнение на славянския първоучител св. Константин-Кирил Философ. Тази хипотеза обаче още на-

¹⁰ **Коцо**, Д. Климентовиот манастир „Св. Пантелеймон“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид. // *ГЗФФ*, 1, Скопје, 1948, с. 129 – 180; **Микулчиќ**, И. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996, с. 244сл.; **Kostova**, R. St Kliment of Ohrid and his monastery: some more archaeology of the written evidence. – Във: Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова. София, 2006, с. 593 – 605.

¹¹ „... Покръсти се князът на България, Борис, преименуван Михаил, (заедно) с дадения му от Бога народ, (в) година 6374.“ Идентифицирането на Балши със средновековната Главиница (Кефалиния) не е напълно сигурно и както посочва още **Й. Иванов** (Български старини из Македония. София, 1970, с. 16) „Климент ще е бил издигнал такива паметници и в други части на поверената му област“. Срв.: **Гюзелев**, В. Покръстване и христианизация на българите. София, 2006, с. 233, бел. № 1: „Надписът е намерен в руини от средновековна манастирска църква базилика. Според съществуващата легенда този манастир се е състоял от 300 килии“. Текстът на самия надпис е поместен на с. 56 под № 2.

времето си, а и по-късно има сериозни опоненти, изтъкващи съществени аргументи срещу нейната правдоподобност.

Така например, ако Климент бе създал нова графична система за старобългарския книжовен език, това би било равнозначно на Кирило-Методиевия духовен подвиг и не би било подминато от Теофилакт Охридски, автора на Пространното житие на Охридския чудотворец. Освен това в югозападните български земи с център Охрид, където се развила съществена част от просветно-книжовната дейност на Климент Охридски, нямаше да възникнат толкова многобройни и съществени писмени паметници на глаголица от периода до края на XI – началото на XII в. От друга страна, най-ранните ръкописи и графити на кирилица са запазени от района на Североизточна България и произхождат от времето, когато св. Климент е учителствал и заемал епископска катедра в земите на Деволския комитат.

Поради тези и други по-второстепенни причини днес в науката се е наложило схващането, че кирилицата възникнала в края на IX в. като смесена гръцко-глаголическа графична система, в която освен двадесетте и четири знака на гръцката азбука за специфично българските звукове се използват четиринадесет глаголически букви. Новата азбука постепенно се усъвършенствала в графично отношение и се наложила като по-удобна за писане и четене. Предполага се, че немаловажна роля в този процес е изиграла силната традиция в България да се използва гръцкото писмо. Вероятно след време глаголицата започнала да се употребява само за преписване на текстове с богослужебно предназначение като традиция от Кирило-Методиевото минало. По-късно тя била изместена от кирилицата и в тази сфера, а наложилата се писмена система останала за поколенията свързана с името на равноапостола св. Константин-Кирил Философ.

Така въвеждането на кирилицата не може да се свърже с едно лице, в случая със св. Климент Охридски. При това „новата“ азбука представлявала една обикновена комбинация от глаголически и гръцки писмени знаци. В тази връзка най-приемливо изглежда предположението на Иван Гошев, че въпросните нови и по-ясни букви, измислени от Климент, са всъщност опростените и стилно изравнени с гръцкия унциал четиринадесет глаголически знака, добавени за специфично българските звукове към кирилицата¹².

Не може съвсем да се отхвърли и предположението, че в разглеждания случай Хоматиан се повлиял в работата си върху Краткото житие от запазените легенди в Охридския край, които обяснявали съществуването на старобългарски писмени паметници на по-старата и вече трудноразбираема глаголица и на повсеместно използваната през XIII в. кирилица с поредния чудодееен

¹² Гошев, И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. София, 1963, с. 113 – 122.

духовен подвиг, извършен от най-значимия учител и светец на този балкански регион – св. Климент Охридски.

Използването на Краткото Свети-Климентово житие като исторически извор се затруднява от някои, станали вече очевидни, обстоятелства. Преди всичко липсата на критично издание на паметника пречи да се поправи вероятно разваленият при преписването текст на някои от най-важните за изследователите места. На второ място – все още съществува силна традиция агиографската творба да се смята за невдъхваща особено доверие поради грешките, направени от нейния автор. Въпреки това обаче, Краткото житие на св. Климент Охридски допълва представите ни за живота и делото на нашия първоучител с някои доста интересни сведения. То ни дава възможност да проследим развитието на някои традиции в книжовното наследство на византийските архиепископи, управлявали Охридската архиепископия след началото на XI в.

При сравняване на Пространното с Краткото Свети-Климентово житие установяваме, че в три основни пункта двата агиографски паметника, макар и разделени с времеви интервал от две столетия, са в съзвучие помежду си:

- Кирил и Методий (= Византия) създали азбука за тънещите в мрака на езичеството българи и покръстили (Методий) Борис по своя (а не на Константинополската църква) инициатива.
- Светските владетели се отнасяли към архиепископите като към свои бащи; архиепископите пък били лоялни към владетелите.
- Охридската архиепископия е древна и независима от Константинополската патриаршия.

В Краткото житие, разбира се, са отпаднали злободневните по Теофилактово време въпроси за различията между Византийската и Римската църква по отношение на изхождението на Свети Дух и Хоматиан се е задоволил само да спомене, че Климент бил подложен на същите „изпитания от имащите тогава власт еретици“ като учителите си Кирил и Методий.

За сметка на това е засилена тенденцията за по-здраво свързване на Кирило-Методиевото дело с България и българския народ – тенденция, отбелязана още в т. нар. Дюканжов списък на българските архиепископи в Охрид от средата на XII в. Затова в Краткото житие не се пестят похвали за силата на българите; Кирил и Методий превеждат Свещеното писание на български език; Методий е ръкоположен за епископ на Панония и България, а Климент – за архиепископ на целия Илирик, т. е. на западните части на Българското царство; пак той става кръстник на българския владетел Борис и отново, както и в Пространното житие, Константинополската патриаршия няма нищо общо с покръстването на българите, т. е. няма никакво право да оспорва самостоятелния

статут на древната и славеща се със своите архипастири и богати традиции Българска църква със средище Свети-Климентовия Охрид.

Направеният кратък преглед на книжовното богатство, създадено в рамките на Охридската архиепископия през периода от нейното основаване през второто десетилетие на XI в. до началото на тринадесетото столетие и имащо отношение към Кирило-Методиевата традиция, позволява да бъдат набелязани някои изводи за институцията като цяло и за значението на нейния престиж сред православния свят. Този престиж архиепископията дължала до голяма степен на един от най-изтъкнатите ученици на светите братя Кирил и Методий и първостроител на Българската християнска църква – Охридският чудотворец св. Климент. Неговият образ, изграден в Пространното му житие от архиепископ Теофилакт Охридски, го представя като апостол на Кирило-Методиевото дело в България и пръв съветник и сътрудник на княз Борис I – покръстил българския народ.

Споменът от тези славни начални години на християнизацията на този край бил подсилен от идентификацията на катедралния град Охрид със създадената през VI в. по волята на император Юстиниан I архиепископия Първа Юстиниана. Съставителят на Дюканжовия списък на българските архиепископи дори поставил на първо място в почетния ред владиката Протоген, участник в Първия вселенски събор в Никея през 325 г. и в прочутия Сардински събор две десетилетия по-късно (343), където архиереят защитавал идеите на православие то по въпроса за Светия Дух.

Втората посока на идеологически внушения, преследвани от книжнината, създадена от охридските архиереи, била свързана с налагане на идеята за благотворното влияние върху българите на християнството, разпространено сред тях от представителите на Византийската църква. Това, разбира се, било подкрепяно с всевъзможни реални и фиктивни примери от историческото или легендарното минало на народа. За да могат да бъдат по-убедителни в духовната си дейност сред българите, византийските архиереи се чувствали задължени да опознаят традициите и културата, бита и душевността на своите пасоми и тези техни познания личат не на едно място в литературните им произведения. Понякога се стигало дори до етническа самоидентификация на архиерея с паството, макар това и за тогавашните читатели и слушатели на съответната творба да е звучало по-скоро като художествен похват, нежели като истина. В такава идейна среда попадал всеки пореден ромейски архиепископ на „цяла България“, пристигащ в Охрид да наследи престижния Свети-Климентов архипастирски престол.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

TSAR SAMUEL IN THE IDEOLOGICAL CONCEPT
OF THE OHRID ARCHBISHOPRIC:
TRADITION AND INVENTION (11TH – 17TH CENTURY)

MITKO B. PANOV

Institute of National History, Skopje

Mitko B. Panov. TSAR SAMUEL IN THE IDEOLOGICAL CONCEPT OF THE OHRID ARCHBISHOPRIC: TRADITION AND INVENTION (11TH – 17TH CENTURY)

МИТКО Б. ПАНОВ. ЦАР САМУИЛ В ИДЕОЛОГИЧЕСКАТА КОНЦЕПЦИЯ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ: ТРАДИЦИЯ И ИЗОБРЕТЕНИЕ (XI – XVII В.)

The paper treats the issue on the reconstruction of the image of Tsar Samuel from the perspective of the Ohrid Archbishopric. The snapshots from the sources starting from Basil II's sigillia and other official acts, reveals that the representation of Samuel was largely shaped in accordance with the ideological concept of the Ohrid Archbishopric. Depending on the political constellation and the momentary aims of the ideological propaganda, Samuel was either recognized as the fundamental ruler and inseparable part of the traditions of the Ohrid Archbishopric, or was completely excluded within the constructed theories about the origin of the Archbishopric. The leading people in the Ohrid Archbishopric constantly modified and constructed the ecclesiastical traditions for the purpose of reinforcing the position and the status of the Archbishopric, in which the Christian saints were also exploited. This tendency also found reflection in the alteration of the original legend about Vladimir and Kosara, that served Archbishopric's pretensions for obtaining the leading role among the Orthodox Christians in the Balkans. Hence, from the reading of the official works composed for or from the Ohrid Archbishopric we can notice the tendency for adapting, constructing and manipulating the traditions emerging from Samuel's political and ideological program, that involved the cults and legends originating in Prespa and Ohrid, wherefrom we receive opposed and distorted images of Samuel. Their deconstruction is the main goal of this paper.

Keywords: Tsar Samuel, Ohrid Archbishopric, Basil II's three imperial charters (*sigillia*).

This paper is focused on the Byzantine ideological concept, or rather the ideological construct, from where we are drawing our understanding about the image and the role of Tsar Samuel in the traditions of the Ohrid Archbishopric. Basil II's three imperial charters (*sigillia*) issued to the archbishopric of Ohrid around 1020, imposes as the starting point for the analysis, since these documents constituted the basis of the Byzantine imperial policy and ideological propaganda that was implemented following the military victory and annexation of the Samuel's State in 1018. The authenticity of the *sigillia* has been questioned by some scholars, based on their late appearance as a copy in the chrysobull of the emperor Michael VIII Palaiologos (1261 – 1282) issued to Ohrid Archbishopric in 1273.¹ However, we can treat the *sigillia* as genuine since these documents reflect the concrete ideological context of the time of Basil II. Complementing the administrative rearrangements in the Balkans in 1019, Basil's primary intention with *sigillia* was to demonstrate that he was incorporating the newly acquired territories of the Samuel's State into the Byzantine ecclesiastical system and framing them within the ideological concept of the Empire.

The prominent role in implementing the Byzantine ecclesiastical policy and ideological propaganda, was naturally given to the Archbishop in Ohrid. This was quite understandable, since the reading of *sigillia* reveals that Basil was actually referring that he was confirming the continuation of the church organization established by Samuel, while retaining its autocephalous status in relation to Constantinople. Basil even strove to create an impression that *sigillia* were actually issued at Archbishop John's own request, who continued to head the Ohrid Archbishopric.² Hence, Basil's reference to Samuel at the end of the first *sigillia* where he noted that he was actually retaining the same economic privileges for the clergy given by Samuel. From the context "all those kleroikoi are to be exempt from oikomodion

¹ The authenticity of the *sigillia*, has been problematized by Stjepan Antoljak, "Ohridskata Arhiepiskopija vo vreme na vladeenjeto na carevite Samuil i Vasilij II," *Istorija* 6, 1 (1970), 35 – 49; Antoljak, "Dali se avtentični onie tri ispravi na carot Vasilij II izdadani vo korist na Ohridskata Arhiepiskopija," in *Srednovekovna Makedonija*, vol. I, 698 – 708. See more recently, Evanthia Konstantinou Stergiadou, "Die Echtheit der Sigilla von Basilius II für das Erzbistum Achrida," *Byzantiaka* 17 (1997), 265 – 284; Konstantinou Stergiadou, "Die Sigilla von Basileios II. für das Erzbistum von Achrida und ihre Beziehung mit den Bistumern von Berroia und Servia," *Orthodoxes Forum* 12 (1998), 5 – 20. Vasilka Täpkova Zaimova, "The Du Cange Catalogue," in *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. Vasil Giuzelev and Kiril Petkov (Sofia: American Research Center, 2011), 219 remarks that the *sigillia* should be treated with caution. See also, Täpkova-Zaimova, "Entre Ochrid et Tirnovo: problemes d'Eglise apres 971," in *Byzantio kai Boulgaroi, 1018 – 1185*, ed. Katarina Nikolaou, Kostas Tsiknakis (Athens 2008), 33 – 34.

² Heinrich Gelzer, "Ungedruckte and wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche," *BZ* 2 (1893), 42; Йордан Иванов, *Български старини из Македония* (София: Държавна печатница, 1931 (фототипно издание София: Българска академия на науките, Наука и изкуство, 1970), 550.

and other eporoi for they were free at the time of Samuel”,³ one gets impression that Basil indirectly recognized that the Archbishopric in Ohrid was established by Samuel. This conception stems also from the fact that it was only Samuel whom Basil noted in the first sigillia in reaffirming the status and the privileges of the Archbishopric. There is no word of John Vladislav who was the last ruler of the state. The sole appearance of Samuel in the first sigillia, the nature of which was to regulate the status and jurisdiction of the Ohrid Archbishopric, further indicate that he was considered by Basil II as the founder of the Church that the emperor was incorporating in the Empire. However, it is also noticeable that Basil carefully avoided any reference of Samuel’s formal title and position within the State that he had conquered. It is quite easy to detect the reasons for this representation, since as far as we know, Samuel did not ask for the legitimization of his title and the Church, nor it was offered to him by the Byzantine political and ecclesiastical establishment.⁴

This impression is supported by John Skylitzes’ description of Basil’s celebration in Constantinople following the subjugation of Samuel’s State. Skylitzes narrates that Basil entered “through the great doors of the Golden Gate and crowned with a crested golden diadem celebrated triumph preceded by Maria, wife of Vladislav, and the daughters of Samuel... Thus he came, joyful and triumphant, and entered the Great Church where he sang hymns of thanksgiving to God then went his way to the palace”.⁵ Clearly, there is no mention of any imperial regalia or military spoils that was displayed during the procession. The reason is easily detectable – the regalia were not granted by the Byzantine emperors to Samuel and thus were considered as illegitimate. Hence, Skylitzes did not mention the presence of Ohrid Archbishop in the procession, whom Michael of Devol only latter included in his additions to the text.⁶ Only Basil’s golden imperial crown was highlighted in description, symbolizing the imperial superiority and prestige. The military spoils were symbolically left in Samuel’s heartland in southwestern Macedonia, with his Ohrid fortress razed and left in ruins as a reminder of Basil’s victory. This imperial

³ Gelzer, “Ungedruckte,” 44; Иванов, *Български старини*, 555: “All those kleroikoi are to be exempt from oikomodon and other eporoi for they were free at the time of Samuel”. English translation from Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Bulgarians by Birth. The Comitopuls, Emperor Samuel, and their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition* (Leiden/Boston: Brill, 2018), 47.

⁴ For the historiographic debates about the character of the Samuel’s State, see Mitko B. Panov, *Historiographic Debates about Samuel Cometopoulos and His State (10th – 11th Century)* (Leiden/Boston: Brill, 2019).

⁵ Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, rec. Ioannes Thurn, CFHB, Series Berolinensis, V (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1973), 344; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811 – 1057*, Translation and Notes by John Wortley (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 344 – 345.

⁶ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 344; tr. Wortley, 344 – 345.

and ideological image concerning the conquest of the Samuel's State was completely different from John Tzimiskes' (969 – 976) triumphal celebration of the victory over the Bulgarians in 971, where the act of official dethroning took place.⁷

Noticeably, Basil II had to further develop the complex ideological concept in his second sigillum, since he was supposedly asked by the Ohrid Archbishop to integrate additional territories and bishoprics under his jurisdiction. The complexity stemmed from the fact that Basil had to add the territories that also comprised the former Bulgarian patriarchal seat in Dristra. This required elaboration of completely different political content and ideological context, since Basil had to engage in regulating the ecclesiastical relations between the former Samuel's ecclesiastical seat in Ohrid and the former Bulgarian patriarchal seat in Dristra. The Bulgarian church in Dristra had been raised to Patriarchal status at the time of the Bulgarian Tsar Peter (927 – 969) with the political decision of the Byzantine emperor Romanos I Lekapenos (920 – 944), sanctioned by the Senate. When Tzimiskes had conquered Bulgaria in 971 he abolished the Bulgarian patriarchate and replaced it by the metropolitan in Dristra subject to the Patriarch of Constantinople.⁸ Hence, it is understandable why in the second sigillum that required inclusion of additional territories to the Ohrid Archbishopric, Basil II stated that the Ohrid Archbishop “shall possess and govern all Bulgarian bishoprics, as well as all other towns, which were under the power of Tsar Peter and Samuel and were also held by the archbishops of that time”.⁹ Naturally Samuel was again noted in the second sigillia, but this time the inclusion of the former Bulgarian tsar Peter was also required. Both rulers were involved in a context that disclose Basil's intention to demonstrate that he was in fact incorporating the acquired territories of the former Bulgarian Empire (ruled by Peter) and the former Samuel's State (ruled by Samuel) into the Byzantine ideological framework. To use Basil's rhetoric, he was thus ideologically „blending into one the divided parts, and placing under one

⁷ *Leonis diaconi Caloensis historiae libri decem*, ed. Charles B. Hase (Bonn: Weber, 1828), 9. 12 (p. 158 – 159); *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan, *Dumbarton Oaks Studies*, 41 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2005), 293 – 294.

⁸ H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, *Abhandlungen der philol.-histor. Classe der Koenigl. Sachs. Gesellschaft der Wissensch* 20/5 (Leipzig: Teubner, 1902), 38 – 39; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier: a political study of the Northern Balkans, 900 – 1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 57 – 58; Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, ca. 500 – 1250*, *Cambridge Medieval Textbooks*, 39 (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2006), 240; Srđan Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter* (Beograd: Vizantološki institut Srbske akademije nauka i umetnosti, 1997), 38.

⁹ Gelzer, “Ungedruckte,” 44; Иванов, *Български старини*, 555 – 556. English translation from Tăpkova-Zaimova, *Bulgarians by Birth*, 48.

yoke the boundaries, without in any way infringing upon the rules well established by those who have ruled before us”.¹⁰

Basil II was consistent in avoiding to designate Samuel with the formal title, which was not the case with Peter whom he titled as Tsar.¹¹ We may easily find the reasons for the different labelling having in mind that Peter’s title emanated from the legitimacy obtained from the Byzantine emperors, who had also the right to abolish it, as Tzimiskes triumphantly did in 971. That is why Peter was carefully chosen, not Simeon or other rulers of the former Bulgarian state, nor the dethroned Boris II. Samuel on the other hand acted completely independently from the Byzantine emperor and did not request nor obtain any legitimacy from Constantinople. Seeing from this perspective, it become understandable why Basil strove to construct the continuity of the Byzantine ideological superiority with respect to Samuel’s Church, which obviously did not exist in reality. This ideological objective was achieved in the second sigillia with the construction of a fictive notion of the alleged unprecedented consecutive transfers of the archbishops from the former Bulgarian patriarchal seat in Dristra, abolished by Byzantium in 971, to Triaditsa (Serdica), Vodena, Moglena. Basil rounded this obvious construct by noting that at last he has found in Ohrid “the present Archbishop”.¹² Only a quick look at this passage, shows that Prespa, as the first capital of Samuel’s State and the initial seat of his Church, did not appear among the cities to which the archbishops were allegedly transferred. The scholars have neglected this omission, explaining only that the purpose of the sigillia was not to include all the cities where the seat was transferred for shorter or longer time.¹³ Treating the transfer of the seats as an undisputed fact, the scholars use the mid-12th century document so-called *Du Cange list*, composed by the Ohrid Archbishopric John IV (Adrian) Komnenos to support and complement the second sigillia.¹⁴ However, by this they actually use another construct to show that the ecclesiastical itinerary did include Samuel’s seat in Prespa as a place of the alleged transfer of the archbishops.¹⁵

¹⁰ Gelzer, “Ungedruckte,” 44; Иванов, *Български старини*, 555 – 556. English translation from Tăpkova-Zaimova, *Bulgarians by Birth*, 48.

¹¹ Сърджан Пириватрич, “За Самуил след Самуил (Представа за цар Самуил и приемниците му във византийските извори от XI – XII в.),” *PBg*, 27/1 (2003), 94 – 99.

¹² Gelzer, “Ungedruckte,” 43 – 44; Иванов, *Български старини*, 560 – 561.

¹³ Pirivatrić, *Samuilova država*, 154.

¹⁴ Иванов, *Български старини*, 564 – 568. Translated excerpts in English, Tăpkova-Zaimova, “The Du Cange Catalogue,” 209 – 235.

¹⁵ Scholars differ on the destiny of the Bulgarian patriarchate after Tzimiskes’ conquest of Bulgaria in 971. The dominant opinion among scholars is that the traditions of the Bulgarian church were preserved on the basis of the unprecedented consecutive movement of the expelled Bulgarian patriarchs from Dristra that finally settled in Ohrid. On this view see recently Иван Божилов, *Българската архиепископия XI – XII век. Списъкът на българските архиепископи* (София: Гутенберг, 2011), 50 – 57, who assert that the Bulgarian church maintained

The context of sigillia actually reveals that Basil intentionally avoided mentioning Prespa – the seat of the Samuel’s Church – which is problematic in itself and confirms the constructed nature of these documents. Basil obviously wanted to impose an image about the archbishops appointed by Samuel as wanderers who did not have established residential seat. Basil’s erasing of the very existence of the Samuel’s seat in Prespa, suggest that the ecclesiastical transfer of the seats from Dristra to Ohrid was invented for the purpose of constructing the fictitious continuity of the Byzantine ideological superiority. This superiority derived from the involvement of the Byzantine emperors in the abolition of the Bulgarian Empire and

its independence after 971. Pirivatic, *Samuilova država*, 148 – 160 argue that after 971 the Bulgarian Patriarch in Samuel’s state simply took the tradition of the Bulgarian patriarchate of Preslav and Dristra. Pirivatic’s view was accepted by Günter Prinzing, “The autocephalous Byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid. How independent were its archbishops?,” *Bulgaria Medievalis* 3 (2002), 358 – 359 who argues that “if Samuel elevated the first hierarch of the church in his empire to patriarch, without having obtained the consent of the Ecumenical Patriarchate, then the reference to tradition probably lay in the fact that he, as tsar, had followed Romanos’ I procedure in doing so”. See also, Bojana Krstanović, “O odnosu upravne i crkvene organizacije na području Ohridske arhiepiskopije,” in *Vizantijski svet na Balkanu*, vol. 1, ed. Bojana Krstanović, Ljubomir Maksimović, Radivoje Radić (Beograd: Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 2012), 33 – 35. For the alternative view that the church organization created within Samuel’s State based in Prespa and Ohrid was completely independent from the Bulgarian church traditions and was recognized as such by the Roman Papacy, see Стјепан Антољак, “Охридската архиепископија во време на владеењето на царевите Самуил и Василиј II,” *Историја* 6, 1 (1970), 35 – 49; Антољак, *Средновековна Македонија*, vol. I (Скопје: Мисла, 1985), 507 – 517. The same opinion is maintained by Бранко Панов, *Средновековна Македонија*, vol. III (Скопје: Мисла, 1985), 726; Б. Панов, *Македонија низ историјата*. Проучувања на македонската историја и култура (Скопје: Менора, 1999), 79. See also, Јован Белчовски, *Охридската архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт* (Скопје: Култура, 1997), 77 – 89. Most recently Angeliki Delikari, “Die Situation im Nord-West Makedonien während der Regierung des Basileos II., die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Gründung des Erzbistums von Ohrid,” in *Европейскиот југоизток през втората половина на X – началото на XI век: историја и култура: меѓународна конференција, Софија, 6 – 8 октомври, 2014*, ed. Васил Гюзелев, Георги Н. Николов (Софија: Българска академия на науките, 2015), 236 – 243, observes that Samuel maintained the existing church organization in Macedonia, which was during his reign most probably under the jurisdiction of the Roman church. She argues that the Archbishopric of Ohrid was established by Basil II in 1018 while the title Archbishop of Bulgaria, actually “corresponded to the name of the Byzantine theme of Bulgaria and had no connection with the Bulgarian church itself”. Hence, her conclusion that Ohrid Archbishopric was neither a continuator of the Bulgarian church, nor it continued the Church of the ephemeral Samuel’s state (Delikari, *H Arhiepiskopi Ahridon kata ton Mesaiona* (Thessaloniki: University studio press, 2014), 75 – 103. What can be deduced from the sources with certainty is that Tzimiskes officially abolished the Bulgarian patriarchate in 971 and that the subsequent accounts of the Byzantine authors refer only to the Church within Samuel’s state having a status of an Archbishopric.

Church in 971, which necessitated mentioning tsar Peter and Bulgarian Patriarchy in Dristra in the second sigillia. The image of wandering archbishops in Samuel's State added to the created illusion of unbroken line of ideological dominance. It was obviously non-existent in reality since Samuel's Church was established and acted in complete independence from Constantinople.

However, the question remains why Basil II and the people around him choose the precise itinerary of the alleged transfer of the seat to Serdica – Vodena – Moglena – Ohrid. Since we are dealing with the invention it is impossible to give a proper answer, apart from assuming Basil's ideological motives behind it. Still, if we look closely at the available sources, the invented transfer of the seat of the archbishops may mirror Basil's war itinerary of the conquests of the Samuel's State following the battle of Kleidion and the death of Samuel. This impression stems from Skylitzes' reference about Basil's military campaign in 1015 where we notice the same itinerary of the conquests of Vodena, Moglena and Ohrid.¹⁶ Triaditsa (Serdica) is not listed among the cities taken by Basil during this campaign. However, Skylitzes' obscured testimony does not rule out that Basil also took Serdica during the year of 1015. What we have from Skylitzes' testimony is that in 1015, Basil sent detachment "against the stronghold of Triaditsa under the command of Xiphias, who razed all the open country and then took the stronghold known as Boio by storm".¹⁷ Describing the events that occurred the following year, Skylitzes states that Basil II "left the capital and went to Triaditsa where he encamped before the fortress of Pernikos". After the unsuccessful siege of Pernikos that lasted for eighty-eight days, Basil "withdrew, empty-handed, and fell back on Mosynoupolis".¹⁸ This passage shows that Basil used the itinerary Constantinople-Mosynoupolis-Triaditsa before arriving in Pernik, which does not preclude the possibility that Serdica was already taken by the Byzantines in 1015. Moreover, there is no reference of Serdica further in Skylitzes' narration, nor it is mentioned among the cities that surrendered to Basil II in 1018. We hear from Skylitzes only about "the famous city of Pernik and 35 other fortresses ruled by Krakra" that finally surrendered to the emperor in 1018.¹⁹ Serdica had especially strong symbolic military meaning for Basil having in mind his humiliating defeat that took place after the unsuccessful siege of the city in 986. The city also provided important ideological message, being the place where the well know church Council was conveyed in 343 by the sons of Constantine the Great. Thus, the inclusion of Serdica in Basil's invented transfer of the seats only raised the victorious image of the emperor in both military and ideological context.

¹⁶ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 352; tr. Wortley, 333 – 334 (Vodena and Moglena); Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 353; tr. Wortley, 335 (Ohrid).

¹⁷ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 354; tr. Wortley, 335 – 336.

¹⁸ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 355; tr. Wortley, 336.

¹⁹ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 357; tr. Wortley, 338.

Be as it may, the sigillias are a clear example of how the ecclesiastical issues were involved in providing ideological support for the imperial order and propaganda. Basil's aim was to demonstrate that in restoring Byzantine political and ecclesiastical authority, he was actually re-establishing order and continuity of the ideological supremacy from his predecessors. Order was clearly achieved through the conquest of Samuel's State, which had illegally emerged from the "apostasy" against the Byzantine emperors when Samuel's Church was established and existed without the blessing of Byzantium. Hence, with Basil's sigillia the Archbishopric in Ohrid was not only described, but it was also acquired and presented as rightfully belonging to Byzantium.

Indicatively, Basil did not name any of his predecessors, which provided the space for further reshaping of the ideological construct. However, Samuel's role as regards to Ohrid Archbishopric was clearly ascertained. Samuel was mentioned two times although not being the last ruler of the State. On the other hand, the mention of the Bulgarian Tsar Peter, instead of Simeon or Boris II, further symbolized the Byzantine ideological superiority. This way the territory that was added with the second sigillia to the jurisdiction of the Ohrid Archbishopric was clearly marked, by which Basil noted that he was granting the Archbishop diocese as large as "that under Tsar Peter". However, obviously Basil II was not following Peter, but Samuel in continuing the privileges of the Samuel's Church and the practice of appointing archbishops independently from Constantinople. By this, the Byzantine emperor indirectly recognized the autocephalous status of Samuel's Church, by proclaiming it as a seat of the newly established Byzantine ecclesiastical diocese that he had conveniently named "Bulgaria" to demonstrate the imperial superiority over the divided territory that he was blending into one.²⁰

Basil's well-developed ideological construct became the basis for the implementation of the Byzantine policy in the Balkans via the Ohrid Archbishopric that became one of its key instruments. However, as is the case with all the constructs, Basil's was also shaped and adapted in accordance with the momentary political agenda and in compliance with the objectives of the imperial propaganda. Hence, it was already revisited in the altered ambient of the end of 11th and beginning of 12th century, following the rebellions in the Balkans that aspired to restore Samuel's State. The work of Theophylaktos of Ohrid shows that from the end of 11th and beginning of 12th century Samuel was tendentiously avoided in respect to traditions of Ohrid Archbishopric. Even Samuel's role in building the Church of St. Achilles in Prespa was silenced by Theophylaktos. Possibly, this has to do with the fact, which

²⁰ On the term "Bulgaria" as an imposed terminological construct as regards to Samuel's State, see M. B. Panov, *The Blinded State*, 28 – 100.

Theophylaktos himself recognized, that he was received by the citizens in Ohrid, with „martial victorious songs” which clearly echoed Samuel’s time.²¹

The deliberate silencing of Samuel’s role in relation to Ohrid Archbishopric in the official work and rhetoric of the leading people of the Archbishopric, can also be explained with their tendency to connect with older traditions and the Byzantine emperors before Basil II. Thus, apart from linking the traditions with the cult of St. Clement, the Ohrid Archbishops starting from Theophylaktos traced even older origins that stretched back to Justinian I’s time. Emperor Justinian I (527 – 565) and his Archbishopric Justiniana Prima provided more solid arguments in justifying the old rights of the Archbishopric, by which the continuity of the ideological superiority in the Balkans was demonstrated. An illustrative example of the propensity of linking Ohrid Archbishopric with Justiniana Prima is the work of Michael of Devol, who was acting as a bishop in the Macedonian town of Devol in the early 12th century. In his interpolations to Skylitzes text, Michael presented his own ideological understanding of the Byzantine ecclesiastical policy implemented by Basil II in regards to the Ohrid Archbishopric:

The emperor again confirmed that the <arch>bishop[-ric] of Bulgaria was autocephalous as it had been formerly under Romanos the Elder. This was because he drew a conclusion from the constitutions of the emperor Justinian that it was Justiniana Prima which that emperor claimed to be his fatherland and which then had Kastellion as its bishop.²²

From this short passage one can clearly notice that towards the end of the 11th and beginning of the 12th century, Basil’s ideological construct had already been revised to include Justiniana Prima. Comparison with Basil’s sigillia reveals another important aspect. Michael of Devol states that it was Basil II who had confirmed the autocephalous status of Ohrid’s archbishopric, at the same time referring to the emperor Romanos I Lekapenus who in fact recognized the status of the Bulgarian patriarchate, abolished in 971. What the bishop of Devol was referring to is that Basil actually confirmed the status of Ohrid Archbishopric established by Samuel, as formerly did Romanos with the Bulgarian patriarchy. To this end, he invoked the rights deriving from Justinian I and his Justiniana Prima, differentiating the Basil’s act from that of Romanos Lakapenos’. Hence, the interpolation of Michael of Devol can be interpreted as the tendency for exemplification of the older origin and independent status of the Ohrid Archbishopric, not as the reference for its equitation with the Bulgarian patriarchy. Michael of Devol in fact followed Basil’s sigillia

²¹ Theophylaktos of Ohrid, *Letters*, ep. 6, ed. Gauter, 147 – 149. See also, B. Panov, *Teofilakt Ohrid kako izvor za istorijata na makedonskiot narod* (Skopje: Kultura, 1971); Pirivatrić, *Samuilova država*, 210.

²² Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, 365; tr. Wortley, 345.

in creating a fictitious notion of continuity of Byzantine ideological superiority. However, we can notice clear difference in Michael of Devol's interpolation, which created an impression that Basil II established an order following the annexation of Samuel's State on the basis of political and ecclesiastical rights that emanated from Justinian's time, not from his recent predecessors. This modification was used for demonstrating the old ecclesiastical rights of Byzantium over the Ohrid Archbishopric, that was autocephalous and independent from Constantinople and different from the former Bulgarian patriarchy.²³ In this way Ohrid Archbishopric's ideological superiority was asserted, without engaging with the complicated ecclesiastical arrangements emanating from Samuel's State, initially constructed with Basil's sigillia. Basil's concept of creating an illusion of the continuity of Byzantine ideological superiority with the established ecclesiastical order through the Ohrid Archbishopric, was clearly no longer satisfactory and needed further justification. That required additional construction of the traditions as regards to Ohrid Archbishopric, with the purpose of demonstrating that its autocephalous status confirmed by Basil II, was not based on the act of Romanos I, but emanated from the rights given by Justinian I. With the addition of older traditions to Samuel's church, Byzantine ecclesiastical establishment from the end of 11th and beginning of 12th century tried to provide additional arguments for acquiring the Ohrid Archbishopric and its traditions, using as a basis the ideological construct of Basil II.

The Ohrid archbishop John IV (Adrian) Komnenos is credited for officialising the theory that equated the identity of Archbishopric with Justiniana Prima.²⁴ Komnenos' signature of the Acts of the Council in Constantinople held in 1157 shows that he started to use the title *Iustiniana Prima and All Bulgaria* as an official des-

²³ This explains the criticism of Theophylaktos of Ohrid for the interference of the Constantinopolitan patriarch in Macedonia, arguing "What rights has the patriarch in the land of Bulgaria, he who has no authority to ordain anyone here, nor any other privilege in this land, which had acquired an autocephalous archbishop?" (*Theophylact of Ohrid*, ep. 82, ed. Gautier, 437). See, Curta, *The Southeastern Europe in the Middle Ages*, 286 – 287.

²⁴ On the theory of Justiniana Prima and its ideological connection with Archbishopric of Ohrid, see: Božidar Prokić, "Postanak Ohridskog Patrijarhata," *Glas srpske kraljevske akademije* 90 (1912), 175 – 267. Günter Prinzing, "Entstehung und Rezeption der *Justiniana-Prima-Theorie* im Mittelalter," *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 269 – 287; Prinzing, "A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The autocephalous archbishop of 'Bulgaria' (Ohrid) Demetrios Chomatenos," *ZRVI* 41 (2004), 165 – 182; Prinzing, "The autocephalous Byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid," 353 – 383. Ruth Macrides, "Bad Historian or Good Lawyer: Demetrios Chomatenos and Novel 131," *DOP* 46 (1992), 187 – 196. Eleonora Naxidou, "An Aspect of Medieval History of Archbishop of Ohrid: Its Connection with Justinijana Prima," *Vyzantinoslavica* 64 (2006), 153 – 167; Илия Г. Илиев, "Димитър, по Божия милост архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България," *Исторически преглед* 1 – 2 (2004), 3 – 39; И. Г. Илиев, *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите* (София: Анубис, 2010), 15 – 22.

ignation of the Ohrid Archbishopric.²⁵ He thus promoted the direct linkage of Ohrid Archbishopric to Justinian I and his Justiniana Prima. The *Du Cange List*, most probably written in the mid-12th century by John IV Komnenos, is a clear example how the invented fictitious ecclesiastical continuity in Basil's sigillia was enlarged to include Protogenus from Serdica (bishop from 4th century participating at the Council of Serdica held in 343), the saints Methodius, Gorazd and Clement.²⁶ The inclusion of Prespa as one of the seats of the archbishops, which was not the case with Basil's sigillia, and the exclusion of Moglena and also of David referred to by Skylitzes as the last Archbishop of Samuel's State in Ohrid (replaced by Philip), indicates that the Byzantine ideological construct was being continuously re-adjusted. The initial Basil's constructed ecclesiastical itinerary was obviously not longer satisfactory. In new circumstances there was a need to adjust this construct in reinforcing the status and elevating the position of the Archbishopric in the contemporary affairs of the Balkans, by linking the line of Ohrid Archbishopric with the prominent ecclesiastical figures and saints that stretched back even to 4th century.

Ohrid Archbishops from the 13th century, such as Demetrios Chomatenos (1216 to 1236), continued to reshape and reinforce the ideological construct, by exemplifying the cult of St. Clement and further advancing the direct link of the Archbishopric with Justiniana Prima.²⁷ The Byzantine emperor Michael VIII Palaiologos also emphasized this direct connection, while incorporating the copies of Basil's sigillia in his chrysobull to Ohrid Archbishopric from 1273. This act of re-defining the territory of the Ohrid Archbishopric reveals the emperor's ambition of renewing the Byzantine authority over the autocephalous Serbian and Bulgarian churches. Michael VIII evidently followed Basil's ideological concept in reaffirming the status of Ohrid Archbishopric, to which he added the theory of Justiniana Prima. The message was clear – as Basil II restored the Byzantine superiority in the Balkans through the Ohrid Archbishopric – Michael VIII was doing the same with issuing the sigillias of the celebrated emperor, to which he added Justiniana Prima.²⁸ Indicatively, although the name of Samuel appeared in sigillia, he was not

²⁵ Gelzer, *Der Patriarchat*, 9.

²⁶ Иванов, *Български старини*, 564 – 568. Translated excerpts in English, Tăpkova-Zaimova, "The Du Cange Catalogue," In *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. Vasil Giuzelev and Kiril Petkov (Sofia: American Research Center, 2011), 209 – 235.

²⁷ Митко Б. Панов, "Светиклиментовите традиции во Македонија низ призмата на Византија," in *Светиклиментовите традиции во Македонија* (Скопје: НУБ, 2009), 61 – 79.

²⁸ Since the original chrysobull has not survived, as was the case with Basil's sigillia, we are reconstructing it from later Greek copies and its Slavic translation from 15th century. The introduction of Michael VIII is reprinted in *Codex diplomaticus arpadianus continuantus*. ed. Gusztáv Wenzel, Monumenta Hungáriáé Históricá VIII. Diplomataria XIII (Pest: Eggenberger Ferdinánd Akademiai, 1870), 431 – 434. See, also Afanasii Selishtsev, "Zavet pervoi Iustiniani," *Makedonski pregled* 9/2 (1934), 9 – 16; David J. Birnbaum, "A Slavic Translation of the Ohrid Chrysobull of 1273," *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Dissertationes*

mentioned in Michael's introduction to the Ohrid chrysobul. This reflects the continuity in the trend of the Ohrid Archbishops to erase Samuel from the traditions of the Archbishops.

It is worth mentioning that the Byzantine narratives composed during 12th and beginning of 13th century, exempting those who actually fully copied (George Kedrenos) or rewrote Skylitzes' synopsis (Zonaras and Michael Glykas), or made additions to the original text (Michael of Devol), completely omitted Samuel's name while glorifying the wars of Basil, who became known from the end of 12th century with the epithet "Bulgar-slayer".²⁹ Samuel's name was also quite rarely used by Byzantine authors from the 14th century (Ephraim and Staurakios), although they exploited the image of Basil II and his war victories. The other issue is how and why the leaders of the Second Bulgarian Empire exploited Byzantine narratives and Basil's ideological construct and adapted it, for the purpose of inventing their own state and ecclesiastical continuity. The same applies to the question about the motives of the pope Innocent III (1198 – 1216) to recognize the falsified claim of Ioannitsa Kaloianes (1197 – 1207) in regards to the immediate involvement of the Papacy in crowning of the Bulgarian Tsar Peter, which probably implies to the crowning of Samuel as well.³⁰

After the elimination of the Byzantine Empire by the Ottomans in 1453, the legendary struggle between Basil II and Samuel was neglected in literary tradition. Although absent in the literary texts, the memory of Samuel undoubtedly continued to be maintained, through the cults and legends that originated in the former heartland of the Samuel's State in Ohrid and Prespa, such as St. Achilleios, St. Vladi-

Slavicae, Sectio Lingüistica 21 (1990), 267 – 284. On the dating of the Chrusobull with arguments for the year 1273, see Andreas E. Müller, "Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII für Ochrid: nicht August 1272, sondern 1273," in *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. Lars M. Hoffmann (Wiesbaden, 2005), 427 – 432.

²⁹ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-slayer* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003). For the opposing view that Basil II was considered as the "Bulgar-Slayer" in the collective imagination of the "Bulgarian" population immediately following the battle of Kleidion, see Angel Nikolov, "On Basil II's cognomen 'The Bulgar-Slayer,'" in *Evropeiskiiat Iugoistok prez vtorata polovina na X – nachaloto na XI vek: Istoriia i kultura, Mezhdunarodna konferentsiia Sofia, 6 – 8 Oktomvri, 2014*, ed. Vasil Giuzelev, Georgi N. Nikolov (Sofia: Bălgarska Akademiia na naukite, 2015), 578 – 584; A. Nikolov, "Okolo prozvishteto na Vasilii II 'Bălgaroubiets'," in *Hiliada godini ot bitkata pri Belasitsa i ot smărtta na tsar Samuil (1014 – 2014), dokladi ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsiia provedena v grad Petrich, 9 oktomvri 2014*, ed. Vasil Giuzelev, Georgi N. Nikolov (Sofia: Gutenberg, 2015), 84 – 91; A. Nikolov, *Mezhdurim i Konstantinopol. Iz antikatolicheskata literatura v Bălgariia i slavianskiia pravoslaven svet, XI – XVII v.* (Sofia: Fondatsiia Bălgarsko istorichsesko nasledstvo, 2016), 116 – 120.

³⁰ For the analysis of the representation of Samuel in late Byzantine sources and the tendency for falsification of the alleged involvement of the Papacy in the crowning of Peter and possibly of Samuel, see M. B. Panov, *The Blinded State*, 101 – 146.

mir and Kosara or St. Clement.³¹ The legendary struggle was revived in the Balkan literary production at the time of rediscovering Byzantium and its narratives. The Ragusan monk Mavro Orbini (1563 – 1614), recycled the neglected struggle between Basil II and Samuel through the prism of the western Pan-Slavic world view, acting as a transmitter of Byzantine narratives among the Slavs.

Turning towards the perspective of the Ohrid Archbishopric, the glimpse regarding the representation of Samuel is provided from the *Life and Sermon of St. John Vladimir (Akolouthia)* published in 1690 in Venice.³² In both the Life and Sermon, its author Kosmas, the former metropolitan of Kition in Cyprus and abbot of the monastery of St. John Vladimir in Elbasan, put the emphasis on Vladimir's origin, with a clear intention to demonstrate Saint's direct connection with Ohrid Archbishopric. Kosmas went even further in demonstrating the prestige position of the Ohrid Archbishopric, inventing Vladimir's direct relations with the famous medieval rulers, Simeon and Nemanja. The relation with Samuel as Vladimir's father-in-law was used to project the wide territory ruled by Samuel that encompassed the "Bulgarian, Serbian and German lands, the lands of the Mysians and farther up to the northern countries". By accentuating that Samuel ruled this vast territory from Ohrid, Kosmas also provided direct link and projected the contemporary aspirations of the Ohrid Archbishopric. However, while raising the image of Vladimir, Kosmas was also distorting the historical facts regarding Samuel and his family. Namely, Samuel's daughter was blamed for plotting with her brother against Vladimir, being both Bogomils.³³ Understandably, the original story about the involvement of the Ohrid Archbishop David in the traitorous act of Vladimir's murder, was completely erased. As a result, full guilt was transferred to Samuel's daughter and son, which were deliberately not named. Although Samuel's image was not directly affected, the altered narrative affected the reputation of his closest family.³⁴

³¹ Cvetan Grozdanov, *Portretite na svetitelite od Makedonija od IX do XVIII vek* (Skopje: Republički zavod za zaštita na spomenicite na kultura, 1983), 145 – 159; Grozdanov, "Kultot na car Samoil kon Ahil Lariski i negoviot odraz vo likovnata umetnost," *Likovna umetnost* 8 – 9 (1983), 71 – 84; Grozdanov, "Ahil Lariski vo vizantiskiot i postvizantiskiot živopis," *Zbornik Srednovkovna umetnost* 3 (2001), 7 – 30. Tatjana Subotin-Golubović, "Kult svetog Ahilija Lariskog," *ZRVI*, 26 (1987), 21 – 33; Sašo Cvetkovski, *Portretite na Sveti Jovan Vladimir vo umetnosta na Balkanot od XVII do XX vek* (Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2016).

³² *Akolouthia tou agiou endoxou basileos kai megalomartyros Ioannou tou Vladimirov kai thaumatourgou. Tipotheisa men proton dapani tou timiotatou Kiriou Ioannou Papa tou ek tis poleos Neokastrou* (Venice: Elenikou tipografeiou tou Agiou Georgiou, 1690), 8 – 45. Stojan Novaković, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim slovenima : Legenda o Vladimiru i Kosari* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1893), 253 – 270.

³³ The *Service of St. Vladimir* narrates that both Kosara and his brother "were heretics and supported the roots of the poisonous heresy of the Bogomils and Massalians" (*Akolouthia*, 23).

³⁴ See, M. B. Panov, *The Blinded State*, 154 – 161 for more detail about the Samuel's image reflected in Akolouthia.

The broader agenda of Kosma's version of the legend, was the portrayal of Vladimir who following Samuel's defeat, took over the war against Basil II, which ended with his victory. Vladimir instead Samuel, was presented as defeating the army of Basil Porphyrogenitos, after which he became "master of whole Bulgaria, Serbia, Illyricum and Albania". This clearly echoed the contemporary ambitions of the Ohrid Archbishopric and Vladimir's legend enhanced its image among Orthodox believers in the Balkans. Hence, it is understandably why the ambitious Ohrid Archbishop Joasaph II (1719 – 1745) initiated the republishing of the Akoluthia in Moscopole in 1741/42, as part of the collection of the Services of the Saints. St. Vladimir joined other Saints from the heartland of Samuel's State in Macedonia, such as Naum, Clement, Erasmos, Fifteen Martyrs from Strumica, etc. Not surprisingly, from the cultural circle of Ohrid Archbishopric, Saint Nicodemus of Elbasan, was also included.³⁵ This was complementary with pretensions of Ohrid Archbishop Joasaph II to ecclesiastical and political jurisdiction over the Orthodox people of "Bosnia, Serbia, Albania and Macedonia".³⁶ In the situation with the declining Ottoman Empire and increased involvement of Austria and Russia in the Balkans, Vladimir's image as a saint, was more appealing hero than Samuel. Portrayed as a universal ruler who originated from Ohrid area and linked to famous Slavic medieval rulers Simeon, Nemanja and Samuel, Vladimir provided the Ohrid Archbishopric's establishment arguments for demonstrating its continuous historical role in uniting Slavic Orthodoxy. This served Archbishopric's contemporary pretensions for ecclesiastical and political jurisdiction over the Balkans. Regardless of different stories that surrounded Vladimir's life and its influence on the perspective of the local population, he was continuously linked with Ohrid and Prespa. These were the same cities, which were inseparably associated with Vladimir's father-in-law Samuel, whose image was also affected by the legends interpreted and disseminated by the Ohrid Archbishopric.

Hristofor Žefarović's (1690 – 1753) *Stematografia* compiled in 1741 on the order of the Peć Patriarch, Arsenije IV, was a clear response to the ideological propaganda of the Ohrid Archbishopric. Not surprisingly *Stematografia* glorified St. Vladimir, while excluding Samuel from the list of Serbian and Bulgarian medieval rulers.³⁷ The absence of Samuel raises many questions about motives, one of which would be that he was directly associated with the Ohrid Archbishopric, which evidently contradicted *Stematografia*'s ideological message aimed at enhancing the

³⁵ *Moskopolski zbornik: Prološki žitija na svetcite*, tr. Hristo Meloski (Skopje: Doger, 1996). For the visual expression of the ideological concept of Ohrid Archbishopric, see Grozdanov, *Portreti na svetitelite od Makedonija*, 199 – 228.

³⁶ Theresius von Seckendorff, *Versuch einer Lebensbeschreibung des Feldmarschalls Grafen von Seckendorff: meist aus ungedruckten Nachrichten bearbeitet*, vol. 2 (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1792), 106 – 107.

³⁷ Hristofor Žefarović, *Stematografija ili Izobraženije oružij Illiričeskikh* (Vienna: Toma Mesmer, 1741).

image of the Patriarchate of Peć among the Orthodox population at the expense of the Ohrid Archbishopric.

This representation of Samuel changed during the second half of 19th century only after the Slav-Greek political and religious rivalry in the Balkans imposed the necessity of historical justification of the territorial aspirations towards Ottoman Macedonia and the projection of the rights to Ohrid Archbishopric abolished in 1767.³⁸ These circumstances incited the process of rediscovery of the neglected Samuel and his role in the traditions of the Ohrid Archbishopric, which gave rise to new interpretations and constructions. They were imagined, shaped and adapted depending on the political and ideological motives of the Balkan elites, who started to interpret and recycle Basil's ideological construct regarding the representation of Samuel and Samuel's State and Church, while recognizing his important role in the tradition of the Archbishopric in Ohrid.

³⁸ M. B. Panov, *The Blinded State*, 255 – 280.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

АРХИЕПИСКОПИЯТА В ОХРИД ПО ВРЕМЕТО НА ЕПИРСКОТО ДЕСПОТСТВО (1204 – 1230)

ДАНИЕЛ ЦИЙМАН

Централноевропейски университет, Виена

Daniel Ziehmman. THE ARCHBISHOPRIC OF OHRID IN THE TIME OF THE DESPOTATE OF EPIRUS (1204 – 1230)

This paper aims at showing how the archbishops of Ohrid, first and foremost Demetrios Chomatenos, tried to develop their own position at the cost of the patriarchs of Constantinople. Demetrios' politics aimed at establishing Ohrid as one of the most important ecclesiastical centers in Europe's Orthodox Church. These ambitions were tied to the political destiny of the Despotate of Epirus; its downfall buried the ambitions of Demetrios. But despite the radical political changes during that time, Ohrid retained its great importance for the Orthodox Church in Southeastern Europe in the following centuries.

Keywords: The Archbishopric of Ohrid, Demetrios Chomatenos, Despotate of Epirus.

УВОД

Настоящата статия е посветена на един много интересен период в историята на архиепископията в Охрид, времето след възникването на Епирското деспотство. В този период архиепископията на Охрид се опитва да превземе част от функциите на Цариградския патриарх в европейската част на бившата Византийска империя. Най-успешният техен представител и най-блестящата фигура

от този период е без съмнение архиепископ Димитър Хоматин (1216 – 1236), от който са запазени многобройни документи. Неговите *Ponemata Diaphora* бяха издадени отново от Гюнтер Принцинг през 2002 г., заедно с подробен анализ на документите¹. Благодарение точно на тези документи събитията от онова време са по-познати на историците в сравнение с тези от по-ранни или по-късни епохи. Димитър Хоматин се опитва да утвърди Охридската архиепископия като патриаршия на Епирското деспотство. Този опит се проваля след битката при Клокотница (9 март 1230 г.), която слага край на имперските амбиции на Епир.

ОХРИД ПОД БЪЛГАРСКАТА ВЛАСТ

Превземането на Цариград от кръстоносците през 1204 г. води до големи промени не само за Византийската империя и за другите политически сили в района, но и за архиепископията в Охрид. С падането на Византийската империя и разпокъсването ѝ в три различни държави, империите на Никея, Трапезунд и Епир, архиепископията в Охрид придобива голямо значение². Голяма част от нея се намира в нововъзникналата Епирска империя³. От тази констелация се развива естествената връзка между владетелите на Епир и охридските архиепископи. При това не е съвсем ясно какво се случва с Охрид след 1204 г.⁴ В т. нар. *Partitio terrarum imperii Romaniae*, споразумението за подялбата на византийската територия от лятото на 1204 г., Охрид се присъжда на Венеция⁵. А какво се случва после?

¹ **Demetrii Chomateni** *Ponemata Diaphora*, rec. Günter Prinzing (CFHB v. 38. ser. Berolinensis). Berolini et Novi Eboraci, 2002.

² **Saint-Guillain**, G., **Schmitt**, J. O. *Fränkische Herrschaft im südlichen Balkan und den vorgelagerten Inseln*. – In: *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von der römischen Antike bis 1300*. Hg. von Fritz Mitthof, Peter Schreiner und Jens Oliver Schmitt (Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Band 1). Berlin – Boston, 2019, S. 921 – 954, 927 – 933; **Angold**, M. *Byzantium in exile*. – In: *The New Cambridge Medieval History*. Vol. V c. 1198 – c. 1300. Hg. von David Abulafia. Cambridge, 1999, p. 543 – 568; **Nicol**, D. M. *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204 – 1261*. – In: *The Cambridge Medieval History, new edition*. Vol. IV: *The Byzantine Empire*. I. *Byzantium and its Neighbours*. Ed. by Joan M. Hussey. Cambridge, 1966, p. 275 – 330.

³ **Nicol**, D. M. *The Despotate of Epiros, 1267 – 1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages*. Cambridge, 1984.

⁴ Demetrii Chomateni *Ponemata Diaphora*, 11*, бел. № 48.

⁵ **Carile**, A. *Partitio terrarum imperii Romaniae*. // *Studi Veneziani*, 7 (1965), p. 125 – 305; *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante: Vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*. 1. Teil (814 – 1205). Hg. von Gottlieb Lukas Friedrich Tafel und Georg Martin Thomas. Wien, 1856, S. 473; **Oikonomidis**, N. *La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1104 et les origines de l'empire de Nicée: À propos de la 'Partitio Romaniae'*. – In: *XVe Congrès international d'études byzantines*. Athènes, Septembre 1976/ *Praktika* tu 15. Diethnus

Византийският историк от Никея Георги Акрополит (1217 – 1282) споменава, че епирският владетел Теодор Комнин Дука Ангел (1215 – 1230) получава след завземането на властта в Епир през 1215 г. много земи от италианците и българите. Той успява да покори Тесалия, Ахрида, Прилеп, Албанон и Драч⁶. Става ясно, че в момента, в който Теодор Комнин Дука покорява Охрид, той се намира на територията на България. Българите най-вероятно използват възможността, след битката при Одрин (14 април 1205 г.), да присъединят Охрид към своята територия. Точното датиране на това присъединение обаче е трудно. Възможно е то да се е случило между 1205 и 1207 г.⁷ Още през 1205 г. българският цар Калоян (1197 – 1207) воюва срещу владетеля на Солун – Бонифаций Монфератски (1204 – 1207), и завзема стратегическата крепост Сяр⁸. Както отбелязва византийският историк Никита Хониат (ок. 1155 – 1215/6), след това той се отправя към Бероя (дн. Бер/ Верия, Гърция) и завладява всички крепости, които преди това са били подчинени на маркиз

synedriu byzantinōn spudōn. Rappports et co-rappports, vol. 1, Histoire, pt. 1, Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261. Athen, 1976, преиздадена в: Byzantium from the ninth century to the fourth crusade. Studies, texts, monuments (Variorum collected studies series 369), Aldershot, 1992, p. 3 – 28; **van Tricht**, F. The Latin renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204 – 1228) (The medieval Mediterranean: peoples, economies, and cultures, 400 – 1500 v. 90). Leiden, 2011, p. 47 – 53; **van Tricht**, F. The Byzantino-Latin Principality of Adrianople and the Challenge of Feudalism (1204/6 – ca.1227/28): Empire, Venice, and Local Autonomy. // *DOP*, 68 (2014), p. 325 – 342, 327.

⁶ Georgii Akropolitae Opera, 2 Bde. Hg. von August Heisenberg and Peter Wirth. Stuttgart, 1978, I, 14, p. 25; **Prinzling**, G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204 – 1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges (Miscellanea Byzantina Monacensia 12). München, 1972, S. 14, 101, 114.

⁷ **Kravari**, V. Villes et villages de Macédoine occidentale (= Réalités byzantines 1). Paris, 1989, p. 40 – 41 (n. 75), 357.

⁸ **Geoffroy de Villehardouin**. La conquête de Constantinople. 2 t., éditée et traduite par Edmond Faral (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Âge 18 – 19). Paris, 1972, II, p. 392 – 394; **Nicetae Chroniatae** Historia. Recensuit I. A. van Dieten. Pars prior. Praefationem et textum continens (CFHB. Ser. Berolinensis vol. 11, pars 1). Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 619; **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 129*, 171*, 177, 191, 276 (Nr. 48, 52, 81); **Nicol**, D. M. Refugees, mixed population and local patriotism in Epirus and Western Macedonia after the Fourth Crusade. – In: XVe Congrès international d'études byzantines. Athènes, Septembre 1976 = Praktika tu 15. Diethnus synedriu byzantinōn spudōn. Rappports et co-rappports, vol. 1, Histoire, pt. 1, Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261. Athen, 1976, p. 3 – 33; **Божилев**, И. Фамилията на Асеневици (1186 – 1460). Генеалогия и просопография, София, 1994, с. 51 – 52; **Dall'Aglia**, F. L'immagine della Bulgaria in Occidente al tempo della IV crociata. // *Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia*, 5 (2003), p. 79 – 103, 98 – 99; **Madgearu**, A. The Asanids. The political and military history of the second Bulgarian Empire (1185 – 1280) (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450 vol. 41). Leiden, 2017, p. 157 – 158, n. 154.

Бонифаций Монфератски⁹. Охрид се намира недалеч от Бероя и е възможно да е бил превзет точно по това време. Във всеки случай Охрид и голяма част на архиепископията попадат под властта на българите, които прогонват някои от епископите и ги заместват с други. В едно писмо на епископа на Керкира (Корфу), Педиадит (1202 – 1217/18), от 1213/1214, с което той отговаря на поканата на римския папа Инокентий III (1198 – 1216) за Четвъртия Латерански събор през 1205 г., епископът се оплаква, че свещениците са прогонени. С това той упреква папата, че изгонил архиепископът на Охрид, замествайки го с друг¹⁰. Тук може би става въпрос за Охридския архиепископ Йоан Каматир, който бил изгонен или сам избягал от приближаващите българи. По това време България е свързана с папството в Рим чрез църковна уния¹¹. Немският византист Гюнтер Принцинг предполага, че при споменатия тук нов архиепископ става въпрос за Василий Търновски, който бива ръкоположен като примас на България на 7 ноември 1204 г. от папския легат кардинал Лъв Бранкалеоне на Санта Кроче¹². Възможно е той да е ръкоположил и нов архиепископ на Охрид, за който обаче няма никакви свидетелства¹³.

Българското господство в Охрид продължава няколко години, но за това време няма много информация. Цар Калоян умира през 1207 г. по време на обсадата на Солун и управлението на Българското царство преминава в ръцете от цар Борил (1207 – 1218)¹⁴.

Охрид най-вероятно остава под българска власт до завземането му от Теодор Комнин Дука през 1215 г. Точното датироване на превземането на Ох-

⁹ **Nicetae Chroniatae** Historia, p. 620.

¹⁰ **Μανάφης**, К. А. Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας πρὸς τὸν Πάπαν Ἰννοκέντιον Γ΄ καὶ ὁ χρόνος πατριαρχείας Μιχαὴλ Δ΄ τοῦ Αὐθωρειανοῦ. // *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 42 (1976/1977), σελ. 429 – 440, 435 – 438; **Prinzing**, G. Das Papsttum und der orthodox geprägte Südosten Europas 1180 – 1216. – In: *Das Papsttum in der Welt des 12. Jahrhunderts*. Hg. von Ernst-Dieter Hehl, Ingrid Heike Ringel und Hubertus Seibert (Mittelalter-Forschungen Bd. 6). Stuttgart, 2002, S. 137 – 184, 181 Anm. 145 und 146; **Sieben**, H. J. Basileios Padiadites und Innozenz III. Griechische versus lateinische Konzilsdeide im Kontext des 4. Lateranense. – *Annuario Historiae Conciliorum*, 27/28 (1995/1996), S. 249 – 274, 249 – 250.

¹¹ **Prinzing**, G. Das Papsttum..., S. 166 – 174.

¹² *Ibidem*, S., 172, 182; Die Register Innocenz' III. 7. Pontifikatsjahr, 1204/05: Texte und Indices. Unter der Leitung von Othmar Hageneder bearb. v. Andrea Sommerlechner und Herwig Weigl gemeinsam mit Christoph Egger und Rainer Muraier, (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. Abteilung, 1. Reihe, 7: Texte und Indices). Wien, 1997, Nr. 230, S. 409 – 411 (Калоян до Инокентий III.), Nr. 231, S. 411f. (Василий до Инокентий III.).

¹³ **Demetrij Chomateni** Ponemata Diaphora, 12*.

¹⁴ **Божилев**, И., **Гюзелев**, В. История на средновековна България VII – XIV век (История на България в три тома. Т. 1). София, 1999, с. 456 – 457 и 465 – 468; **Божилев**, И. *Фамилията на Асеневци...*, с. 69 – 77.

рид от Теодор Комнин Дука, който застава начело на епирската държава след убийството на брат си Михаил, е неясно¹⁵. Йоан Каматир вероятно отново е поставен за архиепископ след завземането на Охрид, но малко след това, още в същата или в началото на 1216 г., умира¹⁶. След него, вероятно още през 1216 г. или в началото на 1217 г., за архиепископ е поставен Димитър Хоматин¹⁷. През неговото управление Охридската архиепископия развива активна църковно-политическа дейност.

Проблематично остава отношението към духовниците, назначени от български епископи. Едно от неговите първи действия засяга българските епископи, които са ръкоположени по времето на българската власт в Охрид¹⁸. Димитър Хоматин пита митрополит Педиадит от Керкира за неговото становище спрямо епископите, които били ръкоположени по време на българското управление. Не е съвсем ясно за кои точно епископи става въпрос и кога те са били ръкоположени. Един църковен събор в Епирската империя от 1218 – 1219 г. решава въпроса¹⁹. На него се оформят две групи: първата включва привърженици на по-строга, а втората на по-умерена позиция, които обсъждат необходимите мерки. По разпореждане на епирския владетел Теодор Комнин Дука се приема по-умерената позиция. Ето един цитат от решението в превод на българския историк Иван Снегаров (1883 – 1971):

Ръкоположените в Загора епископи-българи безвъзвратно да се отстранят от всички епархии, които заемаха, като престъпили каноническата точност и преданието и като такива, които получили епископския чин чрез светска власт; да се утвърдят живите законни архиепери, които са се върнали в епархиите, гдето са били избрани, и да се поставят нови в тия епархии, гдето предишните канонически архиепери не са останали между живите; да се признае степента на ръкоположените от тях иподякони, дякони и свещеници и да се позволи на тях да свещенодействуват с останалия клир [...]²⁰

¹⁵ **Georgii Akropolitae** Opera. Ed. Heisenberg/ Wirth, I, 14, p. 25; **Nicol**, D. M. The Despotate of Epiros..., p. 4.

¹⁶ **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. София, 1995 (1924), с. 207.

¹⁷ Пак там, с. 207 – 208; **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, S. 14*.

¹⁸ **Nicol**, D. M. Refugees..., p. 22; **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 18* Nr. 8/H und 146/PMσ; **Prinzing**, G. Die Bedeutung Bulgariens..., S. 139 – 144; **Podskalsky**, G. Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865 – 1459. München, 2000, S. 79 und 496 – 497.

¹⁹ **Nicol**, D. M. Refugees..., p. 22; **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 18* Nr. 8/H und 146/PMσ; **Prinzing**, G. Die Bedeutung Bulgariens..., S. 139 – 144; **Podskalsky**, G. Theologische Literatur..., S. 79 und 496 – 497.

²⁰ **Снегаров**, И. История..., с. 134; **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 146/PMσ.

В историографията това решение понякога бива интерпретирано като насочено срещу българите и като мярка за изчистването на епирския клир от хората, които не са гърци²¹. Но аргументацията на решението не използва етническа терминология. Официалната причина е неправилното отстраняване на предишните свещеници и намесването на светската власт в църковни въпроси.

РЪКОПОЛАГАНЕТО НА СВ. САВА

Едно събитие, което води до коренни промени, е ръкополагането на св. Сава като архиепископ на автокефалната Сръбска църква. Сава, който след раждането си се именува Растко, е син на сръбския владетел Стефан Неманя. През 1191/1192 г. той постъпва в светогорския манастир *Св. Пантелеймон*. По-късно насърчава създаването на други няколко манастира в Сърбия. През 1217 г. Сава взема участие при коронацията на брат си Стефан от един папски легат, който му донася корона от папа Хонорий III (1216 – 1227). През 1219 г. той посещава Никея и се среща с Цариградския патриарх Мануил I Сарантин (1216/7 – 1222) и император Теодор I Ласкарис (1205 – 1222). През 1219 или в началото на 1220 г. Мануил Сарантин и Теодор I Ласкарис основават автокефалната Сръбска архиепископия и обявяват Сава за първия сръбски архиепископ²². С това те се намесват директно в юрисдикцията на Охридския архиепископ и ограничават неговата архиепископия. Димитър Хоматин остро реагира на това действие. Той пише известното синодално писмо до Сава²³. В него Охридският архиепископ обръща внимание на неправилното ръкополагане на Сава, който не бил даже и епископ. Освен това твърди, че в този момент няма император, който да има правото да приложи това решение. Охрид бил отговорен за Сърбия и с това и за назначаването на епископи там.

²¹ **Снегаров**, И. История..., с. 134.

²² **Dölger**, Fr., **Wirth**, P. Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches von 565 – 1453 (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A, Regesten Abt. 1, T. 3). München, 1977, Nr. 1703a; **Prinzing**, G. Das Papsttum..., S. 166; **Prinzing**, G. Die Bedeutung Bulgariens..., S. 155f. u. 169; **Rohdewald**, St. Sava. – In: Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Hg. von Meinolf Arens, Thomas Wunsch, Stefan Rohdewald, Joachim Bahlcke. Berlin, 2013, S. 591 – 598; Свети Сава, приредил Томислав Јовановић, Нови Сад, 2010; **Станковић**, В. Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина, Византијски свет на Балкану, Уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић и Радивој Радић. Београд, 2012, с. 211 – 218; **Miljkovic**, B. Sava, Stefan Radoslav and Demetrios Chomatenos. // *ЗРВИ*, 52 (2015), p. 259 – 275; **Marjanovic-Dušanic**, S. Charisma and authority: Toward a hagiographic portrait of St. Sava. // *ЗРВИ*, 52 (2015), p. 277 – 289.

²³ **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 179* – 182*, Akte Nr. 86 ПС; **Prinzing**, G. A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The autocephalous archbishop of „Boulgaria“ (Ohrid) Demetrios Chomatenos. // *ЗРВИ*, 41 (2004) (Festschrift Sima Ćirković), p. 165 – 182, 166.

Сърбия се намирала в епископията на Рас (т. е. Рашка) и епископът на Рас е ръкоположен от архиепископа на Охрид. Ако Сава би искал да стане епископ с мисионерска цел, то това нямало смисъл, защото Сърбия вече била християнизирана. Освен това Сава бил принудил епископа на Призрен да изостави катедрата си (да се оттегли). Ако Сава имал желание да стане епископ, би трябвало да се обърне към архиепископа на Охрид и към неговите епископи. Тогава те щели да изпълнят желанието му. Имал обаче време да поправи стореното. Ако ли не, щял да бъде отлъчен от Църквата.

Това писмо е било обект на много дискусии²⁴. Интересно е мнението за липсата на император през това време. Владетелят на Епир Теодор Комнин Дука все още не е коронясан. Димитър Хоматин отрича царското достойнство и на Теодор I Ласкарис, който е в изгнание в Никея. Тонът на писмото е строг, но едновременно с това и дипломатичен. То предлага изход: преди всичко ръкополагане от самия Димитър Хоматин. Без да го изразява ясно, писмото признава, че основаването на автокефалната архиепископия в Сърбия вече е факт, така че връщане назад няма. По време на сръбския владетел Стефан Радослав (роден около 1192 г. и починал след 1235 г.), крал на Сърбия (1227 – 1234), който бил женен за Анна, дъщерята на Теодор Комнин Дука, отношенията между Сърбия и Охридската архиепископия се подобрили.

Винаги, когато има възможност, Димитър Хоматин се намесва във важни църковни решения. Добър пример за това е епископията Сървия. Под негово влияние на 12 май 1223 г. един събор в Охрид избира по нареждане на Теодор Комнин Дука нов епископ за горепосочената епископия, без да се консултира с тогавашния цариградски патриарх в Никея Герман II (1223 – 1240)²⁵.

КОРОНАЦИЯТА НА ТЕОДОР КОМНИН ДУКА ПРЕЗ 1227 Г.

Новата ситуация след основаването на Латинската империя през 1204 г. и стабилизирането на трите държавни формации, наследнички на Византийската империя, се отразило и на Цариградския патриарх, чийто авторитет значително намалява. Това става ясно и в отношението с архиепископията в Охрид, която изведнъж получава голямо влияние в рамките на новосъздадената Епирска империя. Истинско съперничество между патриарсите на Цариград и архиереите в Охрид очевидно не е имало до този момент. Нито архиепископ Лъв (1037 – 1056), нито Теофилакт Охридски (1088/92 – след 1126 г.) поставят положението на Цариградския патриарх под въпрос²⁶. Димитър Хоматин оба-

²⁴ **Снегаров**, И. История..., с. 136 – 141; **Podskalsky**, G. Theologische Literatur..., S. 88, Anm. 361.

²⁵ **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 20*.

²⁶ **Büttner**, E. Erzbischof Leon von Ohrid (1037 – 1056). Leben und Werk (mit den Texten seiner bisher unedierten asketischen Schrift und seiner drei Briefe an den Papst).

че забелязва, че неговите предшественици са прекалено покорни на патриарсите²⁷. След 1204 г. ситуацията се променя. По това време всеки от отделните наследници на Византийската империя може да изказва претенции към нейната корона. Това важи и за Епирската империя със съответните последици за Охрид, която става най-значимата архиепископия. Охридските архиепископи се намесват и в делата на Цариградската патриаршия. Това се отнася за епархиите, които всъщност са подчинени на Цариградския патриарх, като митрополиите на Навпакт, Керкира, Драч, Неа Патра (Νέαι Πάτραι), Лариса, Солун и Филипи²⁸.

Новите претенции на Охрид по времето на Димитър Хоматин се открояват във връзка с едно събитие, което винаги ще бъде свързано с неговото име. Най-значителното дело за архиепископията на Охрид по това време е коронацията в Солун на 29 май 1227 г. на Теодор Комнин Дука за „василевс на ромеите“. Година и половина преди това той вече е обявен император, но сега бива миропомазан и коронясан официално за такъв. Първоначално е било предвидено актът на коронацията да бъде извършен от Солунския митрополит Константин Месопотамит, но той се отказва от тази задача²⁹. Сведения за станалото се съдържат в произведенията на византийските историци Георги Акрополит, Теодор Скутариот (роден ок. 1230 г., митрополит 1277 – 1282 г.) и Никифор Григора (1294 – 1359), както и в писмата на Охридския архиепископ до Цариградския патриарх на Никея Герман II. Георги Акрополит и Теодор Скутариот само споменават това събитие. Акрополит пише следното:

Българският архиепископ Димитър обаче му възложил царската диадема, като казал, че е независим и не е длъжен да дава никому отчет, и затова имал право да помазва за царе, когото си поиска, където си поиска и когато си поиска.

По-късно пишещият Никифор Григора се изказва доста критично по негов адрес и определя поведението на Димитър Хоматин като несъответстващо

Bamberg, 2007; **Mullett**, M. *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine archbishop* (Birmingham Byzantine and Ottoman monographs v. 2). Aldershot, 1997.

²⁷ **Demetrii Chomateni** *Ponemata Diaphora*, 24*, Akte Nr. 114/PIΔ; **Gelzer**, H. *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumsverzeichnisse der orientalischen Kirche II.* // *BZ*, 2 (1893), S. 22 – 72, 58.

²⁸ **Demetrii Chomateni** *Ponemata Diaphora*, 17*; **Prinzing**, G. *Das Kaisertum im Staat von Epeiros: Propagierung, Stabilisierung und Verfall.* – In: [To Despotato tēs Ēpeirou]: *Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotato tēs Ēpeirou*: Arta, 27 – 31 Maiou 1990 = *The Despotate of Epirus: Proceedings of the International Symposium “The Despotate of Epirus”*: Arta, 27 – 31 May 1990. Hg. von Evangelos Chrysos. Arta, 1992, S. 17 – 30, 23; **Prinzing**, G. *Die “Antigraphe” des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ohrid und die Korrespondenz zum nikäisch-epirotischen Konflikt 1212 – 1233.* – In: *Miscellanea Agostino Pertusi III* (= *Rivista di studi bizantini e slavi*, 3 (1983 (1985))), S. 21 – 64, 21 – 24.

²⁹ **Demetrii Chomateni** *Ponemata Diaphora*, p. 20*.

на закона³⁰. При това той посочва използването на теорията за „Прима Юстиниана“ от страна на Димитър Хоматин, която според него не съдържа правило за ръкополагането на император³¹.

Изглежда обаче, че точно тази теория стои в основата на оправданието на Димитър Хоматин. Защото тази коронация предизвиква съпротивата на Цариградския патриарх, както това става ясно от кореспонденцията с него. В едно свое писмо патриархът пита откъде Димитър Хоматин взема правото за миропомазването и коронясването на един император. От своя страна Охридският архиепископ се опитва да се оправдае за намесата си в правомощията на патриарха. Подробният отговор на Димитър Хоматин се основава на теорията за „Прима Юстиниана“. Според тази теория, съобразно новела 131 от том 5. на Василики (τὰ βασιλικὰ), архиепископията на „Прима Юстиниана“, т. е. Охрид, е на трето място в църковно отношение след папата в Рим и патриарха на Цариград. Поради това архиепископът на Охрид има право да короняса император³².

На граница между XI и XII в. се развива т. нар. теория на „Прима Юстиниана“, която гласи, че архиепископията на „Прима Юстиниана“, основана от император Юстиниан I (527 – 565) през 535 г., е идентична с Охридската архиепископия. Гюнтер Принцинг обръща внимание на факта, че титлата архиепископ на „Прима Юстиниана“ е използвана от архиепископ Йоан Комнин през 1157 г. по време на църковен събор в Цариград³³. Тази теория не само е разпространена и бива използвана по това време, както стана ясно по-горе, но успява дори да се утвърди.

Въпреки това, че патриархът не приема акта на коронясване от страна на Охридския архиепископ, остава забележителен фактът, че идентификацията на Охрид с „Прима Юстиниана“ е възприета и от Цариград, както доказва една привилегия, дадена от император Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282) за Охридската църква от 1272 г.³⁴

³⁰ **Georgii Akropolitae** Opera. Ed. Heisenberg/ Wirth, I, p. 34; **Theodori Scutariota** Synopsis chronike. Ed. C. Sathas (= Bibliotheca Graeca medii aevi 7). Paris 1894, p. 468; **Nicephori Gregorae** Byzantina historia Graece et Latine I. Ed. Ludwig Schopen, Imanuel Bekker. Bonnae, 1829, p. 26.

³¹ **Turlej**, S. Justiniana Prima. An underestimated aspect of Justinian's church policy. Translated by Anna Sosenko (Jagiellonian Studies in History vol. 7). Kraków, 2017; **Naxidou**, E. An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid: its Connection with Justiniana Prima. // *BSI*, 64 (2006), p. 153 – 167; **Prinzing**, G. Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter. // *BBG*, 5 (1978), S. 269 – 287; **Zlatarski**, V. N. Prima Justiniana im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida. // *BZ*, 30 (1929/1930), S. 484 – 488.

³² **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 24* и Nr. 114/PIA.

³³ **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 16*; **Prinzing**, G. Entstehung..., S. 273 – 276.

³⁴ **Dölger**, Fr., **Wirth**, P. Regesten Abt. 1, T. 3, Nr. 1992; S. 270; **Prinzing**, G. Entstehung..., S. 270, 276.

Коронацията на Теодор Комнин Дука има много по-значими последиствия³⁵. През 1228 г. се стига до схизма между Охрид и Цариградската патриаршия в Никея.

Ситуацията се променя радикално след битката при Клокотница през 1230 г.³⁶ Охрид попада отново под властта на Българското царство. Мечтата на Димитър Хоматин да стане патриарх на една истинска Ромейска империя се проваля³⁷. Охридската архиепископия остава важен и влиятелен църковен център, който изживява многобройни политически промени, но губи статута си на най-важната църковна институция на държавата, към която принадлежи по това време.

³⁵ **Madgearu**, A. The Asanids, p. 200; **Bredenkamp**, F. The Byzantine empire of Thessaloniki (1224 – 1242). Thessaloniki, 1996, p. 69 – 79, 109, 157 – 165; **Soustal**, P. Thrakien. (Thrakē, Rodopē und Haimimontos) (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften Bd. 221). Wien, 1991, S. 105; **Данчева-Василева**, А. България и Латинската империя (1204 – 1261). София, 1985, с. 120; **Asdracha**, C. La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 49). Athen, 1976, p. 241; **Nicol**, D. M. The Despotate of Epiros. Oxford, 1957, p. 60 – 63; **Longnon**, J. L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée. Paris, 1949, p. 162 – 164.

³⁶ **Madgearu**, A. The Asanids..., p. 200 – 203; **Божилков**, И., **Гюзелев**, В. История..., с. 484 – 487; **Гюзелев**, В. Битката край Клокотница (9 март 1230 г.) в средновековния историко-литературен спомен и в народното предание. // *PBG*, 35 (2011), № 4, с. 41 – 54.

³⁷ **Demetrii Chomateni** Ponemata Diaphora, 27*.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

НОТИРАНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ЮГОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ДО XV ВЕК

СВЕТЛАНА КУЮМДЖИЕВА

*Институт за изследване на изкуствата
при Българската академия на науките*

Svetlana Kujumdžieva. NOTATED SOURCES FROM THE SOUTH-WESTERN BULGARIAN LANDS UP TO THE FIFTEENTH CENTURY

The notated manuscripts from the South-Western Bulgarian lands up to the fifteenth century are discussed. The sources are an evidence for the adoption of the musical systems that were in use at that time in the Balkan Orthodox countries – ekphonic, palaeo-, middle- and late-byzantine. The systems were adopted on a high professional level. Numerous Triodia manuscripts testify to the work started in the Ohrid school at the time of St. Clement of Ohrid on the preparation of the repertory in Old Bulgarian language that was necessary for the worship in the newly founded Bulgarian Church: for Great Lent, Easter and post-Easter time, as it was pointed out in the Vita of St. Clement. The adoption of the musical systems on a high professional level suggests the maintenance of the church music by a strong liturgical and educational center, such as the Bulgarian Archbishopric in Ohrid.

Keywords: Medieval musical sources, Orthodox music, medieval notations, Bulgarian medieval music.

Историята на старата българска музика започва с утвърждаването на славянската писменост в България в края на IX в., когато в 893 г. старобългарският език се въвежда като официален. Още към 870 г. България се обвързва с Византия и тук пристига византийско духовенство за извършване на бого-

служение по византийски източнохристиянски модел. Възприемането на този модел в България е изисквало колосална работа. В областта на музиката то е свързано с: **едногласната вокална музика**, останала основна форма на музициране чак до средата на XIX в.; **богослужебните книги** с химнографски текстове; **музикалните стилове** силабичен, силабо-невматичен и пространен, или мелизматичен; **музикалните видове** псалмодия и химнодия с техните основни **жанрове** (тропар, стихира, причастен, кондак, канон и пр.); **начина на изпълнение** – хорowo, солово, антифонно, респонзорно и пр.; **нотационните системи**, употребявани по това време; **музикалната теория** с най-важния ѝ компонент – системата на осмогласието; **интонационната лексика**, съставляваща песнопенията; **композиционните техники**; **музикалната терминология**; и не на последно място – възприемане на определен кръг от **автори** като Йоан Дамаскин, Андрей Критски, Теодор Студит, Йосиф Химнописец, император Лъв VI Мъдри (886 – 912) и редица други.

Богослужебните книги, предназначени за пеене, документират как всичко това е било възприето. Сравнителните изследвания на паралелни нотирани текстове на гръцки и на славянски език показват, че славянските книжовници, и най-напред българите, са извършили **селекция и подбор** измежду съществуващите песенни образци, като са ползвали основните принципи на средновековния превод: **изосилабия** (съотношение на текстово и мелодическо членене между оригинален и преводен текст) и **хомотония** (съотношение на акцентите) (ил. 1). При усвояването на нотационните системи, комплектуването на певческите книги, както и в самата музика при конкретното боравене с музикалната лексика се набелязват редица **специфики** по отношение на възприетия византийски музикален модел. Изследването на **нотациите** например показва, че славяните, и респективно най-напред българите, боравят с ограничен брой невмени знаци, като някои от знаковите комбинации не са познати от византийските ръкописи. Изследването на **певческите книги** пък показва запазена по-архаична практика на комплектуване. Например една от основните певчески книги – стихирарът, не е била комплектувана като пълен стихирар, съставена от миней, триод-пентикостар и осмогласник, както се среща често във византийската практика. Всички нотирани старославянски книги от типа на стихирара (български, руски и сръбски) се състоят само от един от неговите дялове – или от миней, или от триод-пентикостар, или от осмогласник¹. Липсата на пълен

¹ Нотираните славянски ирмолози също се отличават от тези на гръцки по подредбата на репертоара си. В славяноезичната практика преобладават ирмолозите в песенно последование (така нареченото OdO) пред тези в каноново (KaO). При одовото последование най-напред се изреждат ирмосите на всички първи песни на каноните, включени в даден ирмолог, после на вторите песни, на третите и т. н. до деветите песни; при каноновото последование се изреждат ирмосите на всички песни на даден канон от първа до девета, след това ирмосите на втория канон, на третия и т. н. Смята се, че одовото последование е по-употребявано в старата Йерусалимска практика.

нотиран стихирар на славянски език със сигурност може да се разглежда като една от спецификите на усвояване на византийския богослужебен модел в славянските православни страни. Явно в последните, и то пак най-напред в България, където най-рано се съставят книги на славянски и откъдето започва разпространението им в останалите християнизиращи се православни славянски страни, процесът на компилиране на пълен нотирани стихирар на славянски във вида, в който той е бил оформен на гръцки език във Византия през XI в., рано е бил прекъснат и не се е стигнало до комплектуването на книгата като такава². Изследването на **модалната система** разкрива също специфики. Голяма част от музикалната терминология е била преведена още в най-ранно време, като за плагален глас се възприема обозначението „искър“, т. е. „близък“. Най-ранните ръкописи, в които се открива това обозначение, са български, като например известният Синайски глаголически евхологий от XI в. За обозначаване на гласовете в славяноезичните ръкописи се употребяват две системи на изписване: на бройни числителни от 1 до 8 и на автентични и плагални гласове от по четири. Във византийските ръкописи се употребява само системата на автентични и плагални гласове. Приема се, че практиката на бройни числителни е преобладавала в Йерусалим и е била предадена оттам. По редица обстоятелства немалко от запазените старобългарски нотирани паметници произхождат от югозападните български земи. Нотирани са с използваните по това време нотации – екфонетична, или речитативна – за тържествено изпълнение на свещените текстове от Евангелието и Апостола, и мелодична, в отделните ѝ стадии – за изпълнение на песенните текстове от химнографските книги. До XV в. преобладаващата нотация в старобългарските паметници е т. нар. *tuma*-нотация, една от квазинотациите, или непълни нотации от стенографски тип, употребявана във всички православни страни³. Основният ѝ знак наподобява гръцката унциална буква тита, откъдето идва и наименованието ѝ. Знакът е писан или самостоятелно, или придружен от други знаци. Местата, където е поставян, са изисквали орнаментирано изпълнение от певците. *Tuma*-нотацията принадлежи към фон-

² В руската музика е известен нотирани стихирар, съставен от триод-пентикостар – триоден стихирар: ръкопис Хилендар 307 от XII в. Нотирани е с руска знаменна нотация, съответстваща на старовизантийската *Коален* нотация. Вж. за него **Jakobson, R.** (ed.) *Fragmenta Chilandarica Palaeoslavica*. – In: *Monumenta Musicae Byzantinae*. Vol. 5a – 5b. Copenhagen, 1957; **Strunk, O.** *Two Chilandari Choir Books*. – In: *Essays on Music in the Byzantine World*. Ed. by K. Levy. NY, 1977, p. 220 – 230.

³ За тази нотация вж.: **Raasted, J.** *A Primitive Palaeobyzantine Musical Notation*. // *Classica and Mediaevalia*, 23, 1962, p. 302 – 310; **Кожухаров, С.** Търновската книжовна школа и развитието на химническата поезия в старата българска литература. – В: Търновска книжовна школа. Т. 1. София, 1974, с. 227 – 310; **Димитрова, М.** Тита-нотация във византийски и славянски ръкописи (XI – XIII век). // *Българско музикознание*, 2007, № 3 – 4, с. 31 – 45. Цитиранията на старобългарските паметници с *tuma*-нотация нататък са по С. Кожухаров.

да на най-ранната мелодична нотация, т. нар. старовизантийска нотация. Оттам *тита*-знаците преминават и в следващите стадии от развитието на невмените системи. Голямата част от старобългарските *тита*-ръкописи са минеи и триоди, по-малко са осмогласниците. Най-ранните старобългарски ръкописи с тази нотация имат връзка с глаголическата традиция: в текста им се откриват думи или цели изречения на глаголица. Засега се наброяват не по-малко от 15 такива ръкописа. Сред значимите старобългарски паметници с тази нотация, за които е установено, че произхождат от югозападните български земи, са следните.

Куприянови евангелски листове, известни още като Новгородски (ил. 2). Представят фрагмент от евангелие от два листа⁴. Владимир Мошин отнася произхода на паметника към Охрид и го датира към края на X в. Той го свързва с управлението на цар Самуил (907 – 1014), който подарил ръкописа, заедно с други ръкописи на руския княз Владимир след покръстването на Русия през 988 г.⁵ Фрагментът съдържа четива за петата неделя от Великия пост, Лазарова събота, Велики понеделник и Велики вторник. Текстът е нотиран с екфонетична нотация, бележеща повишение и понижение на гласа, различни акценти, паузи, орнаментирания и пр. Разчитат се почти всички познати знаци от фонда на екфонетичната нотация⁶. Ръкописът документира усвояването на високо професионално равнище на тази нотация в югозападните български земи.

Фрагмент от триод (ил. 3). От паметника е запазен един пергаментен лист от края на XI в.⁷ Палеографските му данни сочат произход от югозападните български земи. Фрагментът е палимпсест: предишният текст е бил изтрит и е нанесен нов текст, който се идентифицира като част от постен триод: съдържа песнопения за утринната в четвъртък след Кръстопоклонна неделя от Великия пост. Разчитат се архаични невмени знаци, които се отнасят до първоначалния изтрит текст. В края на обратната страна на листа се вижда знакът *тита*, който дава основание да се смята, че изтритият текст трябва да е бил също от триод,

⁴ Понастоящем се съхраняват в Руската национална библиотека в Санкт Петербург под № Ф.п.1.58.

⁵ **Мошин**, В. Новгородски листићи и Остромирово јеванђеље. // *Археографски прилози*, 1983, № 5, с. 7 – 64. Според Искра Христова особеностите на писмото на паметника не дават основание той да се отнесе към югозападните български земи. Вж.: **Христова**, И. Новгородски листове. – В: КМЕ. Т. 2. София, 1995, с. 824.

⁶ Тази нотация е позната и на Запад като *Lectio solemnis*. Предполага се, че Остромировото евангелие е послужило за основа на Куприяновите листове. Палеографският анализ на писмото на Куприяновите листове показва, че текстът му е по-късен от този на Остромировото евангелие. Между този старобългарски паметник и съответните евангелски четива на гръцки от първата половина на XI в. се открива пълно музикално сходство, което значи, че в Куприяновите листове се следва музикално-речитативен модел, приложен без съществени промени към старобългарския текст.

⁷ Понастоящем се пази в Научния архив на БАН – № 37. Намерен е през 1963 г. в Габрово между книгата на стар свещеник, емигрирал през 1918 г. в гр. Ресен (Македония). Има приписка на глаголица: „Попе Драгославе, зле створиш“.

от миней или от осмогласник, тъй като знакът *tita* принадлежи към фонда на песенно изпълняваните текстове, а не на речитативно изпълняваните.

Битолски триод. По всяка вероятност ръкопис от последната четвърт на XII в.⁸ Представя също част от постен триод: съдържа службите от четвъртък утрин на първата седмица от Великия пост до сряда утрин на шестата седмица от същия период. Това е един от ръкописите, в които се откриват оригинални произведения от Константин Преславски. Писан е в с. Стълп, Кичевско, Западна Македония, съобщено в приписка, оставена от писача поп Георги. Невмените знаци са поставяни сравнително небрежно. Впечатление прави изписването на текста на първия икос от акатиста за Пресвета Богородица (ил. 4). В рубриката е означен глас „искър 2“, т. е. плагален 2, и че се пее „на двое“, инструкция за изпълнение и от двата хора в църквата – ляв и десен. Самият текст е разделен с по две отвесни черти, най-вероятно с оглед на музикалното му изпълнение по фрази. Над отделни думи, като „небеси“, „Назарет“, „радуйся“ и много други, е поставян знакът *tita*.

Аргиров триод. Ръкопис от края на XII или началото на XIII в.⁹ И този паметник е част от постен триод. Най-вероятно произхожда от близко място на онова, от което е Битолският триод, тъй като по палеографски данни двата паметника са много близки. Изцяло нотирано песнопение се открива за Велики четвъртък – икос на кондака за службата на този ден (ил. 5). Поставените над текста знаци се отнасят към друга ранна квазинотация, известна като *дипли*, чийто основен знак представя две отвесни черти. Поставянето на знаците върху сричките не е фиксирано. Възниква въпросът: Дали писачът е знаел техния смисъл или ги е поставил като нагледна инструкция, подпомагаща артикулацията на певческото му изпълнение?

Шафариков триод. Датира се от същото време, края на XII в. или началото на XIII в. По език и превод отвежда към най-ранната старобългарска епоха. Произходът му се свързва с Охридската школа. Съдържа репертоар за Великия пост, Великден и следвеликденското време с многобройни *tita* съчетания.

Загребски триод. Ръкопис от началото на XIII в.¹⁰ Произходът и на този ръкопис се свързва с Охридската школа. Представя пълен триод – постен и цветен. И в него има многобройни *tita* съчетания. Някои от комбинациите са същите като в нотирания икос на кондака за Пресвета Богородица в Битолския триод.

Орбелски триод. Датира се от втората половина на XIII в.¹¹ По съдържание също е пълен триод – постен и цветен. Произходът и на този ръкопис се свързва

⁸ Съхранява се в Научния архив на БАН – № 38.

⁹ Съхранява се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София – № 933.

¹⁰ Съхранява се в Загребската академия на науките – № IV.d.107.

¹¹ Понастоящем и този ръкопис е в Руската национална библиотека – № F.п.I.102.

с Охридската школа. В палеографско отношение показва близост и с Битолския, и с Аргировия триод. Запазена приписка удостоверява писача му поп Петър.

Драганов миней (Зографски трефологий). Един от най-значимите старобългарски ръкописи. Писан е също през втората половина на XIII в. От край време е притежание на Зографския манастир в Света гора и голямата му част понастоящем се пази там¹². По съдържание е празничен миней. Писан е по-всяка вероятност също в Югозападна България. И в него е запазена приписка, удостоверяваща писача му Драган. Ръкописът се определя като първи опит за създаване на български празничен миней¹³. В него са включени служби за български светци, наред с утвърдените общохристиянски светци, влезли в богослужебния календар, започвайки с месец септември. Това са службите за Кирил и Методий, Иван Рилски, цар Петър, Михаил Воин и Петка Търновска – светци, чиито мощи са събирани в Търново – новата столица на възобновената българска държава след византийското господство. Изписването на служби за цитираните светци показва, че те вече са имали свое утвърдено място в празничния календар на Българската църква, а писачът Драган явно отлично е познавал православната светителска и химнографска традиция.

Над редица текстове в ръкописа се открива *тита*-нотация. Една и съща знакова комбинация например се вижда в две слави от службата за св. Петка Търновска на 14 октомври и в службата за св. Димитър Солунски на 26 октомври. Освен песнопения с *тита*-нотация, в ръкописа се откриват и седем изцяло нотирани песнопения – три стиховни стихира за епископ Антим Никомидийски на 3 септември (ил. 6), за Богоявление на 6 януари и за Сретение Господне на 2 февруари; една слава към вечерните стиховни стихирите за пророк Захария на 5 септември; и 3 припева-тропара към девета песен на канона за Сретение. Песнопенията са от традиционния нотиран репертоар, който се включва в минейния дял на стихирарите, една от основните специализирани нотирани книги, съдържаща неподвижните празници по календара. Нотацията е от архаичен вид старовизантийска система, употребявана докъм последната четвърт на XII в., чиито невмени комбинации остават уникални – не са познати от съответните ръкописи на гръцки език. Интересно е да се знае защо точно тези песнопения са били цялостно нотирани? Няма податки за това, че текстът им е мислен предварително за нотиране, тъй като много думи са изписани съкратено – нещо, което е нетипично за нотираните текстове, които, поне откъм средата на XI в. насам, се пишат без съкращения.

От югозападните български земи произхожда и един изцяло нотиран ръкопис на гръцки език. По тип е *асматикон* – книга, съдържаща текстовете за изпълнение от двата хора в големите градски катедрали, използвана докъм

¹² № 85.1.8.

¹³ Кожухаров, С. Търновската книжовна школа...

средата на XIV в. в православната музика¹⁴. Това е ръкопис **Кастория № 8** от първата половина на XIV в., за който се предполага, че е писан за една от църквите в град Костур (ил. 7)¹⁵. Известно е, че най-старите запазени църкви там датират още от ранносредновековното Българско ханство, от времето на хан Персиан (836 – 852) от първата половина на IX в. Предполага се, че в епохата на възобновеното Българско царство върху външната страна на църквата „Св. Архангели“ са изписани образите на българския цар Михаил II Асен (1246 – 1256) и майка му Ирина, дъщеря на епирския владетел Теодор Комнин (1215 – 1230) и втора съпруга на българския цар Иван Асен II (1218 – 1241), което най-вероятно е станало около 1246 г. В Костурския ръкопис са включени различни причастни и тропари в осмогласно последование. Нотацията му, както и на Драгановия миней, също е уникална: по отношение на малките интервални знаци тя е средновизантийска, употребявана откъм края на XII докъм средата на XIV в., а по отношение на големите хиероглифични знаци се разглежда като аналог на кондакарната нотация, позната по пет староруски кондакара от XI – XIII в. Ръкописът засвидетелства усвояването на следващата по време средновизантийска нотация по българските земи след старовизантийската, документирана и от ръкописите на гръцки език, писани по места, където се е събирало по всяка вероятност двуезично население, като Бачковския манастир например¹⁶ и двата големи манастира по поречието на

¹⁴ Другата книга е псалтикон, предназначена за солистите в големите градски катедрали. Двете книги са съставени по изпълнителски признак – съответно за хоревите и за солистите в църква. След XIII в. излизат от употреба. Репертоарът им се включва в новия клас певчески книги, които се компилират в края на XIII и самото начало на XIV в. – акултичните-антологии. Вж. за това **Harris, S.** *Psalmic Traditions and the Christmas and Epiphany Troparia as Preserved in 13th-Century Psaltika and Asmatika.* – In: *Cantus Planus.* Budapest, 1990, p. 205 – 211; **Idem.** *Double Pauses in Byzantine Psaltika and Asmatika.* – In: *Cantus Planus.* Budapest, 1995, p. 403 – 409; **Floros, C.** *The Origins of Russian Music. Introduction to the Kondakarian Notation.* Ed. by N. Moran. Frankfurt am Main, 2009, p. 18 – 36.

¹⁵ Ръкописът се съхранява в библиотеката на Митрополията в гр. Костур под № 8. Ръкописът брои 83 листа. Началото и края му не са запазени. Костур отстои на 35 км от Преспанското езеро. Между църквите в града са базиликите „Св. Стефан“, „Св. Архангели“ и „Св. Врачи (Безсребърници) Козма и Дамян“. Първият стенописен слой в „Св. Стефан“ и „Св. Архангели“, работен вероятно от едно и също ателие, е от IX – X в. За Костурския ръкопис вж.: **Floros, C.** *The Origins of Russian Music...*, p. 265 – 268.

¹⁶ В Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия в София се пазят няколко ръкописа от последната четвърт на XIII и XIV в., чийто произход се свързва с Бачковския манастир „Св. Богородица Петричка“: №№ 812, 813, 818 и 913. По тип са стихирари. Знае се, че в Бачковския манастир е функционирали скрипторий. Засага нищо не опровергава тезата, че тези ръкописи не са били употребявани в български църкви по българските земи. По всяка вероятност по тях се е пеело там, където се е събирало двуезично население, какъвто е бил самият Бачковски манастир. Приписката на български език в единия ръкопис – № 818, свидетелства за употребата му от българи. Там се казва: „Опитах тръстиковото си перо“ („Поксих перо тръстено“: л. 386). По палеографски дан-

Места и Струма в Егейска Македония от XIII – XV в. – „Богородица Косиница“ край Драма и „Св. Йоан Предтеча“ край Сяр¹⁷.

С въздигането на Втората българска държава пряк продължител на традициите на Охридската школа, както е известно, е Търновската книжовна школа. Откъм края на XIV в. оттам произхожда още един значим ръкопис с нотирани песнопения – **Палаузовият препис на Бориловия синодик**, редактиран по всяка вероятност от самия Патриарх Евтимий (ил. 8). В него са включени четири нотирани текста на гръцки език на новата за Балканите късновизантийска нотно-музикална система, въведена след утвърждаването на новата редакция на Йерусалимския устав през XIV в. Тези нотирани текстове всъщност представят най-ранното усвояване на късновизантийската музика в славянска православна страна. Българският текст на нотирани песнопения е изписан в основния текст на паметника, както и в страничните полета до нотирани текстове с бележката: „Зде поят певци с гласом“. Преди първия нотирани текст трябва да е имало най-малко още един нотирани текст, тъй като над него се чете: „toŭ aŭtoŭ“ („от същия“), което се отнася до автора на музиката. Поради липсващите листове преди това авторът остава неизвестен¹⁸. Засега не е открит еквивалент на

ни приписката се свързва с почерка на възпитаника на Патриарх Евтимий Андроник-Андрей, работил в Бачковския манастир към края на XIV и началото на XV в. (известно е, че Патриарх Евтимий е бил заточен в Бачковския манастир, където се предполага, че е и починал). Според запазените музикални ръкописи средновизантийската нотно-музикална система вероятно започва да се усвоява по българските земи около средата на XIII в. – половин век след като тя вече е в употреба в големите византийски центрове. Това е характерно за по-отдалечените места, каквито са българските земи – нововъведенията се усвояват със закъснение. Новоусвоената система не измества старата практика на нотирани песнопения на славянски с архаичен вид нотация, а съществува наред с нея.

¹⁷ Голямата част от музикалните ръкописи от двата манастира понастоящем се намират в Атинската национална библиотека. Част от тях днес се пази и в Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Вж. за това **Džurova, A., Stanchev, K., Atsalos, K., Katsaros, V.** „Checklist“ de la collection de manuscrits grecs conserve au centre de recherches slavo-byzantines „Ivan Dujchev“ aupres de l’Universite “St. Clement d’Ohrid“ de Sofia. Thessalonique, 1994; **Kujumdzieva, S.** Methodological Notes on the Description of Musical Manuscripts Written in Greek at the “Ivan Dujchev” Center for Slavo-Byzantine Studies. – In: Actes de la Table Ronde: “Principes et methods du cataloguage des manuscrits de la collection du centre Dujcev”. Thessalonique, 1992, 91 – 113.

¹⁸ Съхранява се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под № 289. Първият нотирани текст е по псалм 22, стих 17 (л. 2а). Той гласи: „Лято и пролет Ти ги създаде. Помни това“. Вторият текст гласи: „Чрез Кръста и пред Кръста и след Кръста страданията и чудесата Му“. Отстрани писачът е отбелязал: „зде поят певци с гласом“. Третият текст (л. 4а – 4б) е: „Самата вяра вселената крепи“. Над него писачът също е отбелязал: „и zde поят певци“. Четвъртият нотирани текст (л. 6б) е доста повреден и разчитането му е трудно. Вж.: **Тончева, Е.** Музикалните текстове в Палаузовия препис на Синодика на цар Борил. // *Известия на Института за музика*, 12, 1967, с. 57 – 161.

нотираните текстове в Синодика на Българската църква. Фактът, че тези текстове се намират в книга, непредназначена за пеене, показва, че те вероятно са се изпълнявали по време на специални служби или на литургия и съобразно вида на паметника, при заклеяване на еретици: известно е, че през XIV в. са се ширели многобройни ереси – богомили, павликяни, варлаамити и пр.¹⁹ Още от XII в., а и от по-късно време са известни песнопения в различни ръкописи с атрибуции, като „срещу манихейците“, „срещу Варлаам и Акидин“, „срещу латинците“ и пр., част от които са от Ксенос Коронис, един от най-значимите и авторитетни автори от поколението на св. Йоан Кукузел от първата половина на XIV в. Подобни песнопения могат да се разглеждат като вид „политически“ песни през Средновековието, пети официално в църква.

Представените нотирани ръкописи от югозападните български земи до XV в. очертават богата и твърде динамична картина на музикалната практика там. Нотираните паметници документират усвояването на нотно-музикални системи на професионално равнище, употребявани по това време в балканската православна музика – екфонетична, старо-, средно- и късновизантийска. Многобройните триодни ръкописи засвидетелстват започналата работа в Охридската школа още от св. Климент Охридски по изготвянето на репертоар на старобългарски език за богослужението в новоизграждащата се Българска църква – за Великия пост, великденското и следвеликденското време, което е посочено в Житието на големия книжовник. От него знаем, че като предупредил смъртта си, Климент „прибавил към Триода това, което му липсвало, защото тогава завършил онази част, която се пее от Новата неделя до Петдесетница“²⁰. В употреба са били както ръкописи с *tuta*-нотация, най-вече от времето на византийското господство²¹, така и цялостно нотирани ръкописи от свободните български дър-

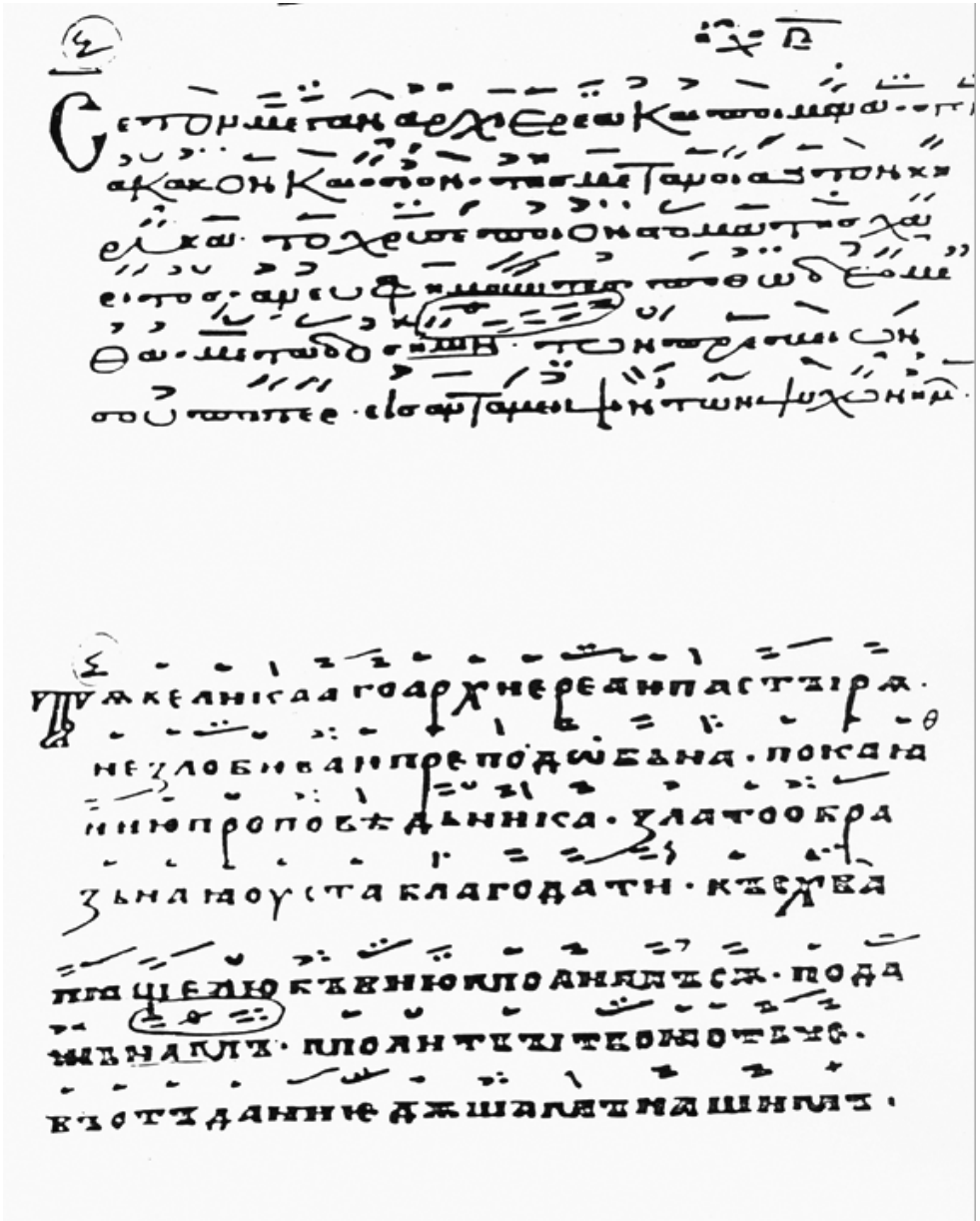
¹⁹ Песнопения срещу ереси и еретици са познати по музикални ръкописи, макар засега да са съвсем малко. Например в един синайски гръцки ръкопис от XI – XII в. – № 1243, се разчита следният надслов: „Стихир[и] срещу манихейците“, а в друг ръкопис от първата половина на XV в. от библиотеката на Атонския манастир *Филотей* – Филотей № 122, се чете: „Коронис срещу латинците“, „От същия [Коронис] срещу Варлаам и Акидин“. Вж.: **Куюмджиева**, С. Стихирарът на Йоан Кукузел. Фориране на нотирания възкресник. София, 2004, с. 72.

²⁰ **Милев**, А. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. София, 1966, с. 133; **Попов**, Г. Химнографското творчество на Климент Охридски – открития и проблеми. – В: Климент Охридски. Живот и творчество. София, 1988, с. 20.

²¹ Това говори за силно развита устна певческа практика. Характеристиките на една такава практика са подбор спрямо съществуващите мелодически образци на гръцки език, интонационно уеднаквяване на песнопенията чрез унифициране на гласовите различия, свеждане на композиционната техника до строфичен тип, увеличаване на речитативните моменти за сметка на разпевните, предпочитание към стенографски похвати на невмиране и пр. Тук обаче трябва да се има предвид, че изпълнението на нотирана музика на български език по българските земи трябва да се е подпомагало от наличието на нотирани гръцко-езични книги, за което свидетелстват немалкото двуезични химнографски ръкописи още

жави. Усвояването на съответните нотно-музикални системи на професионално равнище предполага поддържането на църковната музика от един силен богослужебно-законодателен и образователен център, какъвто е била Българската архиепископия в Охрид, а откъм края на XII в. – и Търновската.

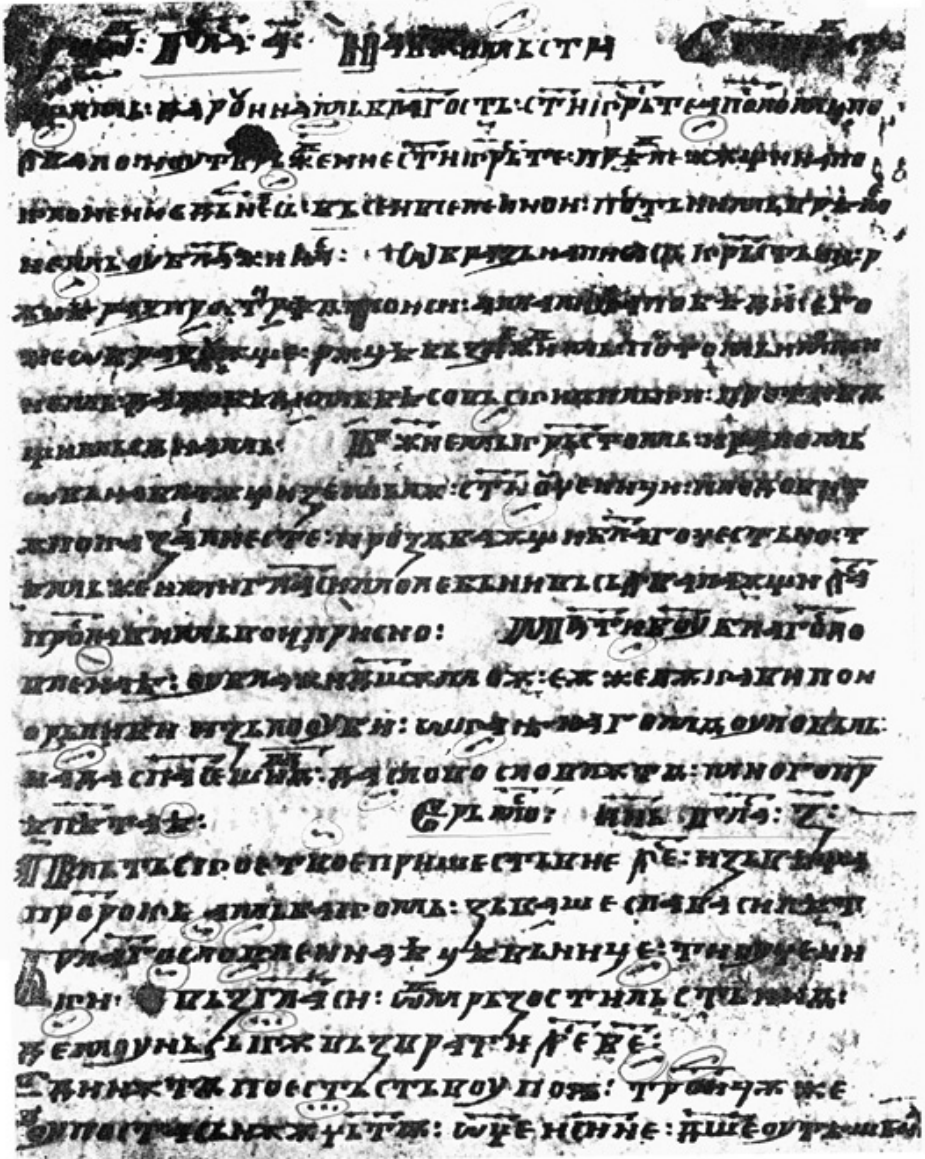
от най-ранно време като Преславската керамична плочка откъм края на IX или самото начало на X в. например, съдържаща вечерни и утринни прокимени с нотация. За нея вж.: **Palikarova-Verdeil, R.** La musique Byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe siècle). – In: Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia. Vol. 3. Copenhagen, 1953; **Петров, С., Кодов, Х.** Старобългарски музикални паметници. София, 1973, с. 87 – 89; **Тончева, Е.** Преславската керамична плочка с прокименов репертоар от IX – X в. като старобългарски музикален паметник. // *Музикални хоризонти*, 1985, № 4, с. 15 – 43. За средновековните музиканти не е имало никакъв проблем да изпълнят нотираните мелодии с адаптиран към тях старобългарски текст. Това е било възможно благодарение на факта, че най-късно докъм края на X в. вече е съществувал пълен комплект от богослужебни текстове на старобългарски език, необходим за извършване на целогодишния богослужебен кръг.

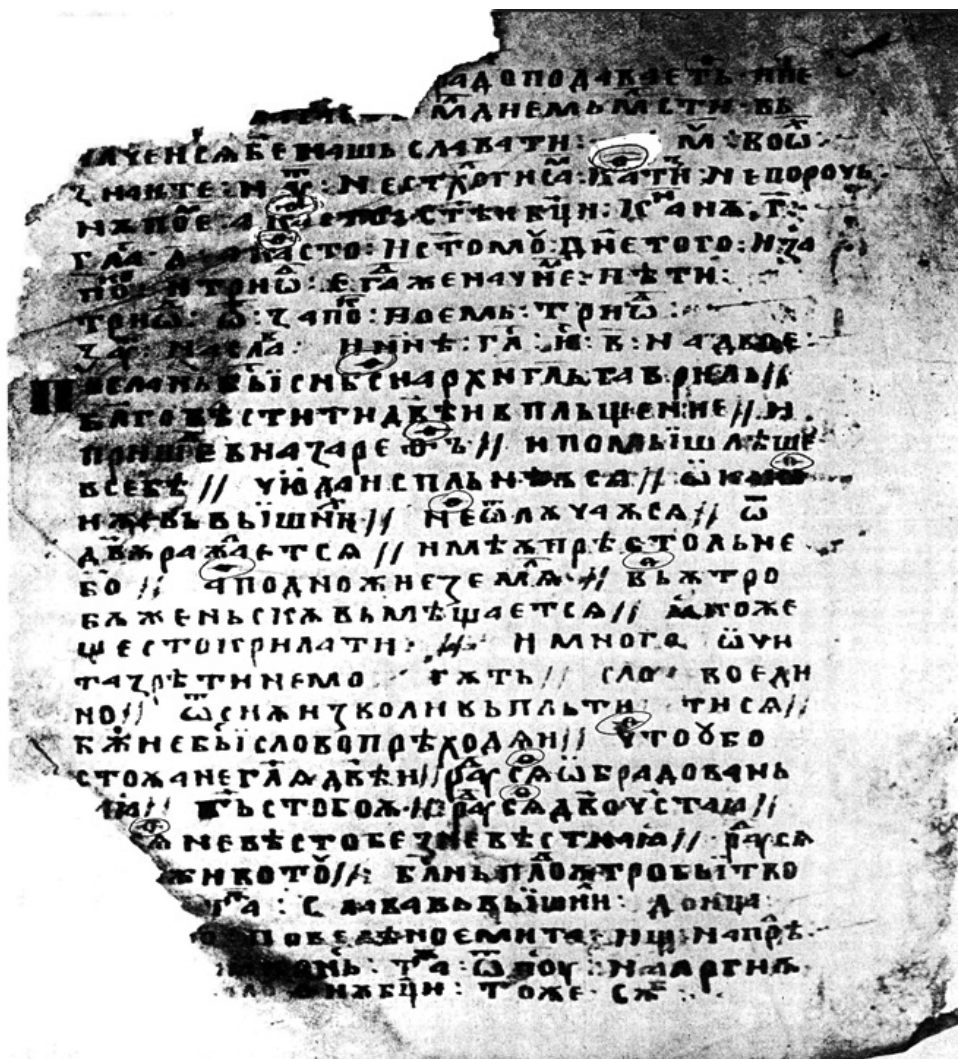
Ил. 1. Ръкописи гръцки 352 (л. 26) и славянски Q.n.1.15 (л. 676), XII в. Руска национална библиотека в Санкт Петербург. Едно и също песнопение на гръцки и на славянски: стихира за св. Йоан Златоуст, глас 2, изпълнявана на 13 ноември. Едно и също разположение на мелизми, свързани със знаците *параклитики* в началото и *тита* във фразова каденца

Ил. 2. Куприянови евангелски листови, XI в. Екфонетична нотација

Ил. 3. Фрагмент от триод, XI век, л. 51а: горе се чете глас 1. Знаци от архаичен вид старовизантийска нотация: оксия /, вария \, двойна вария ||, сирматики ~, кентимата ..., параклитики, катисти, апостроф, телія +, апесо-ексо

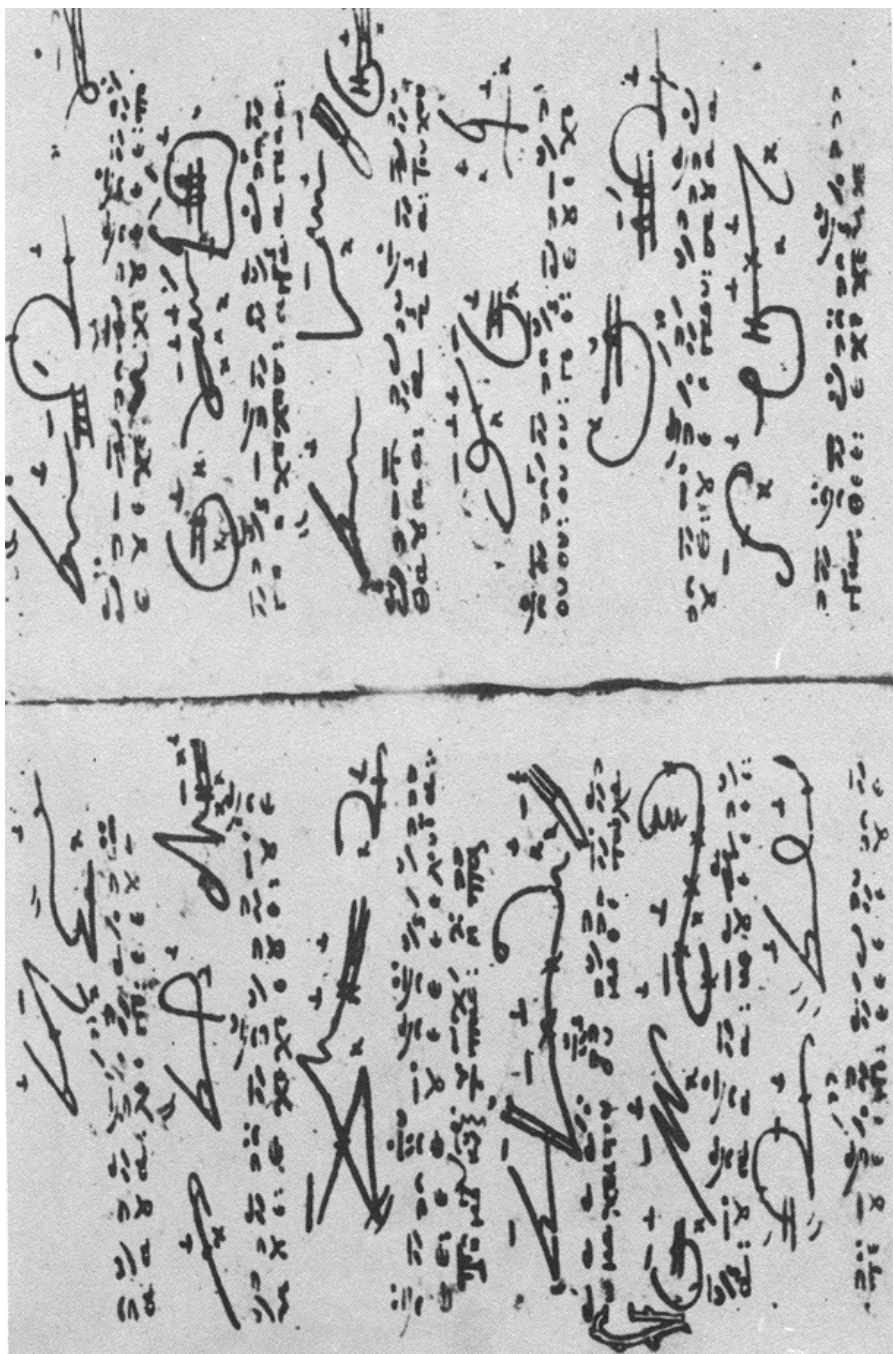
Ил. 4. Битолски триод, последната четвърт на XII в., л. 91а: икос (въвеждаща строфа) на Богородичния акатист. Неседално пеене: общината стои права, когато се пее това песнопение. Tuna-нотация

ИМА РЧОН РЧ СПАТ ЧРВ. ПРНД КТЬ КЕН ВСПОСМА
 ТОГОГО КНАДЪ МРНТ МЧДР КЪ ИГЛАСЕ ЧЩЕ ВР
 СПАТ НЕ ПРНДЪ. ТДЪЕСИ СПРЪВЧАНЫ МОИ БЪМОИ
 (икс) СВОГО ЧРНАЦА. ЧМНЦА КЪЗН РЧАЩИ НА ЧАКОЛ СНА
 РАДАЩА. ВАСЪ СТВЪОЖИША РИТЪ. ВЛЧЫ ПРСТЕ
 РШИ. СЪННЪ МНД ЕСТАМН. СИЦЕ ВЪ ПНАШН КАМОИ Д
 ШИ ЧАДО. ЧЕСОР ЧАН ДРОПЪ ТЕ ЧЕШН. ЕД ЧА РОУ ГЛІЕ
 СЪБ РАКЕ ВК ЧНА ГЛІЕН. И ТАМОИ НЪ ТЕ ЧЕШН.
 А ЧНА МЪ БОДЖЕ ВНО ПЛОЖИШН. И ДЖА И ПО ТЕ БЪ ЧА
 ДО. И А ПОЖНА Ж ТЕБЕ. И НЕ МЪ ДА МН МОИ ДНА МЕНЕ.
 Ч СЪДЖА МАС Д РТНН. ТЪ БОЕСИ СПРЪВЧАТИ НЪ БЪМОИ.
 НВОСЕ: ПРД: П: Д: РЧЪ АНША СЕ БЪ РИЗІ МОЖИШ МЪ РИЗІ МЪ:
 Г: БЪ БЪМОИ КОМАИ ВЪ КАЖЪ СЪ ЧА КНА МД СІН: ПЪ: СЪ: З:
 НВОТО: РЕКЪ: ЧА: М: НВОСЕ: ЕЧ: И: ПЪ: ПРАТЪ: П: И: А: ПЪ: Е:
 ЛОМ: ЕРАМО: ПО: В: ШН: ЧТРО: ПО: А: ШН: И ПЪ: ПО СЛЪ: ГРАМО: ПО: А:
 ПСТЕ СЪ ЧЪ ТРО И ДЖ. М ДА НЕ МЪ ШЕШО МЪ. ПЪ ЧТО РЧАН М
 ПРАЖА И И ДО СТЪ РИТН. БЕСТРСТЯ И ПЪ КЛОИШАСА СІНЕ
 БЖЕН. МИ РЪ ЛЮДЪ ЖЛА МЪ СРДЕ.
 МІ И ШЕНО ГІ. И УИ СЪ ТЯ ШЕ СІА. ТА И НЪ ПРНДІ СІН КШЕ
 СІА КЖЕ СРЪДНЪ МНЪ ХЕ ТКО ПІ ЛЪ ТЕ КНЕ СІА ШЕ. ЖІН
 ІА КЕ СІА КЛЪ ЖРО РІ СІА ДІА СІА ДІА КЪ ДА ТА МЪ СРДЕ.
 КНА И ТЕ ДРОУ ЗН РЕ. НЕ ДЪ КОИ ТЕ СІА. И НЪ КО ПРНДЕ ЧЪ. ПДА
 ТИ МА МЪ ЧЕ ИЕННЕ. ДРЖКЪ БЪ З ЧА КО И МЪ. ВІН Ж СРЪДІ
 ДЕТ СІА. И А МЕНЕ ІА СЪ ЧЕ И ШЕ ДР ЧКШКА ПРОВОКЪ ДА ТЕ СІА
 И З ЧЕ И ВЪ ДЪ БЕН И РІ ГІА. ІА КО ГО РКОЖ. ПРОВО ДІА СІА КЛІА СІА.
 ПРНТІА. И ЖЕ И З ДІА ШЕ ІА КО ЗЕ СІА МЪ БЪ. ЧА КЪ МА МЪ ШЦЕХ
 КОЖІ ЧЕХ. СРІ СІА СІА ПЪ И Д Р ЧІ И М СЕ МЪ.

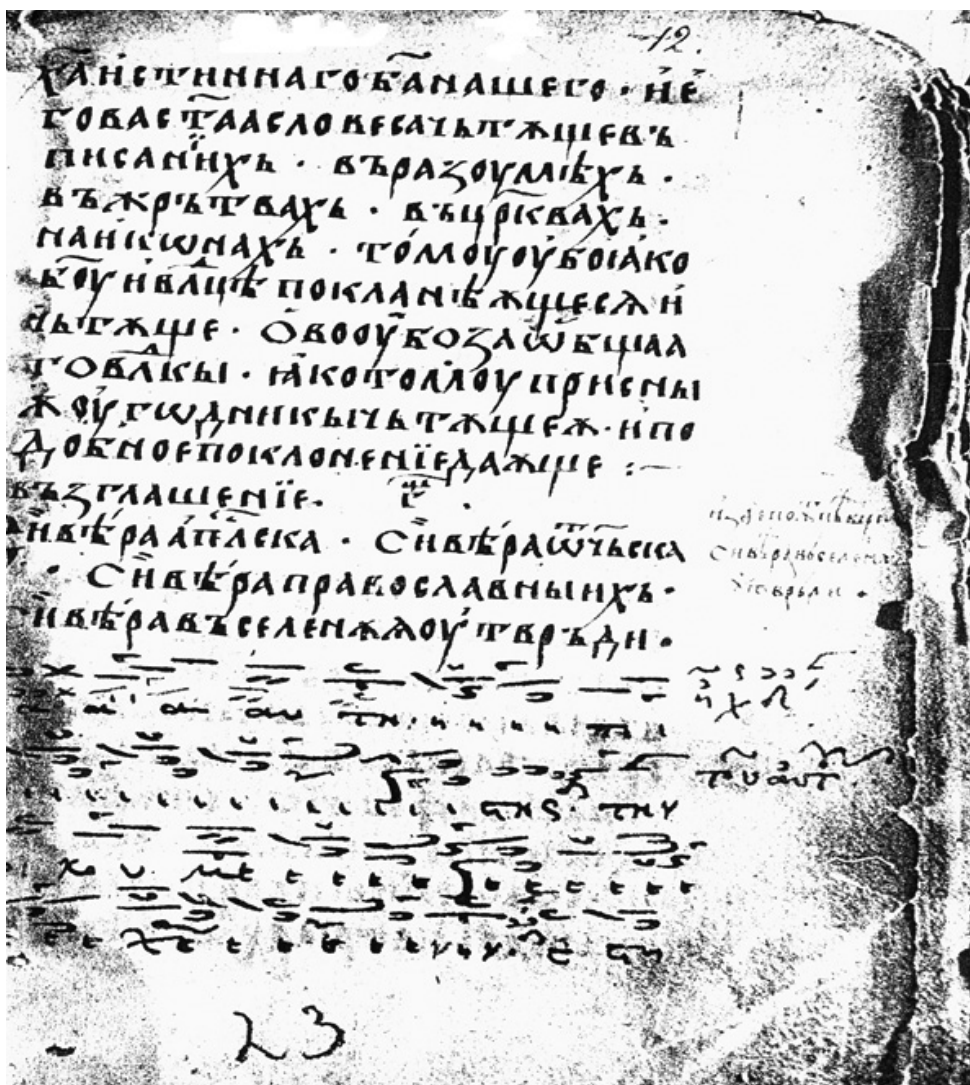
Ил. 5. Аргиров триод, края на XII или началото на XIII в., л. 316: икос на кондака за Велики четвъртък. Квази нотация дипли: основният знак е дипли (//). Знаци: исон, оксия /, двойна оксия (дипли) //, кентимата ..., вария \, двойна вария \\\, апостроф

НЕРЕН ИМЕНЕМЪ СЫН ДОСКОНУБНІА ТИ ТРЪБОВАВЪ
 БЛЖНЕ АНТИМЕ. СЛОУЖЖ ПЕНЗРЕННЫМЪ ТАНЫМЪ
 БНЫМЪ. КРОВЪ СВОЯ ПРОЛНАВЪ ЗА ХА БА ЖРЪТВЯ ПРИ
 ЖТНЖ СЕБЕ ПРНЕСЪ ТЪМЖЕ, ДРЪЗНОВЕННЕ НМЪЖ.
 К НЕМОУ МОЛНСА СЪ ВЪРОЖ ТВОРАЩНМЪ ПРЪТНЖЖ
 ПАМЪ ТЪМЪ ПРАЗНОУЖЩНМЪ НЗБАВНТНСА ПРЪ
 ТЫКАНІА. Н ВСЪКОЖ НАПАСТН

Ил. 6. Драганов миней (Зографски трефологий), втората половина на XIII в., л. 3а: стихира за службата на Никомидийски епископ Антим за 3 септември. Реставрация на Христо Кодов

Ил. 7. Ръкопис Кастория № 8, първата половина на XIV в. Асмагикон, л. 366 – 37а: причастник за Великден

Ил. 8. Бориллов синодик. Трети нотиран текст: „Си вря православних“

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ПИСМАТА НА БЪЛГАРСКИЯ АРХИЕПИСКОП
В ОХРИД ПАИСИЙ
ДО ИТАЛИЙСКИЯ МИТРОПОЛИТ ТИМОТЕЙ

ВЕНЦИСЛАВ КАРАВЪЛЧЕВ

Богословски факултет

*Ventsislav Karavälchev. THE LETTERS OF THE BULGARIAN ARCHBISHOP IN
OHRID PAISIY TO THE ITALIAN METROPOLITAN TIMOTHY*

During the 16th century to the diocese of the Bulgarian Archbishopric in Ohrid were added the lands of southern Italy, namely: Puglia, Abruzzo, Basilicata, Calabria, the island of Sicily, as well as the island of Malta, Dalmatia and all western countries. In the Bulgarian monastery Saint George – the Zograf Monastery on Mount Athos are kept four letters – charters written by the Archbishop of Bulgaria Paisius to the Italian Metropolitan Timothy, who was appointed by him to rule these lands. From these letters we see that in the diocese of Metropolitan Timothy some ferment and discontent arose, caused by “Greeks and Albanians”. Based on the content of these documents and the fact that these lands were handed over under the spiritual management of the Archbishop of Bulgaria, an answer is sought to the question of: what is the reason for these lands to be passed under the spiritual care of the Bulgarian archbishop, and what is the reason for the dissatisfaction of Greeks and Albanians? Based on a number of source documents and data, as well as on the base of modern research that studies the languages spoken by the local population, the author of the article shows the serious presence of Bulgarian and Slavic population in the region, which many times exceeds the number of Greek and Albanian. This is most likely the leading reason for these lands to be handed over under the spiritual care of the Archbishopric of Bulgaria in Ohrid.

Keywords: Archbishopric of Bulgaria in Ohrid, southern Italy, Church documents, letters, The Bulgarian Zograf Monastery on Mount Athos, Ottoman empire, Orthodox church, diocese, spiritual management, Bulgarians, Slavs, Greeks, Albanians.

Въпросът за диоцеза и епархиите, подчинени на Българската архиепископия в Охрид през вековете, винаги е представлявал голям интерес за изследователите¹ и до известна степен хвърля допълнителна светлина върху проблематиката за границите на българската държава и населението, влизащо в нейния обхват и зоните на влияние в периода до временното ѝ включване в пределите на Източната Римска империя при Василий II, както и след възстановяването ѝ при братята Петър и Асен. Такава зависимост може да се проследи и във времето от завладяване на Балканите от османските турци до самото унищожаване на Охридската архиепископия през 1767 г. Същевременно отговорите на този важен за църковната ни история въпрос често провокират нови въпроси, много от които ще продължават да търсят верните си решения във времето. В този контекст особен интерес представляват писмата (грамотите) на Българския архиепископ в Охрид Паисий (1557 – 1566) до Италийския митрополит Тимотей. Писмата са четири на брой и се пазят в българския Зографски манастир на Света гора, Атон. Всичките четири писма са написани през месец юли 1566 г. Поводът за написването им е назначаването на епископа на Корча Тимотей за митрополит на Италия от Българския архиепископ в Охрид Паисий. Първото и единствено пълно публикуване на четирите документа прави през 1894 г. Иван Савич Палмов². Интересното е, че няколко години по-късно в *Actes de Zographou* са издадени само две от четирите писма³. Йордан Иванов коментира накратко топосите в грамотите⁴. Бегло споменаване за Италийската епархия имаме и у големия изследовател на Българската архиепископия в Охрид акад. И. Снегаров⁵. В неговото фундаментално изследване за историята на архиепископията той отделя доста повече внимание върху диоцеза на Българската охридска архиепископия в някогашните български земи на север от Дунава, т. е. в границите на днешна Ру-

¹ Навсякъде в текста е използвано автентичното наименование на Българската църква, създадена с грамотите на император Василий II след присъединяването на българската държава към Източната Римска империя, а именно „Архиепископия на България“ – „Αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας“, съответно „Архиепископ на България“ – „Αρχιεπισκόπος Βουλγαρίας“, със седалище в Охрид, вместо наложилите се във времето технически термин „Охридска архиепископия“. Терминът „Охридска архиепископия“ не отразява историческата реалия и истина, а днес дори става повод за съзнателно изкривяване и изопачаване от историци, политици и др.

² Палмов, И. Новые данные к истории Охридской архиепископии XVI, XVII и XVIII вв. Санкт-Петербург, 1894. Текстът на писмата е даден в приложението на техния оригинален гръцки език, като липсва превод.

³ Actes de Zographou. Ed. W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev. Санкт-Петербург, 1907, с. 132 – 139. // *Византийский временник*. Приложение к XIII тому. № 1.

⁴ Иванов, Й. Българските старини из Македония. София, 1970, с. 244.

⁵ Снегаров, И. История на Охридската архиепископия – патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394 – 1767). София, 1995, с. 162 – 163.

мъния до 1767 г.⁶ В по-ново време К. Павликянов също накратко спира своето внимание върху тези писма⁷, като публикува гръцкия текст с някои корекции на двете необнародвани в *Actes de Zographou*⁸. Малко известен факт е, че първият изследовател, който публикува едно от писмата на архиепископ Паисий и обръща вниманието на научната общественост към тях, е К. Миладинов⁹.

За нас особен интерес в тези писма представлява фактът, че и четирите дават наименованията на основните енории в градовете и местата, които са предоставени в подчинение и за управление на новоназначения митрополит Тимотей. А това именно са: Апулия, Абруцо, Василиката, Калабрия, остров Сицилия, остров Малта, Далмация и всички западни страни¹⁰. Всъщност в първото писмо, или документ, има информация за избора и назначаването на Корчанския епископ Тимотей за Италийски митрополит¹¹. Вторият документ съдържа синодна грамота, в която се заповядва на всички клирици, под заплаха от отлъчване в случай на отказ, да се събират на църковно събрание, когато и където нареди митрополит Тимотей, както и по време на пътуванията му в епархията да бъде придружаван от членове на клира¹². С третия документ се забранява на духовенството от Италийската епархия да получава ръкоположения извън епархията си и без знанието и разрешението на митрополит Тимотей. Нарушилите това разпореждане се наказват със забрана да свещенослужат и с лишаване от сан¹³. Четвъртият документ съдържа резултатите от съборното съвещание и решението за таксите, нужни да се събират за църковните треби в Италийската епархия, както и издръжката, която трябва да плащат миряните за нея¹⁴.

От грамотите също така ясно се вижда и един друг, много важен момент, а именно, че митрополит Тимотей не е първият митрополит от Българската архиепископия в Охрид, който по силата на неизвестни засега обстоятелства става митрополит на Южна Италия, Малта, Далмация и западните страни, но че той заменя на този пост починалия митрополит Пафнутий¹⁵.

⁶ Пак там, с. 156 – 163.

⁷ **Павликянов**, К. История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г. София, 2005, с. 84 – 85.

⁸ **Pavlikianov**, С. The Medieval Greek and Bulgarian documents of the Athonite Monastery of Zographou. Sofia, 2004, p. 465 – 484.

⁹ **Миладинов**, К. Охридската архиепископия. // *Братски трудъ* (Москва), 1860, № 3, с. 21 – 27.

¹⁰ **Пальмов**, И. Новые данные к истории Охридской архиепископии..., с. 32 (226), 34 – 37 (228 – 231).

¹¹ Пак там, с. 32 – 34 (226 – 228).

¹² Пак там, с. 34 – 35 (228 – 229).

¹³ Пак там, с. 35 – 36 (229 – 230).

¹⁴ Пак там, с. 36 – 37 (230 – 231).

¹⁵ Пак там, с. 32 (226), 37 (231).

Силно впечатлява обстоятелството, че и в четирите документа се прави изричното упоменаване като част от клира и миряните на „гърци и албанци“ в епархията, като де факто всички предупреждения и заплахи се отнасят до тях. За съжаление, изследователите, занимавали се в една или друга степен с тези документи, априори приемат, че това е било епархия, съставена само и единствено от гърци и албанци и придадена едва ли не случайно във владение на Архиепископията на България в Охрид. Всъщност единственият изследовател, който по-задълбочено се занимава с въпроса за гърците и албанците в Италийската епархия, е Палмов, но и неговото изследване се съсредоточава само върху това, кои са тези гърци и албанци и как са попаднали в Южна Италия. Никой, включително и сериозните български изследователи, не си задава и поставя въпроса защо тази епархия на уж „гърци и албанци“ е предадена на Българската архиепископия в Охрид, която според грамотите на основателя ѝ император Василий II трябва да обхване всички български земи, владени и управлявани от българските царе Самуил, Петър и т. н.¹⁶ Нима Константинополската патриаршия не може директно да управлява тази епархия и да извлича сериозни финансови ползи от нея, а я предава под управлението на друга автокефална институция?

¹⁶ Грамотите на Василий II. – ГИБИ. Т. 6. София, 1965, с. 40 – 47. Вж. по-специално грамота № 2: „Тъй като след издаването на тоя сигилий за обсега на всяка българска епископия, пресветият архиепископ на България поиска царство ни да издаде и друг сигилий относно останалите негови епископства, неизброени в първия сигилий, и относно другите подвластни нему епископства, защото съседните митрополити ги били заграбили от българската област и си ги били присвоили, и понеже царство ни не благоволява да допусне никого от тия или от техните люде да престъпи и крачка навътре в пределите на българската област, затова постановяваме, щото и сегашният пресвети архиепископ да притежава и управлява всичките български епископства както и всички други градове, които бяха под властта на цар Петър и Самуил и се държаха и от тогавашните архиепископи [...]“.

Също там: „Постановяваме пресветият архиепископ на България да владее не само изложените, но ако има и други, които се намират в българските предели и поради забравяне е пропуснато да бъдат споменати, заповядваме той да владее и управлява и тях. И каквито други градове да са пропуснати да бъдат споменати в грамотите на царство ми, да ги владее всички същият пресвети архиепископ и да събира от всички тях каноникон, както и от власите по цяла България и от турците около Вардар, доколкото се намират в българските предели.“

И всички стратегии в България и останалите служители и архонти да го почитат много и да слушат думата и наставленията му, да не се намесват в делата нито на български манастир, нито на църква, нито в каквато и да е изобщо църковна работа, и да не се бъркат нито нему, нито на подчинените му пребогулюбовни епископи и да не им пречат, за да не си навлекат подобни хора големи и безмилостен гняв на царство ми.

Поради това и за сведение на царете след нас ние съставихме този сигилий и го дадохме на пресветия архиепископ, като го подпечатахме с моливдовула на царство ни в месец май, индикт 3, година 6528.“

Едно възможно решение е, че както в останалите епархии на Архиепископията на България, така и в Италийската епархия има компактен български и славянски елемент, а гърците и албанците там са малцинство, което не е съгласно да се намира под духовното управление на Архиепископията на България. Постоянното нарушаване на мира в епархията налага архиепископ Паисий да вземе сериозни мерки срещу тях. Има немалко изворови данни, които могат да подкрепят такава хипотеза, а именно, че включването на Италийската епархия в състава на Българската архиепископия в Охрид не е случайност, но влияние оказва и славянският и български характер на православното население там. Още в Ранното средновековие изворите показват, че както в Южна Италия, така и в много други части на страната, освен лангобарди, нормани и гърци, има сериозно присъствие на българи, славяни, евреи, арменци, араби и др.¹⁷ Едно от ранните свидетелства за присъствието на славяни и българи в Южна Италия е това на Павел Дякон, който в своята *История на лангобардите* пише, че през 642 г. голяма група славяни с много лодки дошли и се настанили близо до Сипонто, по-късно убили местния лангобардски управител и дюк на Беневенто¹⁸. Българското присъствие в Южна Италия пак според Павел Дякон е още по-старо. Според него през 472 г. те нападнали и убили първия крал на лангобардите Агелмунд¹⁹. Това негово твърдение се потвърждава и от друго, по-ранно свидетелство, това на св. Григорий Двоеслов, в което пише за един от българските войници на протоспатария Нарсес, който разговарял на своя български език в Рим някъде

¹⁷ **Guillou, A., Tchérémissinoff, K.** “Note sur la culture arabe et la culture Slave dans le katépanat d’Italie,” *Mélanges de l’École française de Rome: Moyen Âge*. // *Temps Modernes*, 68, 1968, p. 677 – 692; **Guillou, A.** “Italie méridionale byzantine ou Byzantins en Italie méridionale?” // *Revue internationale des Études Byzantines*, 44, fasc. 1, 1974, p. 153 – 158; **Martin, J.-M.** *La Pouille du vie au xne siècle*. // *École française de Rome* (Rome), 1993, p. 489 – 526; **Runciman, S.** *A history of the First Bulgarian Empire*. London, 1930, p. 21. Тук е необходимо да подчертаем уточнението, което прави С. Рънсман, че българите на Алцек „мирно завладяват“ не само района на Равена, но отиват и по-далеч, като завладяват цяла Италия. Вж. също: **Димов, Г.** *Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI – XI век)*. – В: *Quod Deus Vult!* Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова. София, 2013, с. 98 – 119; **Ангов, С.** *Българското военно присъствие във византийска Южна Италия и Сицилия през XI век*. – В: *Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Осма студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*. Т. 5. В. Търново, 2015, с. 58 – 68; **Бородин, О.** *Равеннский экзархат. Византийцы в Италии*. Санкт-Петербург, 2001, с. 11, 103, 329 – 330; **D’Amico, V.** *Importanza della immigrazione dei Bulgari nella Italia Meridionale al tempo dei Longobardi e dei Bizantini*. // *Atti del 3 Congresso internazionale di Studi sull’Alto Medio Evo*. Spoleto, 1959, p. 369 – 378; **Idem.** *I Bulgari transigrate in Italia nei secoli VI e VII dell’era volgare. Loro speciale diffusione in Sannio*. Campobasso, 1933.

¹⁸ **Pauli** *Historiam Langobardorum*. IV– 44. – chap. MGH SS rer. Germ, vol. 48, p. 170.

¹⁹ *Ibidem*. I, 16.

в средата на VI в. и с това привлякар вниманието му²⁰. По време на обсадата на Бари в периода 869 – 871 г. от армиите на императора на франките Луи II и на Византия Василий I, виждаме в тях присъствие на много славяни²¹. По това време Бари се намира в ръцете на арабите. На 9 юни 926 г. Сипонто е завладян от славянския крал *rex Sclavorum* Михаил²², който по това време действа като съюзник на българския цар Симеон. Могат да бъдат преведени още десетки примери от историческите извори за сериозното славянско и българско присъствие в региона, но поради ограничения обем на статията ще направим това в някоя по-разширена разработка по темата. Има също така и десетки топонимични и езикови свидетелства, като например: Bolgher (Тренто); Vulgarograsso (Como); Bolgare (Бергамо); Bulgarno (Чезена); Bolgheri (Ливорно); Mount Bulgheria и т. н.²³ Нещо повече, дори днес в Южна Италия според изследователите близо 100 000 човека говорят няколко славянски диалекта, докато броят на гръцки говорещите е едва 12 000²⁴. В заключение можем да посочим едно от последните изследвания на Жан-Мари Мартен, където на базата на сериозен анализ и голяма изворова подкрепа авторът твърди, че от старите славяни и българи в Южна Италия е останало много малко, докато сегашната демографска картина е формирана по време на управлението на българския цар Самуил и неговите походи, т. е. в годините, когато се създава Българска архиепископия с център Охрид²⁵.

Писмата на Българския архиепископ в Охрид Паисий до митрополит Тимотей безспорно притежават голям и неизползван потенциал като исторически извор и тепърва предстои те да бъдат оценени и разтълкувани, може би в контекста на задълбочено изследване на съответните италиански източници за църковния живот на православните християни в Италия през разглеждания период.

²⁰ **Gregorii Magni.** Dialogorum liber IV. PL 77, col. 361.

²¹ Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Ed. G. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949, p. 126 – 129.

²² **Churchill,** W. The Annales Baresnes and The Annales Lupi Protospatharii: Critical Edition and Commentary (Ph. D. dissertation, Centre for Medieval Studies, University of Toronto), 1979, p. 116, 126.

²³ **Dujčev,** I. I rapporti fra la Calabria e la Bulgaria nel Medioevo. – In: Atti del 4 Congresso storico calabrese. Napoli, 1969, p. 239; **Dvornik,** F. La vie de S'Gregoire le Decapolite et de slaves macedoniens au IXe siecle. // *Travaux publics par l'Institut d'Etudes slaves* (Paris), Vol. V, 1926, p. 35 – 36.

²⁴ Balkan and South Slavic Enclaves in Italy: Languages, Dialects and Identities. Ed. T. Kahl, I. Krapova, G. Turano. Cambridge Scholars Publishing: Newcastle upon Tyne, 2018, p. 11.

²⁵ **Martin,** J.-M. La Pouille..., p. 505 – 506.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ПЕРИПЕТИИТЕ ОКОЛО ПУБЛИКУВАНЕТО
НА Т. НАР. ДЮКАНЖОВ СПИСЪК И МЯСТОТО
НА ШАРЛ ДЮФРЕН, СЪОР ДЮКАНЖ (1610 – 1688),
ВЪВ ФРЕНСКАТА ВИЗАНТОЛОГИЯ ОТ XVII В.

ЛИЛЯНА СИМЕОНОВА

*Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“
при Българската академия на науките*

Liliana Simeonova. CIRCUMSTANCES OF THE PUBLICATION OF THE SO-CALLED CATALOGUE OF DU CANGE AND THE ROLE OF CHARLES DU FRESNE, SIEUR DU CANGE (1610 – 1688), FOR THE DEVELOPMENT OF BYZANTINE STUDIES IN SEVENTEENTH-CENTURY FRANCE

Charles du Fresne, seigneur du Cange was one of the lay members of the group of French scholars who laid the foundations of modern historical criticism in seventeenth-century France. He took considerable interest in the history of the later Byzantine Empire, and wrote *Historia Byzantina duplici commentario illustrato* (Paris, 1680). An important source of the history of the Archbishopric of Ohrid, the so-called *Catalogue of Du Cange* consists of a list of bishoprics, which were suffragan of Ohrid. It was published as an appendix to the *Historia byzantina*. Du Cange also brought out editions of the Byzantine historians John Cinnamus (Paris, 1670) and John Zonaras (Paris, 1686). They were published in the first large collection of sources relating to the history of the Byzantine Empire known as *La collection byzantine du Louvre*.

However, by the time Du Cange had completed his *Historia Byzantina*, the publication of *La collection byzantine* had already been cancelled. The present study explores the obstacles, which Du Cange had to overcome in order to have his work published by the *Imprimerie royale du Louvre* in 1680. It also touches upon the fundamental role, which Du Cange and his fellow Byzantinists played in the emergence of Byzantine studies in France.

Keywords: Du Cange, *Historia Byzantina*, Archbishopric of Ohrid, Philippe Labbé, Collection byzantine du Louvre, Imprimerie royale du Louvre, John Cinnamus, John Zonaras, France, Byzantine Studies.

За т. нар. Дюканжов списък¹ като извор за църковната история и особено за историята на Охридската архиепископия е писано много². Дюканжовият списък има два превода на български, които на някои места в текста се различават: първият е на Йордан Иванов, а вторият – на Василка Тъпкова-Заимова. Изследователите на този документ отбелязват, че в частта си, отнасяща се за времето до основаването на Охридската архиепископия, в Дюканжовия списък има неверни или непълни сведения за предстоятелите на Българската църква. Във втората си част обаче списъкът съдържа достоверна и почти пълна информация за архиепископите на Охрид от 20-те години на XI до средата на XII в.

Самата *Historia byzantina* на Дюканж, съдържаща ценни сведения за българската средновековна история, и в чийто край е поместен въпросният списък, също е била предмет на изследване в нашата историография³. Най-подробен е анализът на Рая Заимова, поместен като студия-предговор в изданието с преведени на български откъси от „Византийска история“ от този автор. Там, покрай всичко друго, Р. Заимова разглежда и темата за интереса на Дюканж към Византия, за връзката, която прави той между византийската и френската история, за възгледите му, вписващи се в духа на неговата епоха, но и резултат от процеси, започнали сред европейския интелектуален елит през Ренесанса и продължаващи през XV – XVII в., за значимостта на автора като един от най-ранните, които вкарват теми от българската средновековна история в полезрението на модерните западноевропейски историци⁴.

¹ *Paris. grec.* 880, fol. 407b – 408. Този препис е от XIII в., но самият списък вероятно е съставен през втората половина на XII в. Вж.: **Тъпкова-Заимова**, В. Дюканжов списък. // *PBg*, XXIV, 2000, No 3, p. 21 – 49. Има и Московски препис на т. нар. Дюканжов списък (*M.S. Sin. Gr.* 286), който е от края на XIII или началото на XIV в., но влиза в научно обращение едва през XX в. В.: **Бърлиева**, С. Московският препис на Дюканжовия списък. // *PBg*, XXIV, 2000, No 3, p. 50 – 65.

² **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 1 – 2. София, 1924 – 1931; **Божилков**, И. Българската архиепископия XI – XII век. Списъкът на българските архиепископи. София, Гутенберг, 2011; **Николова**, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX – XIV век). София, Нов човек, 2017.

³ Вж. по-специално **Данчева-Василева**, А. Шарл Дюканж и средновековната българска история. // *ИПр*, XXXVIII, 1982, № 4, с. 91 – 102.

⁴ **Заимова**, Р. Предговор. – В: Шарл Дюканж. Византийска история. История на империята на Константинопол. Състав. и прев. на латинския текст М. Кискинова. Състав. и прев. на старофренския текст Р. Заимова. Коментар В. Тъпкова-Заимова. София, Аргес, 1992, с. 5 – 28.

Тук ще се спра по-подробно на перипетиите, през които минава публикуването на т. нар. Дюканжов списък. Ще разгледам и въпросите за това, кои съвременници на Дюканж също проявяват интерес към Византия и Християнския изток и какъв отзвук имат техните трудове в епохата на Луи XIV.

И така, Дюканж започнал да се занимава с историята на Източния свят, когато вече бил на около 40- или 45-годишна възраст, някъде в периода между 1650 и 1655 г. Огромната си по обем и разнообразие продукция Дюканж е успял да създаде през последните 35 години от живота си. В основата на интереса му към Константинопол е френската история: отначало Дюканж се заел да преиздаде хрониката на Вилардуен за превземането на Константинопол от кръстоносците в 1204 г., като ѝ направи и превод на „модерен“ френски. Малко след това Дюканж разширил диренията си върху връзката между историята на Византия и тази на Франция: в резултат от това през 1657 г. той публикувал известния си труд *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois jusqu'à la conquête des Turcs* („История на империята на Константинопол при френските императори до завладяването ѝ от турците“)⁵. През XVIII и XIX в. тази Дюканжова „История на империята на Константинопол...“ претърпяла още две издания, съответно във Венеция (1729) и Париж (1826), като третото (т. е. Парижкото) издание, подготвено под редакцията на Ж. Бюшон, включва преработки и допълнения, които са били направени от самия Дюканж малко преди смъртта му и останали непубликувани чак до XIX в.⁶

Другите най-известни византинистични трудове на Дюканж са *De familiis byzantinis* („За византийските фамилии“), който обхваща богат генеалогичен материал, и *Constantinopolis Christiana* („Християнският Константинопол“), съдържащ подробна и точна информация за християнската топография на

⁵ Пълното заглавие на този труд е: *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois: divisée en deux parties, dont la premiere contient l'Histoire de la conquête de la ville de Constantinople par les françois, & les Venitiens, écrite par Geoffry de Ville-Harduin, ... revue & corrigée en cette édition sur le manuscrit de la Bibliotheque du Roy, & illustrée d'observations historiques, & d'un glossaire, ... avec la suite de cette histoire, jusques à l'an MCCXL tire'e de l'Histoire de France MS. de Philippes Mouskes, ... ; la seconde contient une Histoire generale de ce que les François & les Latins ont fait de plus memorable dans l'empire de Constantinople, de puis qu'ils s'en rendirent maîtres, jusques à ce que le Turcs s'en sont emparez, justifiée par les ecrivains du tems, & par plusieurs chroniques, chartes, & autres pieces non encore publiées.*

⁶ За второто и третото издание на този труд вж.: **Займова, Р.** Предговор. – В: Шарл Дюканж. *Византийска история...*, с. 6 – 7. През 1755 г. същият труд на Дюканж е издаден и на латински (*De imperatorum constantinopolitanorum seu inferioris aevi vel imperii uti vocant numismatibus dissertatio Caroli Du-Fresne D. Du-Cange*). Вж. и най-новото френско издание на редактирания от Бюшон текст: **Charles Du Fresne Du Cange/Buchon.** *Histoire De L'empire De Constantinople Sous Les Empereurs François Jusqu'à La Conquête Des Turcs.* Nabu Press, 2012. Срв.: **Zaimova, R.** *L'œuvre du byzantiste Du Cange et son éditeur Buchon (XIXe s.).* // *EB*, XLI, 2005, No 4, p. 121 – 128.

града до 1453 г. След известни трудности около публикуването им в крайна сметка тези два труда били отпечатани в един том под общо заглавие⁷. Няма да се спирам на текстовете на византийски автори, издадени от Дюканж приживе, а някои – дори и след смъртта му, нито на неговите речници (един на гръцкия език и един на средновековния и късния латински), които са в употреба и днес⁸.

Ще се спра на това, как Дюканж е открил епархийския списък, който днес носи неговото име и как, въпреки трудностите, е успял да го издаде. В своите „исторически мемоари вместо похвално слово“ за Дюканж, неговият племенник Жан-Шарл Дюфрен д’Обини отбелязва, че чичо му открил списъка, докато правел опис на гръцките ръкописи в *Bibliothèque du Roy* (Кралската библиотека)⁹. Проблематично обаче се оказало издаването на „списъка“, както и на цялата *Historia byzantina*, в края на която Дюканж приложил този кратък текст.

Дюканж вече бил публикувал няколко византийски текста в поредицата *De historiae byzantinae scriptoribus* (по-известна днес като *La collection byzantine du Louvre*), издавана от друг голям ерудит на епохата – абата йезуит Филип Лабе (1607 – 1667)¹⁰. Тя била отпечатвана от 1648 г. насетне в *l’Imprimerie royale* (или *Typographia Regia*) – Кралската печатница, която се намирала в Лувъра¹¹. Но към момента, когато Дюканж трябвало да публикува своята „Византийска история“ заедно с Дюканжовия списък, издаването на *Collection byzantine du Louvre* вече било преустановено. И което е по-лошо, нямало никакви изгледи поредицата да бъде подновена.

Воден от желанието си да убеди финансовия министър Жан-Батист Колбер, че Кралската печатница трябва да поднови публикуването на византий-

⁷ *Historia Byzantina Duplici Commentario Illustrata: Prior Familias Ac Stemmata Imperatorum Constantinopolitanorum, Cum Eorundem Augustorum Nomismatibus, Et Aliquot Iconibus*. Вж. фототипното издание на текста: *Forgotten Books*, 2019.

⁸ Двамата речника са публикувани в рамките на десетгодишен период – единият в Париж, а другият в Лион. Вж.: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*. Parisiis, 1678; *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*. Lugdini, 1688. За приноса на ерудити като Филип Лабе и Дюканж за изучаването на посткласическия латински и гръцки вж.: **Considine, J.** *Post-classical Heritages: Du Cange and His World*. – In: *Dictionaries in Early Modern Europe: Lexicography and the Making of Heritage*, Chap. 7. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 250 – 287.

⁹ **Jean-Charles Du Fresne d’Aubigny.** *Mémoire historique pour servir a l’éloge de Charles Du Fresne, sieur Du Cange, et a l’intelligence du plan général de ses études sur l’histoire de France*. Paris, 1766, p. 25. За сбирката от ръкописи от Леванта в Кралската библиотека вж.: **Займова, Р.** Пътят към „другата“ Европа (из френско-османските културни общувания, XVI – XVIII в.). София, Кралица Маб, 2004.

¹⁰ **Omont, H.** *Cange et la collection byzantine du Louvre*. // *Revue des Études Grecques*, 1904, p. 17 – 74. Поредицата *De historiae byzantinae scriptoribus* излиза от 1648 до 1670 г. и след това – от 1680 до 1711 г., като включва общо 24 тома.

¹¹ **Bernard, A.** *Histoire de l’Imprimerie Royale du Louvre*. Paris, 1867.

ски текстове, та и неговата „Византийска история“ да види бял свят, Дюканж решил да посвети този свой труд на самия министър. Колбер бил образован мъж, изявяващ се като патрон на историята, литературата, изкуствата и точните науки, основател на Кралската академия на науките (*Académie royale des sciences*) и на Парижката обсерватория. В Дюканжовото посвещение на Колбер има немало ласкателства, но те са по-скоро от идеен, отколкото от личностен характер: Дюканж използва същите идеологически доводи за „историческите права“ на френските крале върху трона в Константинопол, а оттам – и за връзката между френската и византийската история, които повече от 20 години преди това е използвал в друго свое посвещение. Това е известното *l'Épître au Roi* („Писмо до краля“), адресирано до Луи XIV. То е поместено в началото на „История на империята на Константинопол при френските императори“ (1657), като идеите от „Писмо...“ – то сетне са доразвити в предговора към същата тази „История...“.

И така, какви са идейните аргументи на Дюканж? Според него превземането на Константинопол от кръстоносците през 1204 г. е славно събитие, сравнимо само с превземането на римския Капитолий от галите, а пък днешните поданици на краля (т. е. на Луи XIV) са толкова смели и щедри, колкото древните гали и завоевателите на Константинопол, взети заедно. И още: френските крале са заели трона във византийската столица не водени от жажда за власт и амбицията да управляват, а за да накажат гърците за тяхната жестокост, да върнат трона на един ослепен византийски император и да възстановят единството на Църквата. Дюканж изтъква и че френските крале са в правото си да не признават Хабсбургските претенции към трона в Константинопол; Луи XIV трябва да обяви война на турците и да заеме трона, който някога е принадлежал на неговите предци¹².

Двадесет и две години по-късно, посвещавайки своята *Historia byzantina* на Колбер, Дюканж отново описва Луи XIV като единствения суверен, способен да победи турците, а Франция – като дори по-велика от Византия благодарение на стабилната си традиция при унаследяването на трона. След като написал това посвещение, Дюканж решил да изпрати черновата на самия министър, за да получи неговото одобрение. Обаче Дюканж нямал пряк достъп до Колбер. Тогава за посредник между него и министъра послужил абатът Жан Голоаз: известен ерудит, шеф на Кралската библиотека, в която работел Дюканж, и член на двете академии – Кралската академия на науките и Френската академия (*Académie française*).

В писмо от 10 октомври 1679 г., което днес се пази в Националната библиотека в Париж, Голоаз съобщава на Дюканж каква е била реакцията на Колбер

¹² **Cormack**, R. Introduction. – In: **Cormack**, R., **Jeffreys**, E. (eds.) *Through the Looking Glass: Byzantium through British Eyes. Papers from the Twenty-Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, King's College – London, March 1995. Aldershot, Ashgate, 2000.

на гореспоменатото посвещение. От отговора на абата се разбира и каква молба е бил отправил Дюканж, който се домогвал до патронажа на краля и министъра, за да публикува новия си труд (*Historia byzantina*). Дюканж напомнял, че *Collection byzantine du Louvre* е престанала да излиза в 1670 г., когато последно са публикувани два тома с византийски извори под негова редакция и моли поредицата да бъде възобновена. Голоаз съобщава също, че Колбер общо взето приел добре Дюканжовото посвещение в *Historia byzantina*, но не харесал нещо в края му, затова би било добре Дюканж да махне това от текста¹³.

Някои съвременни учени не отдават значение на идеологическите аргументи в писмата – посвещения на крале и министри, от онова време. Агостино Пертузи например ги квалифицира като произтичащи от „вездесъщото ласкателство“, характерно за епистоларния жанр на епохата¹⁴. Обратно на това, Жан-Мишел Спизер подчертава, че в идейно отношение първите френски византинисти са се били поставили в услуга на кралската власт; това е най-силно изразено по времето на Краля Слънце, при когото не само абсолютизмът достига своя връх, но монархът имал и външнополитически претенции както към Запада, така и към Изтока; от друга страна, това благоприятствало за появата и развитието на самата византология¹⁵.

В крайна сметка, през 1680 г. „Византийска история“ на Дюканж заедно с приложения епархийски списък към нея видяла бял свят. Както Колбер, така преди него и кардинал Мазарен – „първи министър“ на Франция при Луи XIII и регент на малолетния Луи XIV – са допринесли много за разпространението на *les arts et les lettres*. Може би е пресилено да се каже, че тяхното покровителство по отношение на първите френски византинисти се е дължало единствено на желанието им да осигурят публикуването на византийски текстове, които биха послужили като източник на идеи за усилващия се абсолютизъм във Франция. Може те да са искали да допринесат и за разширяването на кръгозора на френския интелектуален елит.

Така или иначе, сведения от византийската, а и от свързаната с нея българска и балканска средновековна история се появяват в немалко публикации от онази епоха – както в исторически трудове, така и в художествени произведения¹⁶. Броят на византинистите пък съвсем не се свеждал само до абат

¹³ Цит. по: **Omont**, H. Cange et la collection byzantine du Louvre, p. 33, note No 1.

¹⁴ **Pertusi**, A. Storiografia umanistica e mondo bizantino. Palermo, Lavagnini Bruno, 1967, p. 89 – 90, по-специално с. 89. Срв.: **Depping**, G. P. Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV. Vol. 4. Paris, 1855, p. XXIX.

¹⁵ **Spieser**, J.-M. Ducange and Byzantium. – In: **Cormack**, R., **Jeffreys**, E. (eds.) Through the Looking Glass..., p. 199 – 210.

¹⁶ **Zaimova**, R. Le Beau, ses continuateurs et une lecture bulgare de l'„Histoire du Bas-Empire“. Coup d'œil sur l'historiographie moderne (XVIIe – XVIIIe s.). – In: Byzance et ses périphéries (mondes grec, balkanique et musulman). Hommage à Alain Ducellier, études réunies par B. Doumerc et Chr. Picard. CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail, 2004, p. 347 – 356

Филип Лабе, Дюканж и техният кръг, обединен около издаването на поредицата *Collection byzantine du Louvre*. Извън този кръг имало и други френски ерудити, които също са дали своя принос за развитието на византологията като наука. Един от тях е Луи Кузен, чиято *Histoire de Constantinople* („История на Константинопол“) съдържа преводи на френски на ред византийски автори, но не споменава нищо за „наследствените права“ на френските крале върху трона в Константинопол¹⁷. Друг доста популярен византинист от онази епоха е отец Луи Мембур – йезуит, който пише за иконоборството във Византия, а също и за „гръцката схизма“. Той застъпва идеята, че Бог искал да накаже гърците и затова империята била пренесена на запад, във Франция¹⁸.

Последните десетилетия на XVII и първите десетилетия на XVIII в. станали свидетели и на зараждането на някои помощни дисциплини – дипломатика и гръцка палеография. Горедолу по времето, когато Дюканж публикувал своите два речника на средновековния гръцки и латински, които представляват съществен принос към лексикографията, бенедиктинският монах Жан Мабийон издал значимия си и днес труд *De re diplomatica libri VI* (1681), в който – на базата на голям брой средновековни документи – изложил обективните критерии за датирането им и за установяването на техния произход и достоверност. Затова Мабийон с основание е смятан за основател на науката дипломатика, в т. ч. и византийската.

През 1708 г. друг бенедиктински монах – Бернар дьо Монфокон, издал своя труд *Palaeographia Graeca*, който също се ползва и днес, а неговият автор се смята за родоначалник на гръцката палеография¹⁹. През 1711 г. на бял свят излязъл обемният труд на Бандури (бенедиктински монах от Дубровник, живеещ в Париж), който е озаглавен *Imperium orientale* („Източната империя“) и съдържа богат материал за историческата география и топография на Византия и за нейната археология²⁰. През 1740 г. доминиканският монах Мишел Льокиан публикувал труда си *Oriens christianus* („Християнският из-

[repr.: Aux sources de l'histoire balkanique et l'impact francophone. Istanbul, Les Editions Isis, 2013, p. 25 – 36].

¹⁷ *Histoire de Constantinople depuis le règne de Justin jusqu'à la fin de l'Empire*, traduite sur les originaux grecs par Cousin, 8 vols. Paris, 1672 – 1674.

¹⁸ Dictionnaire de théologie catholique. Vol. IX², 1927, col. 1656 – 1661, 'Maimbourg'.

¹⁹ **Bravo García, A., Pérez Martín, I.** (eds.) *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting*. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography. Madrid – Salamanca, 15 – 20 September 2008 [Bibliologia, 31, 2010]. Вж. и **Thompson, J. W.** *The Age of Mabillon and Montfaucon*. // *American Historical Review*, XLVII, 1942, p. 225 – 244.

²⁰ **Vasiliev, A. A.** *History of the Byzantine Empire, 324 – 1453*. Vol. 1. 2nd ed.: The University of Wisconsin Press, 1980, p. 5 – 6.

ток“), който предлага богат исторически материал с акцент върху църковната история на Изтока²¹.

Така за около век – от края на 40-те години на XVII докъм средата на XVIII в. – Франция играела ролята на водещ център по отношение не само на медиевистиката като цяло, а и на византинистичните изследвания. Както учените, обединени около издаването на *Collection byzantine du Louvre*, каквито са абат Филип Лабе и Шарл Дюканж, така и други учени, които оставали извън този кръг, са допринесли не само за развитието на византологията, но и за възникването на свързани с нея помощни дисциплини, каквито са лексикографията, палеографията, дипломатиката и нумизматиката.

²¹ **Michel le Quien.** Oriens christianus: in quatuor patriarchatus digestus: quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis. Parisiis, Typographia Regia, 1740. Вж. и **Salaville, S.** Le second centenaire de Michel le Quien (1733 – 1933). // *Échos d'Orient*, XXII, 1933, p. 257 – 266.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ЦЪРКОВНИТЕ ЕПАРХИИ ВЪВ ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

ИВАН ЙОВЧЕВ

Богословски факултет

Ivan Yovchev. CHURCH DIOCESES IN VARDAR'S MACEDONIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

During the First World War and immediately after it, the dioceses of the Vardar part of Macedonia had changed their legal administrator several times. This phenomenon is probably caused by the rapidly changing political situation in the region. This means that the church structure and the management of a church area directly depends on the political situation in it and always the political element is stronger than the ecclesiastic one in the spiritual administration of a territory. So from 1920 (except years during the Second World War) to the present, the dioceses in Vardar Macedonia are under the jurisdiction of the Serbian Orthodox Church (SOC). Nowadays this fact raises lots of disputes and constant tensions between Serbia and Northern Macedonia.

Keywords: Bulgarian Orthodox Church, Serbian Orthodox Church, World War I, tomos, ecclesiastical jurisdiction.

Както в миналото, така и днес се правят опити от мнозина македонски историци българската история да бъде изопачавана и подправяна според нуждите на политическата власт в Република Северна Македония. Присвояват се чрез елементарни интерпретации събития и личности, пряко свързани с българската история, за които има достоверни доказателства за техния произход и принадлежност. Няма никакво съмнение, че векове наред територията на

днешна Република Македония е била българска, защото е била населена от българи. Това най-ясно проличава от фермана, с който се учредява Българската екзархия през 1870 г. Там, където хората са изявявали себе си като българи, те били приемани (според истилияма – допитването) за членове на Екзархията, с духовен глава – Българският екзарх. В следващите няколко страници ще се задълбочим в историографията на Вардарския дял на Македония, за да изясним донякъде реалната историческа картина, най-вече по отношение на църковната идентичност в региона, която често пъти предизвиква вълнения у мнозина българи и църковни деятели.

След приключване на Първата световна война областта Македония била разделена между три балкански държави – България, Гърция и Югославия (Кралство на сърби, хървати и словенци (Кралство СХС). Участието на Гърция и Кралство СХС в подялбата на Македония било следствие на проявените по-рано (след Сан Стефано) аспирации към Македония, не без помощта на Русия¹, като по този начин се формирал един мощен негласен съюз между тях, успял да поделит голяма част от територията на Македония след 1913 г.²

В този период Вардарска Македония е присъединена към Сърбия, по-късно става част от Кралство СХС, а след 1929 г. влиза в рамките на Кралство Югославия. Това е сравнително обширна територия от 25 000 кв. км и население, наброяващо почти един милион души, от които повече от две трети българи³, а не сърби или гърци. Тук е мястото да се припомним думите на Хилми паша⁴, виден политик от Османската империя, който казва следното по този въпрос: „Никога не допусках, че Македония може да стане някога сръбска, че гърците ще завладяват Солун, но съдбата, знаете, често допуска и най-странните неща... Населението в Македония е в своето болшинство бъл-

¹ В студията си „Из погрома на България. Виновникът“ (Стара Загора, 1914, с. 24) митр. **Методий** (Кусев) описва своята версия по македонския въпрос, която е плод на задълбочено изследване от негова страна: „Девизът на руското правителство за намалението и отслабването на България за сметка уголемяването и засилването на Сърбия и Гърция, се оформи окончателно в държавна политика на Руската империя през 1889 г. С посредството на руската дипломатия се постигна едно съглашение между Сърбия и Гърция чрез Патриаршията за подялбата на Македония. При това положение в Македония се обрзува една съюзна пропаганда със значение на заговор против българската народност. В нейния състав влизаха консулите руски и сръбски, турските власти, гръцко-сръбските владици и терористите: андартти със сръбските чети“.

² **Радев**, С. Македония из Българското възраждане. Т. 1 – 2. София, 2013, с. 390.

³ **Велев**, Гр. Българската национална кауза. Т. 2. ИК Знание, 2013, с. 184.

⁴ *Хюсеин Хилми паша* (1855 – 1922) е османски държавник, който е бил два пъти велик везир на Османската империя. Той е сред най-успешните османски администратори в Европейска Турция в началото на XX в., заемал е длъжностите валия на Аданския (1897) и на Йеменския (1898 – 1902) вилает, генерален инспектор на Македония (1902 – 1908), вътрешен министър (1908 – 1909), велик везир (1909 – 1910), правосъден министър (1912) и посланик в Австро-Унгария (1912 – 1918).

гарско, после иде по численост турското, гърците са малко, а сърби там никак няма между коренното население... Освен това за свободите на тая страна се бореа и жертваха само българите. Революционната борба и войната – туй бе чисто и само българско дело. В революционно време гърците и сърбоманите, смело казвам това, вървяха наедно с нас, турците, против вашите комитети. На мене и на моята полиция те съобщаваха всичко, каквото научеха за вас, те бяха наши шпиони, приятели и добровелатели... И когато България реши да воюва, те се присъединиха само да извлекат ползи на ваша и наша сметка. Преди на вас да изменят, те се отнесоха вероломно към нас... Но каквито и да са сърбите и гърците, виновни сме ние, българите и турците, защото не се разбрахме навреме“⁵. Какво по-достоверно от цитираното – думи на водещ политик на Османската империя, изказани в края на нейното съществуване!

Политическата подялба на Македония довела и до същото действие по отношение на нейните църковни епархии. По този начин се спазила една древна църковна традиция, защитавана от каноните на Православната църква, според която политическите промени водят и до трансформация в църковноадминистративен план (38-о правило на Шестия вселенски събор)⁶. Именно в този смисъл на 19 март 1920 г. било постигнато споразумение (вж. Приложение) между Вселенската патриаршия и Кралство СХС за присъединяване на епархиите – Скопска, Велешко-Дебърска, Пелагонийска, Преспанско-Охридска, част от Воденска митрополия, Струмишка митрополия и Полянска епископия към Сръбската православна църква (СПЦ)⁷. Но всичко това не е самоволно деяние на сръбската политика от онова време, защото тя не би могла да се разпростре до такива мащаби без позволение и предварителното начертание от страна на друга, извънрегионална, международна политическа сила, каквато е била имперска Русия. Именно в този смисъл говори и председателят на Българската православна църква по това време Екзарх Йосиф: „Не трябва да си правим илюзии, и да се заблуждаваме самоволно: русите, чрез назначаването на сърби владци в Македония, мерят да посърбят българското население в Македония, за да осуетят Св. Стефанска България“⁸.

След томоса от 1920 г.⁹, територията на Вардарска Македония, която попаднала под властта на Кралство СХС, била поделена на четири църковноадминистративни единици – Скопската митрополия и трите епархии – Охридска,

⁵ **Атанасов, Д.** Хилми паша за новите Балкани (интервю). // *Камбана*, III, № 1815, 10 февр. 1914, с. 2.

⁶ „Ако по силата на царска власт се е основал или ще се основе някой град, редът на църковните работи да следва държавното и гражданското разпределение.“ Вж. повече у **Стефанов, И.** (състав.). *Правила на св. Православна църква*. София, 1936, с. 170.

⁷ **Спироски, М.** Борба за автокефалност. Скопје, 1990, с. 21.

⁸ **Методий, митр.** (Кусев). Из погрома..., с. 5.

⁹ Томос на Вселенската патриаршия, с който се утвърждава присъединяването на вардарските епархии във Вардарска Македония към Сръбската църква. Прев. от

Битолска и Злетовско-Струмишка. В същото време, на 16 декември 1920 г., Св. Синод на СПЦ взел решение разделението на църковните епархии в Македония да се запази в границите, които били определени от министъра на просветата и църковните работи и Архиепископския събор на Кралство Сърбия от 20 март 1914 г.:

„1. Скопската епархия обхващала Скопска, Тетовска и Кумановска околии;

2. Злетовската епархия се простира на територията на Тиквешката и Брегалнишката околия;

3. Битолската епархия на Битолската околия;

4. Охридската епархия на Охридската околия“¹⁰.

По време на Шестоянуарската диктатура от 1929 г. на крал Александър I¹¹ бил обнародван *Закон за Сръбската православна църква*, в който се казва, че Църквата ще бъде една и неделима, както и че духовната власт ще бъде в ръцете на архиереите, а държавата ще я подпомага, когато е потребно, но по въпроса за административното разпределение на епархиите право имала само държавната власт. В този период Православната църква в Югославия би могла да се определи като послушно оръдие на монархията и великосръбската политика, която налагала в Македония сръбска администрация и съответно сръбския език. Местното свещенство било принудено девет часа седмично да се обучава на специални курсове по сръбски език и четири часа седмично по история на Сърбия и Сръбската църква¹². Но корените на тази националистическа политика са пуснати още през XIX в., когато сръбската пропаганда методически е притъпявала и променяла националното чувство у българското население с цел създаване на свое малцинство, или поне натрапчиво е настоявала, че такова съществува¹³. Тук отново ще припомним думите на митрополит Методий (Кусев) по въпроса за национализма и шовинизма на Сърбия в този период: „За нашите национални интереси по-голям враг от сърбите няма. Който им помага – ама който и да би бил той, българин ли, русин ли, или немец, – въ подкрепление на тоя техен стремеж: да завладяват наши градове и да посърбуват българите, и той – помагача им завзема тяхното положение спрямо нас, става такъв враг на нас, каквито са те, сърбите. Това да го разберат добре: и българи, и руси, и немци, които помагат на сърбите да завладяват наши земи. Те ще носят проклятието, което падна на турските глави, които

сръбски език Иван Йовчев. // *Гласник на Сръбската православна църква* (Белград), 1920, № 7, с. 99 – 100. Вж. тук прил.

¹⁰ **Костадиновски**, Д. Вардарскиот дел од Македонија под јурисдикција на СПЦ (1919 – 1941). Скопје, 1995, с. 54.

¹¹ Повод за въвеждане на диктатурата е убиството в Народната скупщина на хрватскиот селски водач Степан Радич (1871 – 1928) и последвалата парламентарна и политическа криза.

¹² **Костадиновски**, Д. Вардарскиот дел..., с. 77.

¹³ **Сърбиновски**, М. За македонските работи. Аси Принт, 2011, с. 40.

бяха се съюзили със сърбите против българите в Македония, та им помагаша в техния вандализъм против нашите братя. Те ще носят отговорността за кръвта, която има един ден да се пролива по тяхна вина. Тя ще падне на главите им, за вечно проклятие“¹⁴.

С Устава на СПЦ от 3 септември 1931 г. били отново санкционирани границите на епархиите от Вардарска Македония. Скопската епархия увеличила своите граници за сметка на Нишката, а Охридската и Битолската били обединени. От законодателството на Кралство СХС е видно, че по въпроса за формирането на епархиите във Вардарския дял на Македония, в периода между двете световни войни, активно и основополагащо участие имала държавната власт, а не църковно-епископската власт, която била ползвана предимно като консултативна по отношение на законотворчеството в административния компонент в Сръбската църква. Държавната и църковната власт в Сръбското кралство поставяли навсякъде сръбска църковна администрация чрез епархийски архиереи, духовни съдилища, архиерейски наместници, енорийски свещеници. Всички те били назначавани от държавата с кралски укази, защото били използвани от нея за своите нужди и цели, а именно за утвърждаване на националистическата политика на сърбите.

През второто десетилетие на ХХ в. епархиите във Вардарска Македония сменят на няколко пъти своите юридически църковни предстоятели, без да се имат предвид етническият елемент на местното население и желанието за принадлежност. За пореден път политическата конюнктура оказва силно въздействие върху църковния живот на населението от този регион. По отношение на автокефалния институт в Православната църква, това историко-юридическо явление поражда в заинтересования изследовател мнението, че този канонически инструмент (автокефалията) е по-скоро политически аргументиран, отколкото църковно. Достатъчно е да обърнем поглед назад в историята, за да намерим подкрепа на така изразената теза.

Политическата независимост на една държава винаги (рано или късно) води след себе си и до църковна самостоятелност. Такъв е бил и основният довод на Вселенската патриаршия при издаването на томоса за присъединяването на епархиите от Вардарска Македония към Сръбската православна църква: „... канонически ред и обичай е работите на църковната управа да се уреждат и организират в съгласие спрямо политическите промени, които се случват и спрямо тези промени – църковните работи да се прилагат и разпореждат с нужното внимание, не само заради тяхното надлежно и целесъобразно изпълнение, но и за по-голямата полза за църквата и християните“¹⁵. Очевидно е, че основния аргумент, върху който се акцентира от страна на Вселенската патри-

¹⁴ **Методий**, митр. (Кусев). Македония в своите жители само сърби няма. София, 1913, с. 30.

¹⁵ Вж. тук прил.: Томос на Вселенската патриаршия..., с. 99 – 100.

аршия при издаването на решението, е политическият мотив, а не желанието на вярващите християни от региона.

Разбира се, трябва да се има предвид, че участието на държавната власт при въвеждането на дадена Църква в статут на самостоятелност на управление се основава преди всичко на каноническите изисквания, установени от цялата Църква, и на древната практика, като при организирането на диоцезите трябва да се имат предвид гражданскоадминистративното деление и политическото положение на по-големите градове, които се явяват областни центрове, с което се дава каноническо основание за удостоверяване на техните епископи с по-голяма чест и права в Църквата¹⁶. Но всичко това трябва да бъде съобразено с волята на народа, което в този исторически момент не е взето предвид.

В периода между двете световни войни във Вардарска Македония намерили пристан известни сръбски богослови, които управлявали местната църковна администрация. През 1920 г. Архиерейският събор на СПЦ избрал за Скопски митрополит еп. Варнава (поради неговата ревностна и плодотворна църковноадминистративна дейност), бъдещ Сръбски патриарх (1930 – 1937). Изборът бил потвърден с кралски указ от 20 ноември 1920 г., а десет дни по-късно била извършена неговата интронизация в Скопие¹⁷. От 1920 до 1931 г. председател на Битолската епархия бил еп. Йосиф Цвийович (по-късно Скопски митрополит), а на Охридската епархия бил поставен за епархийски архиерей Жичкия епископ Николай Велимирович. През 1931 г. Охридската и Битолската епархия били обединени в Охридско-Битолска със седалище в Битоля и с главен епархийски архиерей еп. Николай Велимирович.

В края на април 1941 г. положението в Македония отново се променило, вследствие на което тя била разделена на два дяла: по-големият, източен дял с гр. Скопие бил присъединен към България, по-малкият, западен – към Италия. Демаркационната линия между тези две зони била определена във Виена през април 1941 г. И двете страни не били удовлетворени от подялбата и поради това периодически възниквали спорове, а често се стигало до въоръжени стълкновения.

През септември 1941 г. българският министър-председател Б. Филев заявил: „Ние не сме доволни нито от границата със западна Македония, нито от позицията и намеренията на Италия. Тази граница е необоснована както исторически, така и стратегически и икономически“¹⁸. Положението дотолкова се

¹⁶ Срв. 6-о правило на Първия вселенски събор; 3-то правило на Втория вселенски събор; 17-о и 28-о правило на Четвъртия вселенски събор; 38-о правило на Шестия вселенски събор и 9-о правило на Антиохийския поместен събор. **Цанков, Ст., Стефанов, И., Цанев, П.** Правилата на Св. Православна църква с тълкуванията им. Т. 1 – 2. София, 1912 – 1913.

¹⁷ **Мајевски, В.** Српски патријарх Варнава и негова доба. Осиек, 1933, с. 273.

¹⁸ **Шкаровский, М.** История Болгарской православной церкви и ее отношений с Русской церковью в первой половине XX в. Санкт-Петербург, 2014, с. 217.

изострило, че българският военен министър Луков заявил, че скоро в бъдеще време ще възникне конфликт между България и Италия, защото италианската имперска политика има за цел да възстанови бившата Римска империя, след което да разпространи своето господство на Балканския полуостров.

Тези събития наложили през март 1943 г. да се сключи окончателен договор за разделение на македонската окупационна зона¹⁹. Под властта на Италия останали околиците Дебърска, Струшка, Кичевска, Гостиварска, Тетовска и част от Преспа, а за България бил договорен най-големият дял от Македония. Още в първите месеци на българското присъствие в Македония БПЦ изработила план за уреждане на църковния въпрос в окупираните области, като била извършена нова административна уредба на епархиите. Скопската епархия била преименувана в Скопско-Велешка, Злетовско-Струмишката – в Струмишко-Драмска епархия, а Охридско-Битолската запазила своето име. Териториалното разделение на архиерейските наместничества също било променено, като броят им бил увеличен, с което и числеността на енориите. Св. Синод на БПЦ назначил на Скопско-Велешката²⁰ и Струмишко-Драмската епархия Търновския митрополит Софроний²¹, а на Охридско-Битолската – Ловчанския митрополит Филарет²². Като епархийски архиереи те били инициатори за организирането и

¹⁹ Пак там.

²⁰ До 1941 г. Скопската митрополия е управлявана от митрополит Йосиф (Цвийович), който на 4 май с. г. е задържан под стража и експулсиран в Сърбия, където умира в изгнание през 1957 г.

²¹ Светското му име е Стойко Недялков Чавдаров. Роден е на 20 март 1888 г. в с. Еникьой, Дедеагачка околия (Западна Тракия). Завършва духовна семинария в Цариград през 1911 г., след което на 18 септември с. г. го ръкополагат в йеродияконски сан и една година предстоява като дякон на Екзарх Йосиф и писар в Екзархията. Висшето си богословско образование започва в Киевската духовна академия (1912 – 1915) и завършва в Черновитския богословски факултет (1922). Специализира каноническо право в Института по каноническо право при университета в Щрасбург (1922 – 1924). Църковното си служение той преминава като секретар на Велешката митрополия (1 април 1916 г. – 23 септември 1918 г.); екзархийски дякон и проповедник в Цариград (1 януари 1919 г. – 1 септември 1922 г.), през което време го ръкополагат в йеромонашески сан (24 април 1921 г.). На 19 октомври 1924 г. го въвеждат в архимандритско достойнство. От 1 октомври 1924 г. до 1 септември 1929 г. е протосингел на Софийската митрополия; от 1 септември 1929 г. до ноември 1931 г. е началник на Културно-просветното отделение при канцеларията на Св. Синод. На 1 ноември 1931 г. го ръкополагат за епископ (Знеполски) с назначението викарий на Софийския митрополит Стефан. На 6 октомври 1935 г. е канонически избран и провъзгласен от Св. Синод за Търновски митрополит. През пролетта на 1941 г. е назначен за управляващ на Скопско-Велешката епархия с помощник-епископ Максим Бранички. Умира на 1 май 1961 г. в София. Вж.: **Цанков**, Ст. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. София, 1939, с. 83.

²² Светското му име е Атанас П. Атанасов. Роден е на 26 октомври 1901 г. в гр. Варна, където получава начално и средно образование (1923). Завършва софийския Богословски факултет през 1928 г. След това той става епархийски проповедник във Варна, и като такъв

създаването на множество старопиталища, сиропиталища и безплатни кухни за нуждаещите се в поверените им епархии, загубени от българския църковен хоризонт веднага след Първата световна война. Но и този път присъствието на Българската православна църква във Вардарския дял на Македония било сравнително кратко, от гледна точка на историята, поради политическите промени, на които бил отново подложен регионът.

В самия край на Втората световна война епархиите във Вардарска Македония променили за пореден път своето статукво. По този начин градусът на напрежение отново се покачил и в съзнанието на македонското население все по-силно се затвърждавала идеята за самостоятелна държава и Църква. Този момент настъпил веднага след края на войната, когато било посято семето на разделението с помощта на тогавашната политическа атеистична власт.

* * *

Днешната действителност в този регион има други измерения, положени върху чужди и нестабилни основи, които нямат необходимата историческа достоверност и национална идентичност. Правото на съвременните македонци да имат своя независима държава и Църква е несъмнено, но то трябва да бъде потвърдено от историческата действителност, която се основава на безспорните факти, реалните събития и истинските свидетелства, потвърдени във времето и неоспорими за вечни времена. Конкретно за Православната църква в Македония трябва да се каже, че рано или късно тя ще получи своята автокефалия въз основа на установената и затвърдена традиция в Църквата. Автокефалията като утвърден принцип на Православната църква има своите спорни моменти, но при наличието на факторите, които я потвърждават, тя е обективна, църковна реалност. Томосът от 1920 г. може да бъде основата, върху която да се положи независимостта на Македонската православна църква, тъй като тезата (вж. Приложение), заложена в него, е релевантна и днес, когато Църквата в Република Северна Македония търси своята самостоятелност.

митрополит Симеон го ръкополага в йеродяконски (31 януари 1933 г.) и в йеромонашески сан (22 юни 1933 г.). През есента на същата година го назначават за протосингел на Неврокопската епархия, където го въвеждат в архимандритско достойнство (на Великден 1934 г.). След едногодишна специализация в Щрасбург е въведен за протосингел на Софийската митрополия на 1 август 1936 г. На 27 ноември 1936 г. го ръкополагат за епископ (Знеполски), като става викарен епископ на Софийския митрополит Стефан. На 4 юни 1939 г. Св. Синод го избира за Ловчански митрополит. През пролетта на 1941 г. е назначен за управляващ на Охридско-Битолската епархия с помощник-епископ Панарет Брегалнишки. Почива на 28 юни 1960 г. в София и е погребан в двора на катедралния храм „Св. Троица“ в Ловеч. Вж.: **Цанков**, Ст. Българската православна църква..., с. 87.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Томос от 1920 г.²³

Канонски је ред и обичај, да се послови црквене управе уређују и доводе у склад према политичким променама које се дешавају, и да се према тим променама црквене ствари са увиђавношћу, како ваља, прилагођују и распоређују не само због њиховог уредног и целисход-нијег извођења, него и ради веће користи за Цркву и христоимени народ.

Према томе, пошто је и богоспасајема Краљењина Србија, којој овде реч, после бивших балканских ратова из 1912 и 1913 и ту скоро завршеног општег рата, Божијим благословом, територијално проширена и увећана, а сада у једно Уједињено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца подигнута, присајединила својој области и ове епархије које су управом нашег Патријаршијског Васељенског Престола, и то Митрополије: Скопску, Рашко-призренеску, валешко-дебарско, Пелагонијску, Преспанско-Охридску и део митрополије Воденске; епископију Полеанску митрополију Струмичку, као и митрополје у Босна и Херцеговини: Босанску, Херцеговачку, Зворничку и Бањалучко-Бихаћску; осем тога су такође у границама овог Уједињеног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца ушле и автокефалне православне Цркве, Карловачка и Црногорска као и две далматинске епархије, Задарска и Которска.

Томос от 1920 г.

Каноничният ред и обичај е, че делата на църковната администрация се регулират и привеждат в хармония с политическите промени, които се случват, и че според тези промени църковните работи с благоговение, както е подходящо, се адаптират и разпространяват не само заради тяхното организирано и целесъобразно изпълнение, но и за по-голяма полза за Църквата и християнския народ.

Следователно, тъй като Царството на Сърбия, което е тук след бившите балкански войни през 1912 и 1913 г., и което почти завърши общата война с благословението на Бога, е териториално разширено и увеличено и сега в едно Обединено кралство на сърби, хървати и словенци се присъединиха към нея и тези епархии, които бяха администрирани от нашия патриарх на Вселенския престол, и на Митрополиите: Скопска, Рашко-Призренска, Валешко-Дебърска, Пелагонийска, Преспанско-Охридска, част от Воденска митрополия, Струмишка митрополия, както и митрополиите в Босна и Херцеговина: Босненска, Херцеговинска, Зворничка и Баня Лучка-Бихачка; на 8-ото число на този месец в границите на това Обединено кралство сърби, хървати и словенци влязоха в автокефалната православна Църква – Карловац и Черна гора, както и два далматински диоцеза – Задарски и Которски.

²³ Авторски превод.

Васељенска Патријаршија на молбу Владе и Цркве Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца и имајући у виду с једне стране, прописе који важе у Православној Цркви по којима се по обичају црквене ствари мењају према политичким, а с друге стране, оснивајући се на званичним писменим изјавама православних автокефалних Црква Српске, Црногорске и Карловачке, да су заједничком вољом и одлуком решиле и прогласиле у Београду 13/26 маја 1919 год. њихово уједињење у једну и исту Православну Автокефалну Цркву, под именом „Автокефалне Уједињене Православне Српске Цркве Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“ радо усваја, одобрава и даје свои благослов синодском одлуком за црквено ослобођење од њене власти и присаједињење Автокефалној Уједињеној Православној Српској Цркви горе поменутих епархија, које су до данас биле под њеном управом, и признаје проглашено уједињење автокефалних Цркава Српске, Црногорске и Карловачке, као и двеју далматинских епархија, па следствено и образовану Свету Автокефалну Уједињену Православну Српску Цркву и прима је као у Христу сестру, која има и ужива сва права автокефалности и самосталности према прописима и реду Свете Православне Цркве.

С тога се, ради потврде горе наведеног издаје данас ова Синодска Одлука, потписана од стране Намесника Патријаршијског Васељенског Престола и чланова Св. Синода, која се има и мора заменити канонским патријаршијским и синодским Томосом у року од три месеца од избора новог Васељенског Патријарха, сходно I-ом члану постигнутог у том смислу и надлежно потписаног Споразума између Васељенске Патријаршије и Краљевске Владе Срба, Хрвата и Словенаца по 18 Марта 1920 године.

У Патријаршији 19. Марта 1920. године.

Вселенската патриаршија по молба на правителството и Црквата на Кралство срби, хрвати и словенци, и като се има предвид, от една страна, правилата, които се прилагат от Православната църква, и които според обичая в Църквата, църковните работи се променят според политическите дадености и от друга страна, въз основа на официалните писмени изјавления на православната автокефална Църква на Србия, Черна гора и Карловац, чете решават и провъзгласяват съвместната си воля и решение в Белград на 13/26 май 1919 г. тяхното обединение в една и съща Православна автокефална църква, под името „Автокефална Обединена Православна Србска Църква на Кралство срби, хрвати и словенци“, приветства, одобрява и дава своята благословия на синодското решение за освобождение на църковните епархии от своята власт и присъединяването им към Автокефалната Обединена Православна Србска Църква на същите посочени по-горе епархии, които до днес са били под нейната администрация, и признава провъзгласеното обединение на автокефалните Църкви на Србия, Черна гора и Карловац, както и на две далматински епархии и следователно образуването на Светата Автокефална Православна Србска Църква и я приема като сестра в Христа, която има и се радва на всички права на автокефална и самостойна Църква в съответствие с наредбите и предписанията на Светата Православна Църква.

Следователно, за да потвърди горепосоченото издание, това синодно решение, подписано от страна на патриаршеския наместник на Вселенския престол и членовете на Св. Синод на Вселенската Патриаршия, който е и трябва да бъде заменен от каноничния патриаршески и синодски Томос, в рамките на три месеца след избирането на новия Вселенски патриарх, в съответствие с Първи член на споразумението, надлежно подписано между Вселенската патриаршия и Кралското правителство на срби, хрвати и словенци на 18 март 1920 г.

От Патриаршията – 19 март 1920 г.

THRACICA ET PROTOBULGARICA

КРЪГЛА МАСА ПО ПОВОД 120 ГОДИНИ
ОТ РОЖДЕНИЕТО
НА ПРОФ. ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

THRACICA ET PROTOBULGARICA

ROUND TABLE ON THE OCCASION
OF 120 YEARS SINCE THE BIRTH
OF PROFESSOR VESELIN BEŠEVĽIEV

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

THRACICA ET PROTOBULGARICA

КРЪГЛА МАСА ПО ПОВОД 120 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО
НА ПРОФ. ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

ЙОАННА БЕНЧЕВА

Исторически факултет

Joanna Bencheva. THRACICA ET PROTOBULGARICA. ROUND TABLE ON THE OCCASION OF 120 YEARS SINCE THE BIRTH OF PROFESSOR VESELIN BEŠEVĽIEV

The conference „Thracica et protobulgarica. Round table on the occasion of 120 years since the birth of Professor Veselin Beševliev“ was held on 6th November 2020. The papers presented and the following discussion confirmed and clarified some of Professor Beševliev’s ideas on the reading of the first Bulgarian inscriptions, the origin of the first Bulgarians and their role in the cultural life of the First Bulgarian Empire, the rule of Khan Krum and others. The contribution of the famous Bulgarian scholar to the development of historical geography in Bulgaria was also noted. It became apparent that Professor Beševliev’s research continues to be a solid basis for the study of our past, epigraphy, onomastics and historical geography.

Keywords: Veselin Beševliev; round table; Thracica et protobulgarica.

През 2020 г. се навършиха 120 години от рождението на проф. Веселин Бешевлиев (1900 – 1992) – утвърден и признат учен в областта на хуманитаристиката. Неговите проучвания по различни проблеми от историята, филологията, епиграфиката, археологията, ономастиката и историческата география не са загубили високата си научна стойност. Широка известност в академичните среди имат изследванията му, посветени на първобългарските надписи, преиздавани многократно у нас и в чужбина. Преводите му на антични и визан-

тийски автори, като Есхил, Еврипид, Софокъл, Аристофан, Йорданес, Теофан, патриарх Никифор, са ценени и днес.

На 6 ноември 2020 г. в електронната платформа meet.nasledstvo.bg се проведе Кръгла маса под надслов „**Thracica et protobulgarica. Кръгла маса по повод 120 години от рождението на проф. Веселин Бешевлиев**“. Тя бе подготвена в рамките на ръководения от гл. ас. д-р Йоанна Бенчева проект на Историческия факултет, с финансиране от Фонд „Научни изследвания“ при Софийския университет „Св. Климент Охридски“ по договор № 80-10-8/18.03.2020 г.

Кръглата маса бе открита от доц. д-р Мира Маркова, декан на Историческия факултет, и проф. д-р Румяна Прешленова, директор на Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ (ИБЦТ) при Българската академия на науките (БАН). В работата ѝ се включиха учени от Историческия факултет, Философския факултет и Факултета по класически и нови филологии, Центъра за славяно-византийски проучвания (ЦСВП) „Проф. Иван Дуйчев“ при Софийския университет (СУ) „Св. Климент Охридски“, Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ и Института за исторически изследвания при БАН, Югозападния университет (ЮЗУ) „Неофит Рилски“ в Благоевград, докторанти и студенти.

Докладите бяха разделени в две секции. Първата беше посветена на личността и делото на проф. В. Бешевлиев. В нея бяха представени четири научни съобщения. Гл. ас. д-р Александра Миланова от Института по балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ при БАН запозна участниците в конференцията с екипа и начина, по който е подготвена „Виртуална изложба на ИБЦТ по случай 120 години от рождението на чл.-кор. д-р Веселин Бешевлиев“, която участниците в Кръглата маса имаха възможност да видят¹.

Доц. д-р Снежана Ракова от ЮЗУ „Неофит Рилски“ и Боян Бешевлиев от ИБЦТ при БАН представиха доклада си, посветен на „Веселин Бешевлиев и работата му в Института по балканистика“. Основен акцент в проучването им, опиращо се на документи от личните архиви на проф. В. Бешевлиев и проф. Василка Тъпкова-Займова, бе основаването на секцията „Етногенезис на балканските народи и историческа география“ и началото на историко-географските проучвания в новооткрития през 1964 г. Институт за балканистика при БАН.

Гл. ас. д-р Мария Полимирова и гл. ас. д-р Светозар Ангелов от ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ при СУ „Св. Климент Охридски“ участваха в работата на Кръглата маса с презентация, посветена на „Библиотеката и дигиталният архив на проф. В. Бешевлиев в ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“. Двамата автори за първи път представиха фотоси от научната експедиция до Света гора през 1943 г., заснети от проф. Бешевлиев и запазени в личния му фотоархив, дарен на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“.

¹ Виртуалната изложба е достъпна на следния адрес: <https://www.youtube.com/watch?v=XsGCMiw3mm8> (декември 2020 г.)

Гл. ас. д-р Йоанна Бенчева (СУ „Св. Климент Охридски“) се включи с доклад на тема „За необходимостта от издаването на нова биобиблиография на проф. Веселин Бешевлиев“. Съобщението представи публикуваната в хода на проекта нова книга на Й. Бенчева „Веселин Бешевлиев. Биобиблиография“ (София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2020. 82 с., ISBN 978-954-07-5055-2; редактор е проф. Ивайла Попова).

Втората секция на Кръглата маса бе под надслов „Protobulgarica“. В представените доклади и в последвалата ги дискусия бяха потвърдени и прецизирани някои от тезите на проф. Бешевлиев за разчитането на първобългарските надписи, за произхода на първобългарите, за ролята им в културния живот на Първата българска държава, за управлението на хан Крум и др.

Първият доклад бе на проф. д-р Милияна Каймакамова от СУ „Св. Климент Охридски“. Той бе посветен на „Приносът на проф. Веселин Бешевлиев за проучването на културния живот в Българското ханство до средата на IX век“. Акцентът на доклада попадна върху ролята на първобългарските надписи като основен извор за културния живот на Българското ханство.

Проф. д.н.к. Цветелин Степанов от СУ „Св. Климент Охридски“ представи доклад на тема „Между Сцила и Харибда: проф. Веселин Бешевлиев и някои аспекти на ранната българска етногенеза“. В него бе разгледан въпросът тюркско-алтайски или индоирански е произходът на първобългарите, разнородната им езикова и етническа същност, както и за различията и превода на титута на българския владетел от първата половина на IX в.

Научното съобщение, което представи гл. ас. д-р Деница Петрова от Института за исторически изследвания при БАН, бе посветено на „Проучванията на В. Бешевлиев върху византийските извори за управлението на хан Крум“. В него авторката коментира някои от публикациите на проф. Бешевлиев, свързани с управлението на хан Крум, които насочват вниманието към непознати или малко известни летописни съчинения.

В своя доклад гл. ас. Николай Шаранков от СУ „Св. Климент Охридски“, озаглавен „Бележки и допълнения към няколко първобългарски надписа“, прецизира някои от възприетите интерпретации на епиграфски паметници, сред които и на известния Хамбарлийски надпис.

Кръглата маса, посветена на 120-годишнината от рождението на проф. Веселин Бешевлиев, бе закрыта от неговия син Боян Бешевлиев.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ И ДЕЙНОСТТА МУ В ИНСТИТУТА ПО БАЛКАНИСТИКА

БОЯН БЕШЕВЛИЕВ, СНЕЖАНА РАКОВА

*Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“
при Българската академия на науките;
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград*

Boyan Beševliev, Snezhana Rakova. VESELIN BEŠEVILIEV AND HIS WORK IN
INSTITUTE OF BALKAN STUDIES

The article presents the activity of corresponding member of BAS V. Beševliev for the period from 1964 to 1975, in particular, when he headed a group on “Historical Geography” at the Institute of Balkan Studies. Some of his publications on the mentioned issues are commented, as well as his activity in publishing thematic collections on the ancient and medieval historical geography of the Balkans. For this purpose, documents from the personal archive of Prof. V. Tapkova-Zaimova, the personal archive of B. Beševliev and some publications on the pages of “*Etudes Balkaniques*” were attracted. The contributions of Prof. Tapkova-Zaimova herself, who succeeded V. Beševliev as head of the department (until 1989), are also presented. The second generation of young (then) scientists who took on the path of research in historical geography was represented by B. Beševliev and E. Todorova.

Keywords: Veselin Beševliev, Historical Geography, Institute of Balkan Studies.

През тази година отбелязваме 120-ата годишнина от рождението на видния наш учен, университетски преподавател и езиковед Веселин Бешевлиев¹.

¹ Този юбилей е отбелязан и с виртуална изложба, посветена на живота и творчеството му, представена от Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ при Българската академия на науките на сайта им: <https://>

Темата, която сме избрали, се отнася до работата на чл.-кор. Бешевлиев в Института по балканистика в продължение на цяло десетилетие, от създаването на Института през 1964 до около 1975 г., като този период представлява всъщност последната част от неговата професионална кариера. Той постъпва в Института още при създаването му, след като е бил сътрудник към Института по история към БАН през 50-те години на миналия век (където е участвал в подготовката на изданията с извори от поредицата „Гръцки извори за българската история“ (ГИБИ) и „Латински извори за българската история“ (ЛИБИ). Всъщност в годините след 1949 г. професорът е постоянно назначен също така и в Археологическия институт с музей, където е оглавявал секцията по епиграфика². На попрището на балканистиката В. Бешевлиев продължава научните си занимания с исторически текстове, епиграфски и езиковедски изследвания, като се насочва по-специално към една област, която го е занимавала от доста дълго време³. Става въпрос за историческата география. Затова именно неговият принос в тази област, както и формирането на научни интереси у по-младите негови колеги и създаването на своеобразна школа по историческа география на Балканите, която има голяма активност до 80-те години на миналия век, ще са обект на нашето изложение. Историята на Института по балканистика е част и от нашата лична и професионална история и е обяснимо, че привлича нашия интерес, още повече че в написването на настоящия текст Боян Бешевлиев участва не само със своите коментари, но и ни представя собствените си спомени, тъй като той е член на Института по балканистика още от 1967 г. и познава от първа ръка всички важни събития, за които ще става дума.

За настоящия доклад сме се позовавали на архивни документи, оставени ни от нашите колеги и предшественици, за съжаление, някои от тях вече покойници. На първо място сме използвали служебни документи, запазени от проф. Василка Тъпкова-Заимова, която в продължение на много години беше ръководител на секцията *Балканските народи и Византия* – до пенсионирането си през 1989 г. Трябва да отбележим, че в момента се формира фонд в Архива на БАН, който ще съхранява документалното наследство на проф. Тъпкова-Заимова, което начинание се осъществява по инициатива на проф. Рая Заимова, нейната дъщеря. По добра случайност, докато подготвяхме публикацията, излезе от печат и възпоминателен том, посветен на самата

balkanstudies.bg/bg/novini.html и на <https://www.youtube.com/watch?v=XsGCMiw3mm8> (ноември 2020)

² Вж. повече за неговата биография у **Бенчева**, Й. Веселин Бешевлиев. Биобиблиография. София, 2020, с. 7 – 27 и по-специално с. 13 – 14.

³ Вж. напр. статиите на В. Бешевлиев: Плика в географски карти от XVII и XVIII в. // *МПр*, XII, № 3, 1940, с. 42 – 50; Източната половина на Балканския полуостров като жизнено пространство в миналото. В памет на проф. П. Мутафчиев. // *Просвета*, 1943, № 8 – 10, с. 601 – 610.

проф. Тъпкова, откъдето също сме ползвали информация, най-вече от нейните собствени мемоарни записки, включени в това издание⁴. На следващо място, някои от документите, на които се позоваваме, принадлежат на самия Веселин Бешевлиев и на сина му Боян Бешевлиев, а отзиви за научните форуми, проведени в тогавашните, вече отдалечени във времето, десетилетия на 70-те и 80-те години на XX в., както и други, свързани с темата на нашето изложение публикации, се четат на страниците на списанието „Etudes balkaniques“.

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ И ИЗСЛЕДВАНИЯТА МУ ПО ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА БАЛКАНИТЕ

Институтът по балканистика към БАН е създаден през 1964 г. по инициатива на Николай Тодоров, тогава доцент в Софийския университет. Сред първите, които постъпват на работа в него, са чл.-кор. В. Бешевлиев и научния сътрудник В. Тъпкова-Займова. Те, двамата, формират „проблемна група“ с название „Етногенезис на балканските народи и историческа география“ под ръководството на самия Бешевлиев. Впрочем съдбите и на двамата са преплетени през годините – Василка Тъпкова е студентка на проф. Бешевлиев в специалност „Класическа филология“ на Софийския университет, а впоследствие работят заедно в Комисията за издаване на извори за българската история, която по-късно се превръща в Институт за българска история⁵. Постепенно в хода на първото десетилетие от работата на Института към тях се присъединяват други колеги както опитни, така и по-млади специалисти, тогава начинаещи в областта на своите изследвания. След пенсионирането на чл.-кор. В. Бешевлиев през 1971 г., работата изцяло се поема от проф. Тъпкова. Ето какво научаваме от един неин доклад, вече като ръководител на секцията, който е написан след 1 май 1978 г.⁶ (документът носи название: *Кадрово състояние на секцията „Балканските народи и Византия“ и възможности за развитието ѝ*): „До 1975 г. (т.е. до издаването на т. II „Изследвания по историческа география“) чл.-кор. Веселин Бешевлиев, макар и пенсионер, работеше в секцията, ръководейки групата по историческа география. От този момент обаче той съобщи, че „е наистина пенсиониран“ и почти излезе от научния и организационен живот на секцията...“ (поради напредналата си възраст). По-нататък от страниците на документа научаваме какви промени са настъпили през 70-те години с оглед на тематиката, която се разработва,

⁴ **Займова, Р.** (състав. и ред.) Балканистиката е моят живот. (Не)познатата проф. Василка Тъпкова-Займова. София, 2020 [= Studia balkanica 34].

⁵ Пак там, с. 19 – 20 (В. Тъпкова-Займова. Началото) и с. 35 (Средновековните извори за балканските земи: издания и перспективи).

⁶ **Тъпкова-Займова, В.** проф. Кадрово състояние на секцията „Балканските народи и Византия“ и възможности за развитието ѝ (към 1 май 1978 г.). Машинопис, ръкописни поправки. 7 с. (април 1978(?)).

Кадрово състояние на секцията "Балканските народи и Византия"
и възможности за развитието ѝ (към 1 май 1978 г.)

Секцията започва съществуването си с основаването на Института по балканистика като по-скоро проблемна група с название "Етногенезис на балканските народи". По това време тя има само двама члена: чл.-кор. В. Бешевлиев и В. Търкова-Займова. Постепенно тя се развива с по-широка тематика и с по-големи задачи. В момента тя брои: един ст.н.с. I степен и професор, трима научни сътрудници (2-та са II степен, единият - I степен) и един специалист. ~~Ихиджи~~ Положението на всеки отделен член на секцията е известно (тъй като за това периодично се правят атестации). Тук ще набележа кадровите проблеми в тяхната взаимовръзка.

до 1975 г. (т.е. до издаването на т. II "Изследвания по историческа география") чл.-кор. ^В Бешевлиев, макар и пенсионер, работеше в секцията, ръководейки групата по историческа география. От този момент обаче той съобщи, че "е наистина пенсиониран" и почти излезе от научния и организационен живот на секцията. ~~Същевременно~~ ~~И.с.~~ ~~II~~ ст. Боян Бешевлиев още не е защитил дисертационен труд и не е хабилитиран, така че не може да ръководи тази група. Тя се ръководи от проф. В. Търкова-Займова.

През 1974 г. в групата "Етнически и политически отношения между балканските страни в средновековието", която е по същество историческата група на секцията, беше назначен като специалист Георги Вакалов, който ~~в скоро време~~ ~~показва~~ качества на научен работник. Поради това му беше възложена такава работа, която едновременно да ползува секцията общо, а същевременно да му позволи да събере материал за дисертационен труд. (По тази задача той беше изпратен за известно време в Букурещ). Но през

Проф. В. Търкова-Займова. Кадрово състояние на секцията „Балканските народи и Византия“ и възможности за развитието ѝ (към 1 май 1978 г.). Машинопис, ръкописни поправки. 7 с. (април 1978 г. (?))

както и кои са новите сътрудници, приети на работа в тази секция. Разбираме и че проф. Тъпкова по това време вече ръководи „група“ по историческа география. Както отбелязахме, акцентът в доклада ни е именно работата на тази група до момента, когато Веселин Бешевлиев я напуска, както и дейността ѝ след неговото пенсиониране – периода на 80-те години на миналия век. Все пак ще отбележим, че в това първо десетилетие – и дори още към 1971 г., вече има и други оформили се групи във вече разширилата се секция: така например, Георги Бакалов е назначен като специалист в групата *Етнически и политически отношения между балканските страни в Средновековието* и работи до 1975 г., когато е избран за асистент в Софийския университет; през 1973 г. се добавя и групата по културна история (преди това *Търновска книжовна школа*) с ръководител проф. Пеньо Русев (сътрудник „на обществени начала“), н. с. Павлина Бойчева, както и н. с. Николай Кочев (дватамата последни вече са защитили дисертациите си). Научаваме, че е имало и двама специализанти чужденци – Дейвид Майкъл (в групата за *Етногенезис на балканските народи*) и Жан-Кристиан Путие, който впоследствие защитава дисертация по историческа география към Института. В цитирания доклад на проф. Тъпкова се отбелязва, че техни статии са вече публикувани в списанието „*Etudes balkaniques*“⁷.

Кои са първите статии и изследвания на В. Бешевлиев, свързани с историческата география през този период от дейността му? В Института по балканистика, и по-специално в първите броеве на новосъздаденото списание „*Etudes balkaniques*“, той публикува своя статия, посветена на градовете в Мизия и Тракия по времето на прехода от Античност към Средновековие⁸. В тази своя статия ученият показва изключителната си осведоменост по темата, изградена както върху сведенията на изворите, така и върху изследванията на някои по-ранни автори (това са издания на всякакви езици, още от XIX в. и до неговото съвремие). Да припомним, че той участва и в създаването на тома „Извори за старата история и география на Тракия и Македония“, публикуван под редакцията на Г. Кацаров и Д. Дечев още през 1949⁹. Всъщност, ако разгледаме библиографските данни, събрани от Й. Бенчева, ще забележим, че интересите на учения към топонимия, езиковедски анализи, епиграфски све-

⁷ Вж. напр.: Poutier, J.-Ch. A propos des forteresses antiques et médiévales de la plaine Danubienne (Essai de reconstruction du réseau routier entre Iskār et Ogosta). // *Etudes balkaniques*, XI, 1975, No 2, p. 60 – 73. Авторът е публикувал и други статии, които не са обаче в тази проблематика.

⁸ Beševliev, V. Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'époque du Haut Moyen Age. // *Etudes balkaniques*, II, 1966, No 5, p. 207 – 220. Вж. и друга негова публикация на немски език в том от 1965 г.: Beševliev, V. Zur Kontinuität der antiken Städte in Bulgarien. – In: *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, II. Römisches Reich*. Berlin, 1965, S. 211 – 221.

⁹ Вж.: Бенчева, Й. Веселин Бешевлиев..., с. 50 – 51 (с посочените текстове на извори в негов превод).

дения и коментари на археологическите данни – все неща, свързани с въпросите на историческата география, се проявяват в негови публикации именно през 50-те години¹⁰. По-специален интерес В. Бешевлиев проявява към един от авторите – Прокопий Кесарийски: през 1967 г. негово изследване за „Топографията на Балканския полуостров у Прокопий“ е отпечатано на немски език в сп. „*Philologus*“; последвано е и от още едно проучване за названията на крепостите у Прокопий (също на немски ез., 1969 г.) и от монография, издадена в престижно издателство в Амстердам през 1970 г.¹¹ Друга тема, която той изследва, е тази за пътищата в Римската империя – важен елемент от историческата география, както и разбира се, многобройни други негови статии в близка до тази тематика¹². Трябва да отбележим по-специално и интереса му към картографията и названията на селищата в старите карти за Балканския полуостров, като към тази проблематика ще се насочи по-късно и неговият син Боян Бешевлиев.

Всъщност може би трябва да добавим и това, което вероятно не е известно на по-широката публика, че още тогава (към края на 70-те години) вече е съществувала идеята да се подготви „многотомна история на балканските народи“. На тази „задача“ биват посветени и последвалите проучвания на членовете на секцията, за които ще стане дума. Първият том от предвиденото издание (който би трябвало да обхване Средновековието) се открива с едно историко-географско въведение за Балканите.

Ако се върнем към обзора на дейността на учените от секцията, направен от проф. Тъпкова през 1978 г., сред специално посочените публикации от сътрудници на секцията до онзи момент са още и „двамата сборника по историческа география“. Кои са тези сборници? За тях като че ли твърде малко се знае и би било важно да ги припомним, защото те именно са част от творчеството на чл.-кор. Веселин Бешевлиев и освен това – първият от тях е публикуван точно преди 50 години. Така първият том „*Recherches de géographie historique*“ от 1970 г. (който е и първи от поредицата „*Studia balkanica*“, която излиза и досега!) е посветен изцяло на проучванията, свързани с историческата география на Балканите. Тук, под редакцията на Веселин Бешевлиев и Василка Тъпкова-Заимова, са включени редица важни статии на български и

¹⁰ Вж. напр. неговата студия „Латинските местни имена в Мизия и Тракия“ (В: Сб. Гаврил Кацаров по случай 70-годишнината му. София, 1955 [= *ИИИ*, XIX, 1955, с. 279 – 303]).

¹¹ Вж. съотв.: **Beševliev, V.** Zur Topographie der Balkanhalbinsel in Prokops Werk „*De Aedificiis*“. // *Philologus*, 111, p. 267 – 282; Die Lateinische Herkunft der Kastellverzeichnisse bei Procop. – In: J. Bibauw (ed.) *Hommages à Marcel Renard*, I. Brussels, 1969, S. 94 – 98; Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „*De Aedificiis*“. Amsterdam, 1970.

¹² **Бешевлиев, В.** Римските пътища в Източната част на Балканския полуостров. // *Нумизматика*, XI, 1969, № 1 – 2, с. 11 – 18; Най-старата карта на България. // *Турист*, VIII, 1963, № 3, с. 20.

чуждестранни учени (от Румъния, Германия, Унгария и др.), които се отнасят главно до проблемите на топонимията и селищата в балканските провинции от времето на Римската империя, но също така има и проучвания за Византийското средновековие и за по-късните епохи. Сред имената на участващите в този сборник се открояват тези на Борис Геров, Иван Венедиков и Велизар Велков, все видни наши специалисти по антична история, както, разбира се, и на самия В. Бешевлиев¹³, на Василка Тъпкова и Йордан Заимов; участват и някои от младите и тогава начинаещи учени – като Александър Кузев и самия Боян Бешевлиев; от чуждите автори трябва да посочим например Петре Дякону и Петре Настурел от Румъния и още редица други. В уводните думи проф. Тъпкова-Заимова отбелязва необходимостта от сериозни проучвания на северните части от Балканския полуостров, които дотогава все още не са достатъчно изследвани с оглед на пътищата от Римско време, географските представи от времето на Византия и с данните от старите карти и итинерари¹⁴. Б. Бешевлиев, като начинаещ тогава учен, също присъства в съдържанието с едно от своите първи изследвания върху старите карти¹⁵. След издаването на сборника се оказва, че той е много добре приет в научните среди в областта на балканистиката и поради високата му научна стойност отваря път и на последващи издания.

Вторият том излиза след 5 години – през 1975-а, има същото заглавие и отново е под редакцията на В. Бешевлиев и В. Тъпкова-Заимова (той обаче е във връзка с предстоящия тогава XV конгрес по византийски изследвания, проведен в Атина през 1976 г.; и това вече е том X от „*Studia balkanica*“). В този втори сборник са включени също изследвания на учени от България, Румъния, ГДР, Гърция, Швейцария и Унгария. Те покриват широк спектър от теми – от неолитни времена (Еуген Комша) през антична топография (Божидар Димитров), антична география на Тракия (В. Бешевлиев), епиграфика и нумизматика (Б. Геров и В. Герасимова-Томова), византийска история (В. Тъпкова-Заимова, К. Азраха и др.) до модерните времена. Ето някои от заглавията и по-важните теми, засегнати от авторите: „Марцианополис в светлината на исторически извори, археологически, епиграфски и нумизматични материали“ (Борис Геров); „За основаването на тема Тракия“ (Йоха-

¹³ **Beševliev**, V. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. – In: *Recherches de géographie historique*, I. [= *Studia balkanica* I], Sofia, 1970, p. 69 – 78.

¹⁴ **Tapkova-Zaimova**, V. Avant-propos. – In: *Recherches de géographie historique*, I. [= *Studia balkanica* I], Sofia, 1970, p. 5. Нейният текст в този сборник се отнася до византийската власт на Долни Дунав и съдбата на градовете там: **Tapkova-Zaimova**, V. *Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube – le sort de Lycostomion et de quelques autres villes côtières.* – Ibidem, p. 79 – 86.

¹⁵ **Beševliev**, B. Orographie und Hydrographie Bulgariens in einigen alten Landskarten aus dem 16. und 17. Jh. – In: *Recherches de géographie historique*, I. [= *Studia balkanica* I], 1970, S. 149 – 178

нес Ирмшер); „Западните граници на териториите, завладени от Цимисхий“ (В. Тъпкова-Заимова); „Две сведения за историческата география на Добруджа“ (Ал. Кузев); „За названия на селища в Гърция у картографа Джакомо Гасталди“ (А. Аврамеа). Б. Бешевлиев също е сред авторите в този том, като е разработил темата за началото на българската картография¹⁶.

Боян Бешевлиев на свой ред е запазил някои от протоколите от заседания на Комисията по историческа география при секцията *Балканските народи и Византия*. Те датират от 11 и 20 април 1973 г., като протоколчик е самият той¹⁷. На първото заседание се обсъждат материалите за сборника „Историческа география на балканските народи“, т. е. вече споменатия по-горе втори том; участвали са В. Тъпкова, В. Бешевлиев, Б. Геров, Г. Михайлов, Т. Герасимов, Зл. Гочева, В. Герасимова, Г. Бакалов, Н. Кочев и самият Б. Бешевлиев. В случая става въпрос за бъдещите публикации на Борис Геров (за Марцианополис и новите археологически, епиграфски и нумизматични находки), В. Герасимова (нови епиграфски паметници от несъществуващо вече селище до с. Галата, Варненско) и представената от В. Бешевлиев работа на Петре Дякону (румънски археолог, писал за местоположението на античната Дафне); на свой ред и В. Тъпкова-Заимова е представила текст на Катрин Аздраха за името *Хемус* у Пахимер.

На следващото заседание – 20 април 1973 г. (присъстват още, освен вече споменатите по-горе, и Й. Заимов, А. Кюркчиев, А. Кузев, Ив. Иванов, но отсъства Г. Бакалов), са обсъдени материалите на А. Кюркчиев, Ив. Иванов (за късни периоди – XVIII – XIX в.), както и на Еуген Комша от Румъния (за неолитни селища в Румъния), и на Л. Холенщайн (докладвана от Б. Геров) – за милиарните римски каменни колони в провинциите Тракия и Долна Мизия. Както се разбира, в този втори том от изследванията по историческа география се включват отново видни изследователи от нашата страна, също и от Румъния, Гърция (Катрин Аздраха и Анна Аврамеа), от ГДР – Ханс Дитен и Йоханес Ирмшер, и др., а проблематиката покрива много широк периметър и тематика от неолита до модерните времена.

Видно е, че вече има много добре развита научна мрежа и добри контакти между учените-специалисти. Нека сега обаче отново да цитираме доклада на проф. Тъпкова от 1978 г., с който ви запознахме в началото (с. 6): „Осъществяването на връзките по историческа география ставаше досега чрез международната комисия по историческа география към Асоциацията на византологите, на която е член В. Тъпкова-Заимова. Сега, обаче, тази проблематика се

¹⁶ **Beševliev, V.** Zur Frage über der Anfänge der bulgarischen Kartographie. – In: *Recherches de géographie historique*, II. Sofia, 1975, S. 151 – 169.

¹⁷ **Бешевлиев, Б.** Протокол от заседание на секцията „Балканските народи и Византия“, 11 април 1973; Протокол от заседание на секцията „Балканските народи и Византия“, 20 април 1973. Машинопис. Ок. 10 стр. общо.

разширява значително чрез ЮНЕСКО, където е разработена много по-широка програма, която ще се провежда и чрез СИБАЛ¹⁸. И още на с. 7 (последна) от доклада си проф. Тъпкова изказва препоръката да бъде назначен и един специалист по историческа география, но вече ориенталист или османист, който да познава картографията и да „подготвя материала за балканската историческа география в османския период“. Няма информация дали това е било осъществено тогава. По-късно в тази насока, след защита на докторската си дисертация, в секцията бе назначен като научен сътрудник Веско Обрешков (неговите занимания бяха насочени към ранните османски хроники от XIV и XV в.).

Да се върнем обаче към работата на Веселин Бешевлиев в Института. Някъде към средата на 80-те години проф. Тъпкова-Заимова изготвя още един доклад, запазен като чернова (*Състояние и перспективи на секция „Балканските народи и Византия“*), който няма дата, но вероятно е подготвен към 1985 г.¹⁹ Този път четем: „Първоначално повече внимание се отделяше на историческата география, като дисциплина, която у нас не беше разработвана по-широко. Ето защо бяха издадени два сборника на чужди езици и с международно участие „Проблеми на историческата география“ – 1970 и 1976 г. [Грешно вм. 1975 г.] Оттогава продължават да излизат публикации в сборници, в конгресни издания, взима се участие в „България Понтика меди еви“ и др. Активно сътрудничим с Центъра по историческа география в Париж, член на който е проф. В. Тъпкова-Заимова, която участва и в Международния комитет за определяне стипендии по историческа география на Византийската империя. Е. Тодорова е секретар на комисията за морски изследвания у нас...“. Така можем да хвърлим поглед и към международните контакти, които по това време се осъществяват най-вече от проф. Тъпкова-Заимова.

ПРОФ. ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА И ПРОБЛЕМАТИКАТА „ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ“

За отбелязване е също така, че през 70-те години са издадени и събрани съчинения на двамата първооснователи – В. Бешевлиев и В. Тъпкова-Заимова, в престижното издателство „Variorum Reprints“ в Лондон²⁰. В тома със събраните студии на проф. Тъпкова присъстват множество от нейните по-ранни публикации по различни теми от областта на историческата география, които тя е

¹⁸ За тези, които не са запознати, това е Международен център за балканистични изследвания, съществувал към Института по балканистика допреди десетина години.

¹⁹ **Тъпкова-Заимова**, В. проф. Състояние и перспективи на секция „Балканските народи и Византия“. Машинопис, чернова. 3 с. (1985 г. (?)).

²⁰ **Tapkova-Zaimova**, V. Genèse des peuples balkaniques et formation de leurs Etats. London, Variorum Reprints, 1973; **Beševliev**, V. Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze. London, Variorum reprints, 1978.

СЪСТОЯНИУ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СЕКЦИЯ "Балканските народи и Византия"
1985(?)

Тази секция състои от три проблемни групи, които си определят задачите по историческа география, по взаимоотношенията на Балканите през средновековието и културни проблеми (главно Търновска книжовна школа).

Първоначално повече внимание се отделяше на историческата география, като дисциплина, която у нас не беше разработвана по-широко. Ето защо бяха издадени два сборника на чужди езици и с международно участие "Проблеми на историческата география" - 1970 и 1976 г. Оттогава продължават да излизат публикации в сборници, в конгресни издания, взима се участие в "България Понтика мацни ези" и др. ~~Активно сътрудничим~~ Активно сътрудничим с Центъра за историческа география в Париж, член на който е проф. В. Търкова-Заимова, която участва и в Международния комитет за определяне стипендии по историческа география на Византийската империя. Б. Тодорова е секретар на Комисията за морски изследвания у нас.

Институтски сборници, посветени на историческата география от 1976 г. не са издавани, защото подготовката за многотомната История на Балканските народи наложи да се тури ударението върху чисто исторически изследвания. През 1977 беше организиран колоквиум с международно участие върху "Институциите и администрацията на балканските страни". Материалите от него излязоха в "Етнод Балканик". През 1979 г. беше организиран колоквиум с Институт по славяноведение върху "Връзките между Русия и балканските страни". Материалите от него не са цялостно издадени, понеже се очаква втори колоквиум, посветен на ранните славянски държави, който

Проф. Василка Търкова-Заимова. Състояние и перспективи на секция „Балканските народи и Византия“. Машинопис, чернова. 3 с. (1985 г. (?))

публикувала от 1956 г. насетне. Открояват се някои кратки нейни изследвания по темата за крепостите и укрепените градове, както и за военните пътища през Първото българско царство и съдбата на римските пътища през Средновековието; отделно са публикувани някои извлечения от изворите, които тя е превеждала за поредицата ГИБИ и ЛИБИ (пътеводител на Хиерокъл напр.) и множество други²¹. По-специално може да се изтъкне публикацията ѝ за топонимите в брюжкия итинерар от XIV в.²² Основна тема в нейните изследвания стават етническите промени на Балканите през Ранното средновековие, на която е посветена нейна книга (1966). А към 70-те години тя изследва политическата история на териториите на „Долни Дунав като гранична зона на византийския Запад“ (това е и заглавието на друга нейна монография от 1976 г.).

За изданията и публикациите не само на В. Бешевлиев, на самата проф. Тъпкова, но и на други български учени, черпим сведения от информация, подготвена от проф. Тъпкова през 1976 г. като част от съответния рапорт на Националните комитети по историческа география. Тази информация е публикувана в Бюлетина на Асоциацията по византийски изследвания (Анекс за историческа география)²³. Тук са посочени и цитираните вече два сборника под редакцията на двамата съоснователи на секцията в Института по балканистика, които са и част (т. I и т. X) от серията „*Studia balkanica*“; вторият том тогава, когато е изготвен рапортът (1975 г.), все още е под печат. Научаваме, че е бил замислен и трети том по историческа география, който да бъде посветен на изучаването на Средния и Долен Дунав. По-долу ще се спрем на наличната информация дали това е било осъществено, но вече споменахме, че има публикувана монография под такова заглавие, която е дело на проф. Тъпкова. Пак тук е отбелязана и книгата на Хана Хинкова (на немски ез., 1973 г.) за „Европейските пътеописания от XV и XVI в. като извори за историческата география“²⁴. Също така тук е отбелязано и важното издание, за което вече стана дума – публикуваното през 1970 г. в Амстердам изследване на В. Бешевлиев (на немски език) за названията на крепостите у Прокопий. Научаваме, че самата проф. Тъпкова подготвя *Лексикон на топонимите* от византийския период на Балканите. В направената библиографска справка към

²¹ Вж. споменатите статии и изследвания със съответния номер, посочени в библиографията към тома, посветен на нейната памет: **Займова, Р.** (състав. и ред.) Балканистиката е моят живот..., с. 250 – 306, съотв. № 7, 18, 22, 43, 57 и др.

²² **Тъпкова-Займова, V.** Noms de lieux bulgares dans un itinéraire brugeois du XIVe s. // *Onomastica* (Krakov), 1960, No 6, p. 111 – 119.

²³ Association internationale des Etudes Byzantines, Bulletin d'Information et de Coordination, No VIII, 1975/1976, Athènes – Paris, 1976 [= Géographie historique. Rapports présentés par les Comités Nationaux, p. 79 – 106]. Вж. съотв.: с. 81 – 83: Bulgarie [V. **Тъпкова-Займова**], с. 83 – 87: Bibliographie [V. **Božilova**].

²⁴ **Hynková, H.** Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jh. als Quellen für die historische Geographie Bulgariens. Sofia, 1973.

този „рапорт“ на проф. Тъпкова като представител на Националния комитет на България в Комисията по историческа география към Асоциацията по византийски изследвания са посочени 34 заглавия на български автори (сред които са Велизар Велков, Тодор Герасимов, Гаврил Кацаров и пр.). Отбелязано е също така, че вече е създадена група към Института, която да подготви фототека на старите карти от XIII до XIX в., обхващаща тази част от Европа, и че тази „картотека“ наброява вече над 300 микрофилма и фотокопия, събрани у нас и от чужбина, което е направено от Боян Бешевлиев. От днешна гледна точка можем да кажем, че тази колекция дава нагледна представа за хода на опознаването на Балканския полуостров или на части от него през съответния времеви период. Картите съдържат различни данни и изображения, например на селища, пътища, характера на ландшафта, стопанството, администрирането на областите и други. Много от тези данни невинаги могат да се почерпят само от писмени извори. Това е първата такава сбирка у нас, като трябва да кажем и че в момента тя се сканира в библиотеката на Института по балканистика.

ЕЛИСАВЕТА ТОДОРОВА И БОЯН БЕШЕВЛИЕВ – ВТОРОТО ПОКОЛЕНИЕ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ГЕОГРАФИЯ И КАРТОГРАФИЯ НА БАЛКАНИТЕ

Вече беше споменато името на Елисавета Тодорова като активен участник в конференциите (и в съответните издания на актите от симпозиумите) *Bulgaria Pontica Medii aevi*. Нейните интереси са насочени към разкриването на топографията на селищата по Долни Дунав и в не по-малка степен – към присъствието на италианските търговци в Дунавската делта – Килия, Вичина и Ликостомо²⁵. Както самата тя споделя, тогава (през 70-те и 80-те години на миналия век) работата им, съвместно с Боян Бешевлиев, се е състояла в: „... идентифициране и трасиране на пътища, локализиране и идентификация на селища и други географски обекти, включително пристани и пристанища, морски пътища и навигационни линии и потоци, използване на земята и землищата в равнините и планинските масиви; ролята на планините в българската история и тяхното стопанско и стратегическо значение; отбелязването

²⁵ Вж.: Todorova, E. The Black Sea interests of the Italians on the Bulgarian Ports (XIIIth – XVth C.). // *Bulgaria Pontica Medii aevi*, I [= BBg, VII, 1981, p. 229 – 238]; The Genoese and the Danube River. // *Bulgaria Pontica Medii aevi*, II, 1988, p. 333 – 349; More about “Vicina” and the West Black Sea Coast. // *EB*, XIV, 1978, No 2, p. 124 – 138; Medieval Genoese Nautical Cartography on the West Black Sea Coast. // *EB*, XVII, 1981, No 2, p. 118 – 131, etc. Вж. някои други нейни публикации на http://opac.regesta-imperii.de/lang_en/autoren.php?search=Todorova%2C+Elisaveta (12.12.2020)

на различните географски обекти по старите карти и особено различните антични и средновековни топоними, които често бяха единствено свидетелство за дадено селище не особено точно отбелязано или като място или като име и т.н. ...“²⁶. В тази връзка откриваме тяхна съвместна публикация, посветена именно на анализа на картографски паметници²⁷.

Тук обаче отново можем да цитираме поредния (и последен) служебен документ, който е написала проф. Василка Тъпкова-Заимова (тя вече е напуснала Института през 1989 г. поради пенсионирането си). Той е назван *Мнение* и отново се отнася до кадровия състав на секция *Балканските народи и Византия* и носи дата 1 май, 1991 г.²⁸. Ето извадка от началото му: „Буди тревога фактът, че се предлага съкращаването на още двама сътрудници на секцията н.с. Боян Бешевлиев и н.с. к.и.н. Павлина Бойчева. Първият от тях покрива единствен в този момент насоката „Историческа география на Балканите“, която разработвахме редица години заедно и с Е. Тодорова и където имаме множество публикации със сериозни приноси у нас и в чужбина. Напр. „Изследвания по историческа география“ на чужди езици – три тома от които последният под печат²⁹. „Историческа география на средиземноморския свят“, издание на Сорбоната, където сътрудничим отдавна (последното издание е от 1988 г.)³⁰; монографията на Б. Бешевлиев и Ст. Кендерова ...1990; „Историческа география на Западното черноморие“ – монография на Е. Тодорова, на англ. ез., която е под печат от няколко години...“. По-нататък проф. Тъпкова отбелязва и проведените международни конференции в Белград и София по теми на историческата география (напр. тази в София, която е посветена на „Планината“) и застъпването на подобни теми и на Шестия международен конгрес по балканистика, състоял се в София през 1989 г., и още (на с. 2): „... Б. Бешевлиев е участвал в множество международни срещи по историческа география и картография във Виена, Германия и Унгария, а е чел и лекции в Германия...“ и Австрия, „... той е търсен като тесен специалист в областта на историческата география и картография за консултации в Браун Университет (Америка) и в Австрийската национална

²⁶ Цитатът е от лична кореспонденция със Сн. Ракова, 18 ноември 2020 г.

²⁷ **Тодорова, Е., Бешевлиев, Б.** Средновековните български земи според европейските картографски извори в общобалкански контекст. – В: Българската държава през вековете. 1. Средновековна българска държава. София, 1982, с. 247 – 260.

²⁸ Мнение от проф. Василка Тъпкова-Заимова относно: Кадровият състав на секция „Балканските народи и Византия“. Машинопис, копие. 4 с. (1 май 1991 г.).

²⁹ Няма сведения да е отпечатан трети том. Вж. по същия въпрос и бел. № 16, както и по-долу в текста ни.

³⁰ Става въпрос за: *Géographie historique du monde méditerranéen*. Ed. H. Ahrweiler. Paris, 1988. <https://books.openedition.org/psorbonne/2032> . Вж. и посоченото там изследване на Е. Тодорова в рамките на програма на Европейския научен фонд: **Todorova, E.** *The Economic Activity of the Balkan Ports during the Five Last Centuries of the Existence of the Byzantine Empire (Eleventh-Fifteenth Centuries)* (1982).

МНЕНИЕ

от проф. Василка Тъпкова-Займова

относно: Кадровият състав на секция "Балканските народи и Византия"

През последните години секцията, която ръководех до 1989 г., значително оголя по кадрови състав. Аз напуснах поради пределна възраст през 1989 г. Същата година напусна ст.н.с. Христо Матанов, поради преминаване на друга работа. Пак от същата година ст.н.с. Елисавета Тодорова живее в Америка (макар и формално да се води към секцията). Вярно е, че през 1990 г. беше назначена там к.и.и. Лиляна Симеонова, но пък аспирант няма от дълго време: явилата се кандидатка през декември миналата година на обявения конкурс не го издържа, т.е. мястото пропадна.

Буди тревога фактът, че се предлага съкращаването на още двама сътрудници на секцията н.с. Боян Бешевлиев и н.с.к.и.и. Павлина Бойчева. Първият от тях покрива единствен в този момент насоката "Историческа география на Балканите", която разработвахме редица години заедно и с Е. Тодорова и където имаме множество публикации със сериозни приноси у нас и в чужбина. Напр. "Изследвания по историческа география" на чужди езици-три тома, от които последният под печат; "Историческа география на средиземноморския свят", издание на Сорбоната, където сътрудничим отдавна (последното издание е от 1988 г.; монографията на Б. Бешевлиев и Ст. Кекедорова (съвместна разработка на Института за балканистика и на Мар. Библиотека "Св. Кирил и Методий"), 1990 г.; "Историческа география на Западното Черноморие" - монография на Е. Тодорова, на англ. ез., която е под печат от няколко години и други публикации, главно на Б. Бешевлиев в различни издания, наши и в чужбина. Същата насока беше успешно защитена като централна тема на няколко конгреса по балканистика - в Белград и София, както и на една конференция у нас, посветена на "Планината" и продължена на посочения

Проф. Василка Тъпкова-Займова. Мнение относно: Кадровият състав на секция „Балканските народи и Византия“. Машинопис, копие. 4 с. (1 май 1991 г.)

библиотека, както и във военния архив във Виена, а е постоянен, нехоноруван консултант в Нар. Библиотека „Св. Кирил и Методий“. Предвид тази му дейност той е избран за член на Международната организация за история на картографията със седалище в Лондон. Той е кореспондент от българска страна на списанието „Имаго мунди“ (по история на картографията) към Кралския колеж в Лондон“. И действително до това време Б. Бешевлиев вече е публикувал достатъчно свои изследвания с ценни приноси за историята на картографията³¹.

Що се отнася до споменатата в текста на проф. Тъпкова „конференция за планината“, то трябва да разкажем малко повече за това всъщност доста важно събитие. То се провежда в края на 1986 г. в София и е организирано от Института по балканистика и Международната асоциация за изучаване на Югоизточна Европа (AIESEE); посветено е на „ролята на планината като екологически, демографски, етнокултурен и политически фактор, специално за периода на Средновековието“³². От българска страна участват учени от БАН (от Института по география и Института по история и естествено, организаторите от Института по балканистика), СУ „Св. Климент Охридски“, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, ВТУ „Св. Кирил и Методий“. Акад. Н. Тодоров и проф. В. Тъпкова-Заимова са представили общо тематиката за историческото изследване на планините като част от програмата на VI конгрес по балканистика, който ще бъде проведен през 1989 г. в София. Б. Бешевлиев е изнесъл доклад за географските характеристики на планините в Югоизточна Европа, а Елисавета Тодорова е очертала връзката между планината и морето с оглед на наличността и доставките на дървения материал за строителството на кораби. Участникът от Дубровник (А. Маринович) е имал представен текст за свързаността между морската република Дубровник и планините. Отново Б. Бешевлиев и С. Кендерова са представили изобращенията на планините върху многобройните карти на арабския географ Ал Идриси. Проф. Тъпкова е говорила за символиката в представите за планината във византийските източници от IX – XII в. И още някои от темите: К. Гагова е изнесла доклад за оронимите в Северна Тракия, И. Тютюнджиев и

³¹ Вж. напр. публикациите на Б. Бешевлиев: Географските сведения на Птолемей и приписваните му печатни карти за източната част на Балканския полуостров. // *Studia balkanica*, 14, 1979, p. 68 – 89; Печатни карти, изобразяващи Черно море и западното му крайбрежие от XV до XIX в. // *Известия на народния музей – Варна*, 16/ 31, 1980, с. 42 – 54; Долен Дунав в античната картография. // *Археология*, 1985, № 2, с. 1 – 9; Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkarten aus dem 15. bis 19. Jh. // *Linguistique balkanique*, 21, 1978, No 2, S. 11 – 28; Basic trends in representing the Bulgarian Lands in old Cartographic Documents up to 1878. // *EB*, 1980, No 2, p. 96 – 24; Der Beitrag der italienischen Kartographen zur Klärung der kartographischen Gestalt der bulgarischen Lande. // *BHR*, 1982, S. 70 – 81, etc.

³² Вж. отзива на Е. Тодорова за него в рубриката „Научен живот“ на институтското списание от 1987 г.: **Todorova, E.** Colloquium on Historical geography “The Mountain”. // *EB*, 1987, No 2, p. 132 – 133, цитатът на с. 133.

Пл. Павлов (ВТУ) са имали доклад за взаимовръзката между Търново и околните планини; Й. Кодер (Германия) е изследвал ролята на планините в обитаемите от византийците пространства (по Егейските острови, в Тесалия и в региона на р. Дрин в Южна Албания). От чуждестранните участници можем да посочим и Й. Караянопулос, М. Григориу-Йоаниду, В. Папулиа (Гърция), Дж. Кръстич (Югославия), Е. Кондураки, Щ. Щефанеску (Румъния) и др. В отзива за конференцията Е. Тодорова отбелязва, че е било предвидено докладите да бъдат издадени в нов, трети поред том на „Studia balkanica“. Така загадаваме загадката за въпросния трети том от изследвания по историческа география, споменат вече на предишните страници. За съжаление обаче, такъв том не е бил публикуван. Знаем, че по време на VI конгрес по балканистика в София е имало специална Кръгла маса за планините.

През разглеждания период (вече към началото на 80-те години) и Боян Бешевлиев, и Елисавета Тодорова се включват в подготвянето на „История на балканските народи“, том I. Този том също никога не е бил отпечатан! Все още има запазени множество машинописни варианти от него, които носят дати 1981, 1983 и т. н. Б. Бешевлиев е автор на увода към проектирания том, който се отнася до географското описание на Балканите (ок. 50 машинописни стр.), а Е. Тодорова – на частта „Пазари и търговия в Средиземноморския свят. Източното Средиземноморие и балканските пристанища XIII – XIV в.“ (60 стр.).

За жалост, добре поставеното начало и бързото развитие на изследванията в различни сфери на проучванията на „жизнената среда“ (Lebensraum, на немски ез., понятие, което е застъпвано в миналото, сега вече заменено от по-нови названия на дисциплини, които изучават околната среда и климатичните промени), както и на историческата география и историята на картографията няма своето добро продължение в десетилетията след това. В заключение ще посочим, че на двамата първооснователи на Института по балканистика, а именно на Веселин Бешевлиев и на Василка Тъпкова-Заимова, дължим, както и на другите след тях, по-нататъшното развитие и просъществуване на самата тази научна институция, в чиито рамки се разполага и изучаването на историческата география на Балканите като цяло. С този наш разказ за историята на науката, за работата на Института по балканистика и за дейността на чл.-кор. Веселин Бешевлиев ние не само припомняме миналото, не само показваме как е сложено началото на сериозни историко-географски изследвания през миналия век, но искаме да привлечем вниманието и на сегашното поколение историци, както и на географи, езиковеди и други специалисти, които тепърва ще започват своите изследвания. Надяваме се да сме заинтригували именно нашите по-млади колеги, които могат да покажат едно ново отношение към тази важна тематика в изследванията на Балканите.

Основателите на Института за балканистика, снимани през февруари 1974 г. по повод десет години от създаването му. Седнали от ляво на дясно: Стефан Великов, Василка Тъпкова-Займова, Веселин Бешевлиев, Николай Тодоров, Жоржета Григорова, Иван Янчев; прави от ляво на дясно: Кръстьо Манчев, Катя Сарафова, Бойка Соколова, Вера Кацаркова, Мария Калицин, Дженгиз Хаков

Институт за балканистика, 1974 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ПРОУЧВАНИЯТА НА ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ
ВЪРХУ ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИЗВОРИ
ЗА УПРАВЛЕНИЕТО НА ХАН КРУМ

ДЕНИЦА ПЕТРОВА

*Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките*

*Denitsa Petrova. VESELIN BEŠEVILIEV'S STUDIES ON THE BYZANTINE SOURCES
ABOUT THE GOVERNMENT OF KHAN KRUM*

Among the most significant contributions of Veselin Beševliev in Bulgarian science are his studies on the Byzantine sources for the rule of Khan Krum. He draws attention to the original texts of some sources that are little known in the Bulgarian science. Combining historical and philological methods of analysis, Beševliev makes an in-depth comparison of the individual texts, which sheds light on poorly studied historical events. Today, some of his theses have been revised, but this does not diminish their value, and his theories are the starting point for research by future generations of scientists.

Keywords: V. Beševliev; Khan Krum; Byzantine sources.

Един от най-значимите приноси на Веселин Бешевлиев за българската наука са проучванията му върху изворите за българската история. Освен с първобългарските надписи, той се занимава и с чужди исторически текстове. Особено ценни са публикациите му, свързани с управлението на хан Крум, които насочват вниманието към непознати или малко известни летописни съчинения.

Първата публикация на Бешевлиев, свързана с българския владетел, е статията „Чаши от черепа у прабългарите“, публикувана в „Годишник...“-а на Софийския университет през 1926 г.¹ Той започва проучването си с цитат от *Хрониката* на Теофан Изповедник, който разказва как след битката при Върбишкия проход от 26 юли 811 г. хан Крум (796 – 814) наредил да направят чаша от черепа на император Никифор I Геник (802 – 814). Ученият съпоставя известието със сведенията на Георги Амартол, Лъв Граматик и Георги Кедрин, които използват Теофан, но заменят етнонима „славяни“ с „българи“ и добавят, че ханът се надсмивал над Никифор заради неговата ненаситност. Бешевлиев убедително доказва, че първоизточник на тази добавка е съчинението на Амартол. Той анализира известието у Йоан Зонара и установява, че то не е съкращение от Теофан. Бешевлиев обръща внимание на думата „здравича“, която според утвърдено в науката мнение хан Крум е произнесъл за първи път, когато пил от черепа на Никифор заедно с българските боили и славянските князе². Ученият изтъква, че думата не се среща в нито един от византийските извори, използва я единствено Мануил Малаксос в хроника, писана към края на XVI в.

Бешевлиев разглежда обичая да се изработват чаши от черепите на убитите врагове и привежда редица примери, за да стигне до извода, че навсякъде в основата е вярата в божествената оренда, следователно и постъпката на хан Крум е обичай, основан на многогодишна традиция.

Статията на Веселин Бешевлиев е първото изследване в българската наука, посветено специално на разказа на Теофан Изповедник. Свързана с нея е и публикацията „Черепът на Никифор“ от 1931 г.³ В нея авторът отново проследява известията в изворите и по-специално фразата у Теофан, че Крум е окачил главата на императора „за наш [т. е. на византийците] позор“. Той акцентира върху известията в *Хрониката* на Йоан Зонара, славянския превод на *Хрониката* на Симеон Логотет и българските добавки към превода на *Манасиевата хроника*. Привежда данни, свързани с обичаите на различни народи, като вниманието привлича несигурното известие на Георги Акрополит, че цар Калоян (1197 – 1207) е направил чаша от черепа на Балдуин (1204 – 1205). Бешевлиев доказва, че от черепа на Никифор е изработена чаша не за отмъщение или от варварство, а за да се придобият силите на византийския император.

¹ Бешевлиев, В. Чаши от черепа у прабългарите. // *ГСУ. ИФ*, 22, 1926, с. 3 – 23.

² Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо Българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, с. 290.

³ Бешевлиев, В. Черепът на Никифор. // *Векове*, I, 1931, № 1, с. 3 – 6.

Освен Веселин Бешевлиев, с темата се занимава Иван Дуйчев, който стига до извода, че е трудно да се прецени дали събитията, описани от Теофан, са истина или просто преразказват разпространен сред народа слух⁴.

Днес въпросът за черепа на Никифор може да се счита за решен в българската наука. Ангел Николов убедително доказва, че известието на Теофан, както и това на Акрополит за черепа на Балдуин, е отзвук от живите във Византия представи за жестоките обичаи на скитите, от които произхождат българите⁵.

През 1936 г. в „Годишник...“-а на Софийския университет Веселин Бешевлиев публикува студията „Няколко бележки към българската история“⁶. Първата част от нея е озаглавена „Кой е бил наследникът на хан Крум?“. В нея той отново започва с преглед на изворите, които публикува в оригинал – *Синаксар на Цариградската църква*, *Менология на Василий II*, *Животът на Василий*, *Хрониката на Георги Кедрин* и *Мъченичеството на 15-те тивериполски мъченици* от Теофилакт Охридски. Следва преглед на публикациите, свързани с въпроса за приемника на хан Крум. Авторът разглежда историята на текстовете, за да определи тяхната стойност като исторически извори. *Животът на Василий* е написан от Константин Багренородни, Йоан Скилица го използва като извор, макар да внася някои промени, а от неговото съчинение го преписва Георги Кедрин. *Цариградският Синаксар* е най-ранният извор за наследника на Крум, а *Менологията на Василий* има общ източник с него. Анализът води Бешевлиев до извода, че след Крум управлява Дукум, след него Дицевг и едва тогава хан Омуртаг (814 – 831). Тезата на Бешевлиев се основава на изворови данни – в *Менологията на Василий* се казва, че приемник на хан Крум е Цок, когото Бешевлиев отъждествява с ичиргу боила Тук от Хамбарлийския надпис; в *Синаксара на Цариградската църква* като приемници на Крум са споменати Дукум и Дицевг, които според автора са братя на хана.

Въпросът за наследниците на хан Крум дълго време е дискутиран в българската наука. Васил Н. Златарски⁷ установява, че споменатият в *Синаксара* Дукум е идентичен с Цок от *Менологията*, следователно и с Тук от Хамбарлийския надпис и Цук от надписа на Омуртаг от 820 г. Васил Гюзелев доказва, че

⁴ Dujčev, I. La chronique byzantine de l'an 811. // *Medioevo bizantino-slavo*. Vol. II. Roma, 1968, p. 478.

⁵ Николов, А. Хан Крум във византийската традиция: страшни слухове, дезинформация и политическа пропаганда. // *Studia Balcanica*. 27. Щрихи към Българското средновековие. Изследвания в памет на проф. Николай Кочев. Състав. Л. Симеонова. София: Парадигма, 2009, с. 107 – 116; Nikolov, A. Khan Krum in the Byzantine tradition: terrible rumours, misinformation and political propaganda. // *Bulgaria Mediaevalis*, 2011, No 1, p. 39 – 47.

⁶ Бешевлиев, В. Няколко бележки към българската история. // *ГСУ. ИФ*, 32, 1936, с. 1 – 23.

⁷ Златарски, В. Н. История на българската държава..., с. 424 – 425.

Дукум и Дицевг не са владетели⁸. Изворите говорят за една личност – ичиргу боила Тук, а името Дицевг всъщност е неговата титла.

В третата част на студията „Сведения на Цариградския Синаксар за българската история“ Бешевлиев обнародва няколко откъса, свързани с похода на император Никифор в българските земи. Първият от тях е *Житието на Никола Воин*. Авторът подчертава, че тази агиографска творба до момента не е използвана като извор за българската история, макар че е позната отдавна. Още през XVIII в. патриарх Арсений Църноевич съобщава, че в старинна църква е бил погребан войникът Никола, за чието участие в похода на Никифор срещу българите пише в *Пролога*. Николай воин е почитан от Църквата на 24 декември. Макар да е познат в науката като житие, текстът, обнародван от Бешевлиев, е по-точно да бъде определен като агиографски разказ. Съчинението е написано не преди XII в., като най-ранният известен препис е от XIII в. Познато е по няколко редакции. Житието е преведено на славянски език в Сърбия през XIV в. и навлиза в Русия, където е включено в състава на *Стихирия пролог*; през XVI в. влиза в Макариевите чети-минеи, а по-късно и в минеите на Димитрий Ростовски. Познати са няколко преписа в пролози от български, сръбски и руски произход, датиращи към XIV – XVIII в. Въз основа на *Пролога* е съставен и текстът „За Никола воина“, който влиза в *Руския Хронограф*.

Гръцкият текст на *Житието на Никола Воин* е обнародван няколко пъти, но публикацията на Бешевлиев, която всъщност е преиздаване на вече обнародван гръцки препис, е единствена в българската наука. За съчинението говори и Иван Дуйчев, който го публикува в превод на български език според друго издание⁹.

В същата студия Бешевлиев издава и текста *Памет на войниците, загинали във войната срещу българите, на 26 юни*. Това е първата публикация на текста в българската наука. Ученият обнародва в оригинал и няколко откъса от *Синаксара*, използвани преди това от Васил Златарски в славянски превод.

Откъси от *Синаксара* са публикувани в поредицата *Извори за българската история*¹⁰ през 1964 г. в превод на Ив. Дуйчев, П. Тивчев и Л. Йовчев.

През 1937 г. отново в „Годишник...“ -а Бешевлиев публикува статията „Новият извор за поражението на Никифор I в България през 811 г.“¹¹ В него той разглежда текста *За император Никифор и как оставил костите си в*

⁸ **Гюзелев, В.** За наследника на хан Крум на българския престол. – В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. Състав. В. Трайков. София, Наука и изкуство, 1973, с. 137 – 142; **Гюзелев, В.** Кавханите и ичиргу боилите в Българското ханство-царство. Пловдив, Фондация *Българско историческо наследство*, 2007, с. 129 – 131.

⁹ **Дуйчев, Ив.** Нови житийни данни за похода на император Никифор I в България през 811 г. // *СпБАН*, 53, 1936, с. 182 – 184.

¹⁰ *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*. – ГИБИ. Т. 5. София, 1964, с. 281 – 295.

¹¹ **Бешевлиев, В.** Новият извор за поражението на Никифор I в България през 811 г. // *ГСУ. ИФ*, 33, 1937, с. 1 – 8.

България, по-известен като *Анонимен Ватикански разказ*. Година по-рано разказът е издаден от Иван Дуйчев¹² по ръкопис от Ватиканската библиотека в оригинал и в превод на български език. Публикацията на Дуйчев е първата, в която съчинението се обнародва, и с нея то всъщност е въведено в научно обращение. Бешевлиев установява, че в изданието и превода са допуснати някои грешки, което налага преиздаването на текста. Той го публикува само в оригинал, като прави коментар на някои езикови особености, но не анализира историческите сведения в него. По-късно *Анонимният Ватикански разказ* е публикуван в поредицата *Гръцки извори за българската история*¹³.

През 1983 г. Бешевлиев публикува статията „Крум и Никифор“¹⁴, в която отново обръща внимание на българо-византийската война. Основен извор за проучването му е съчинението на Теофан Изповедник, но използва и други източници, включително *Житието на св. Николай Студит*, което е близко по съдържание до това на Николай Воин. Агиографският текст е публикуван в *Гръцки извори за българската история* през 1964 г.¹⁵

В статията, опирайки се отново на Теофан, Бешевлиев стига до извода, че хан Крум е поел престола преди 800 г. и най-вероятно е пряк наследник на хан Кардам (777 – 796) – нещо, което днес е установено със сигурност. Ученият обосновава тезата си, че отстъплението на хан Крум е било добре обмислена стратегия.

През 1960 г. излиза от печат третият том от *Гръцки извори за българската история*, в който Веселин Бешевлиев и Геновева Цанкова-Петкова превеждат съчиненията на Теофан Изповедник¹⁶ и патриарх Никифор¹⁷, включително сведенията, свързани с управлението на хан Крум. По-късно същият превод е включен от Петър Петров и Васил Гюзелев в „Христоматия по история на средновековна България“¹⁸.

През същата година Бешевлиев публикува статията „Три приноса към българската средновековна история“¹⁹, в която първият е „За българо-византийските договори от VIII в.“. Авторът разглежда сведенията на Теофан Изповедник и неговия Продължител относно предложението на хан Крум за подновяване на

¹² Дуйчев, Ив. Нови житийни данни..., с. 147 – 186.

¹³ Narratio anonuma e codice Vaticano. – ГИБИ. Т. 4. София, 1961, с. 10 – 15.

¹⁴ Бешевлиев, В. Крум и Никифор. // *Studia Balkanica*, 17. Изследвания в чест на академик Николай Тодоров. Състав. Стр. Димитров. София, БАН, 1983, с. 17 – 26.

¹⁵ Vita Nicolai Studitae. – ГИБИ. Т. 4, с. 25 – 27.

¹⁶ Theophanes Confessor. – ГИБИ. Т. 3. София, 1960, с. 279, 284 – 289.

¹⁷ Nicephorus Patriarcha. – ГИБИ. Т. 3, с. 306.

¹⁸ Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие VII – XII в. София, Наука и изкуство, 1978, с. 97, 100 – 102.

¹⁹ Бешевлиев, В. Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. Състав. Ал. Бурмов. София, БАН, 1960, с. 283 – 300.

договора с Византия от 716 г. Според учения две от изброените от Теофан клаузи не са влизали в договора, а са предложени от хан Крум през 812 г.

Бешевлиев посвещава на управлението на хан Крум една глава от монографията си „Първобългари. История“ от 1984 г.²⁰, в която обобщава по-ранните си проучвания и разглежда редица извори от домашен и чужд произход.

Приносът на Веселин Бешевлиев за изучаването на периода на управление на хан Крум е най-вече в обнародването на извори, които са слабо познати в българската наука. Неговите теории, макар и спорни на моменти, са отправна точка за проучвания на следващите поколения учени. Днес част от тезите му са ревизирани, но това не намалява стойността на проучванията му, които поставят в центъра на вниманието оригиналните текстове на византийските извори, и обединявайки исторически и филологически методи, дават задълбочена съпоставка на отделните текстове.

²⁰ Бешевлиев, В. Първобългари. История. София, Издателство на Отечествения фронт, 1984, с. 106 – 135.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ДВА ОРНИТОМОРФНИ ГРАФИТА ОТ ХРАМА „СВ. СОФИЯ“, КОНСТАНТИНОПОЛ

ТОМА ТОМОВ

Нов български университет

*Thomas Thomov. TWO ORNITOMORPHIC GRAFFITI FROM THE TEMPLE OF
“HAGIA SOPHIA”, CONSTANTINOPLE*

The first graffito-drawing, from the northern gallery, that we present here contains a heraldic eagle. Byzantium inherited from Rome the use of the one-headed eagle as one of the emblems of imperial power, but it seems that its use as a military insignia disappears too quickly. However, the reliefs, as well as the miniatures, retain the tradition of the one-headed eagle for a long time. Due to the fashion of the eastern fabrics, which turned the two-headed eagle into dominate ornament on the palace garments during the Komnenian period, the usual one-headed eagle was almost completely replaced by this new, imaginary version. The body of the graffito eagle has a teardrop shape and with its almost round top finds a close parallel to some of the eagles on the eastern tissues. However, other details point out to the Byzantine tradition of embroidered silk textiles and reliefs. All this could points to a relative dating of the graffito between the 10th and 13th century.

The second graffito is a double-headed eagle standing in heraldic pose from the southern gallery. The graffito drawing represents later image of a crowned double-headed eagle, since the examples with such a motif are more common in the 14th and 15th centuries, when it appears on marble reliefs, textiles with embroidery, seals, coins, sgraffito ceramics and manuscript illustrations. From the end of the XIV – the beginning of the XV century one can find that the heads of double-headed eagles begin to appear with crowns or, very often, a little lily. Based on all the details, but most of all the wings and the shape of the torso, as well as the spur on the left leg, it is possible to accept the relative dating of the first of the graffiti drawings within a time span between the 14th – 15th centuries. The Greek inscription (Tomikios) could hypothetically linked some representative of the famous Armenian (or Georgian) family with the depicted two-headed eagle.

It seems to me that in the oritomorphic-graffiti from the Church of Hagia Sophia is impossible to see nothing than a general image of power or a triumph of good.

Keywords: graffiti, Byzantium, Constantinople, one-headed eagle, double-headed eagle, St. Sophia.

Средновековните писмени свидетелства под формата на надписи върху не книжна основа, както и официална документация, като грамоти, писма и книжа, са сравнително малко. Отличителна тяхна черта е, че са създадени чрез писане – единственото тогава средство за документиране. Но много често тези свидетелства са съпътствани от рисунка, придружена или не с текст, която в някои случаи е носител на информация за миналото наравно с един писмен извор.

Става дума за графити. Обикновено графити са надписи или рисунки, които са издраскани с остър предмет на твърда основа. Най-очевидните затруднения, които са свързани с графитите, се заключават в това, че те не предполагат преки указания за тяхната датировка. Решението на този проблем е да се вглеждаме внимателно в особеностите на всеки надпис или рисунка. Въпреки разнопосочните мнения за графитите, които се колебаят от поругаване до поклонничество, те са важни за съвременния изследовател, защото чрез тях се надниква в миналото.

Черквата „Света София“ в Константинопол заемала първо място сред православните храмове на Изтока в очите на идващите от различни места богомолци, които ѝ придавали особен сакрален идеологически смисъл¹. Самият храм бил смятан за съсредоточие на Божията благодат, а разказите за чудеса и знамения били известни далеч отвъд пределите на Византия. Оттук и убеждението, че обръщението към Бог чрез текст или рисунка, дори и върху стените на храма, запазва своята сила дотогава, докато съществува самият надпис, който изпълнява по този начин функцията на вечна молитва.

Значителен интерес във връзка с изучаването на надписите-графити на кирилица и рисунките-графити представляват хорозете (галериите) на черквата „Света София“. Вторият етаж на храма е зает с обширни галерии, заобикалящи от три страни централната част на храма. Днес се наброяват 95 кирилски надписа и един на глаголица, а рисунките са над 200 и заедно с останалите латински и гръцки надписи оформят „неофициалния архив“ на този забележителен храм, който не само допълва, но често пъти предлага съвсем различна история².

¹ Малето, Е. Антология хожений русских путешественников XII – XV вв. Исследование. Тексты. Комментарии. Москва, 2005, с. 137.

² Публикуваните до този момент рисунки-графити вж. у: Савова, Кр. Модата според един графит на жена от храма „Св. София“ в Константинопол. // *Списание за*

РИСУНКА НА ЕДНОГЛАВ ОРЕЛ

Първата от разглежданите рисунки-графити представлява едноглав орел в хералдична поза (рис. 1 и 1а) – с разперени криле и дълги махови пера. Те се спускат покрай тялото от двете му страни, а краищата им са извити видимо навън.

Птицата има мощни крака, широко разкрасчени към краищата на крилето. Фалангите на пръстите са извити под формата на сърп с остри нокти, които са показани на двата предни и на обрънатия назад пръст. Главата на птицата, плътно поставена на права, къса шия, е обръната надясно и добре нарисувана: показано е малко черно око и голям, несъразмерно удължен остър клон. Той е затворен, но в края му се вижда подаващ се навън език. Главата е гола, без перчемче или ушички. Силно издрасканото оперение започва от темето на птицата, спуска се надолу и образува един вид яка или шал на шията, която отделя главата от тялото, и продължава с малки пухкави пера на раменния пояс. Оперението на тялото, в горната част

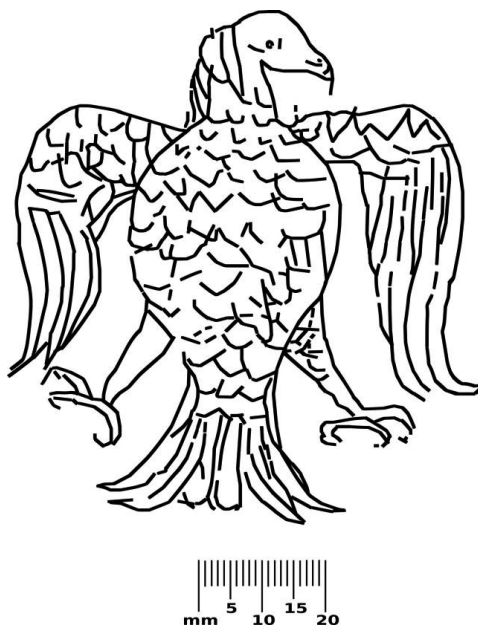

Рис. 1. Прерисовка на графита с едноглавия орел

текстил, облекло, кожи и технологии. Онлайн, 2018, № 5, с. 134 – 136; **Томов**, Т. Игра на „Дама“ в храма „Св. София“, Константинопол. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, с. 437–452; **Savova**, Chr., **Thomov**, Th. Two Graffiti Drawings in the Church of Hagia Sophia, Constantinople. // *Bulgaria Mediaevalis*. In memoriam Paul Canart, 9, 2018, No 1, p. 27 – 52; **Savova**, Chr., **Thomov**, Th. A woman's graffiti drawing from Hagia Sophia, Constantinople. // *ЗРВИ*, 56, 2019, с. 233 – 241; **Thomov**, Th. Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia. // *Byzantine and Modern Greek Studies*, 38, 2014, No 2, p. 168 – 184; Maritime ex-voto graffiti from the Church of Hagia Sophia, Constantinople. // *Byzantinoslavica*, 73, 2015, No 1, p. 57 – 74; **Томов**, Т. Гербове-графити от храма „Св. София“ в Константинопол. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, с. 679 – 693. Откритите от мен 16 хералдични графита предоставих за публикуване на своя италиански колега М. К. А. Гора: **Gorra**, M. C. A. Observations and reflections on some coats of arms graffiti in Santa Sofia in Constantinople. <https://www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople> (17 март 2019).

на крилете и до половината на десния крак е предадено с помощта на вълнообразни щрихи, имитиращи пера.

Тялото на птицата е масивно и широко, със силно изпъчени гърди, напomniaщо по форма капка. Късата опашка е нарисувана с шест широки пера, като краищата на външните опашни пера са извити към крилете и краката на птицата, а пък двете средни пера са по-къси и окръглени в долния си край. В горната част на тялото, по шията и по хоризонталните рамене на мощните, спуснати надолу криле са нарисувани късите пера чрез зкръглена щриховка. Долната част на крилете е образувана от дълги (махови) пера, леко извити настрани и събрани в два остри края.

Плитко, но отчетливо издълбаната рисунка се намира на южната стена на североизточния пилон в северната галерия и е с размери: широчина 7,5 см, височина 7,5 см; на около 160 см от нивото на пода. Рисунката може да се определи като орнитоморфно изображение, символизиращо власт или триумф на доброто.

Преди всичко е необходимо да се отбележи, че въпреки представата, според която Византия наследила от Рим едноглавия орел като една от емблемите на императорската власт, това изображение, както изглежда, се използвало в качеството му на военен отличителен знак. Но той изчезва доста рано. Орелът никога не се появил на византийско знаме, където най-често поставяли образи на светии. А след управлението на император Ираклий (610 – 641) той повече не се среща върху византийски монети³. Византийските императорски копирени дрехи с едноглави орли в Западна Европа са представени от относително малък брой екземпляри⁴.

Впрочем релефите, както и миниатюрите, запазват по-дълго традицията на едноглавия орел⁵. Така на миниатюрите с изображения на византийските василевси от династията на Палеолозите образът на едноглавия орел е възпроизведен върху възглавничките, на които василевсът, седнал на трон, поставя своите стъпала⁶. По времето на Комнините, благодарение модата на източните платове, която превърнала двуглавия орел в орнамент на дворцовите дрехи, обичайният едноглав орел бил заменен почти напълно от новия, въображаем

³ Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. // *Seminarium Kondakovianum*, 7, 1935, p. 129; Babuin, A. Standards and Insignia of Byzantium. // *Byzantion*, 71, 2001, No 1, p. 40 – 41 обаче смята, че императорите запазили орела като свой „личен отличителен знак на бойното поле“.

⁴ Androudis, P. Double-Headed Eagles on Early (11th – 12th c.) Medieval Textiles: Aspects of Their Iconography and Symbolism. – В: Ниш и Византија. Сборник радова, књ. XIV, 2016, с. 317.

⁵ За релефите вж.: Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 130 (с примерите).

⁶ Ibidem, p. 130, 134.

вариант⁷. Необходимо е да се посочи обаче, че във Византия традицията с едноглавия орел била все още жива и през XIV в.⁸

За съжаление, не се удава намирането на точен паралел на орела от разглеждания графит. Възможно е да се говори единствено за сходство на редица детайли в неговото изображение с черти у други едноглави орли от различни артефакти. В частност, проследява се близък паралел между графита и изображение на едноглав орел например върху релеф (оперение, глава, положение на краката) на мраморна плоча (X в.) от Константинопол, Британски музей⁹. По същия начин е необходимо да се вземе предвид изображението на птицата (капковидно тяло, глава) върху казула (риза) от пурпурен копринен серж (X – XI в.), с произход от Константинопол. Тя принадлежала на Албуин, епископ на град Бригсен (Италия), и днес се съхранява в съкровищницата на градския катедрален храм¹⁰. Внимание привлича и фрагмент пурпурен копринен серж от судария (пелените) на св. Жермен (X – XI в.), с константинополски произход, на който е изобразен орел (капковидно тяло, глава), Музей „Св. Жермен“, бивше абатство „Св. Жермен“, Оксер¹¹. Освен това сравнение изисква и изображението на орел (капковидно тяло, глава, оперение) върху плоча с релефи от олтарната преграда в черквата „Св. Йоан Мангутис“ (X – XI в.), Атина¹²; каменен релеф (X – XI в.) с изображение на орел (капковидно тяло, глава, оперение, опашка) от Музея Кореале, Соренто¹³, както и изображения на птицата (капковидно тяло, глава, положение на краката) на средновековен медальон (XI – XII в.), о. Пъкуюл луй Соаре, Музей за национална история и археология, Констанца¹⁴. Към посочените паралели се добавят изображенията на орел (глава, оперение, опашка) върху плоча с релефи от олтарна преграда (XII в.), Константинопол, съхранявана в Музея за византийско и раннохристиянско изкуство, Берлин (инв. № 3250), както и това (глава, оперение) върху релефна плоча от кулата на атонския манастир *Пресвета Богородица* (манастир

⁷ Ibidem, p. 163.

⁸ Ibidem, p. 134 – 136 (с примерите). Подобна традиция се проследява също и в Трапезундската империя, където едноглави и двуглави орли били използвани паралелно почти до края на нейното съществуване: **Babuin**, A. Standards and Insignia..., p. 37.

⁹ Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections Paperback. Ed. by D. Buckton, London, 1994, p. 141, No 151.

¹⁰ **Muthesius**, A. Byzantine Silk Weaving: AD 400 to AD 1200. Ed. E. Kislinger, J. Koder. Vienna, 1997, p. 45 – 70, M62, C. ii. A; 184, fig. 14b.

¹¹ **Muthesius**, A. Byzantine Silk Weaving..., p. 184, M61, C. ii, fig. 14a; **Androudis**, P. Double-Headed Eagles..., p. 318, n. 34.

¹² **Bollók**, Á. The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: a View from the Mediterranean. – In: Daim, F., Drauschke, J. (eds.) Byzanz. das Römerreich im Mittelalter. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft. Mainz, 2010, p. 336, fig. 5 [331 – 368].

¹³ Ibidem, p. 336, fig. 1.3.

¹⁴ Ibidem, p. 338, fig. 7.

Амалфитион)¹⁵, а също и изображението на орел (капковидно тяло, глава, оперение) на релеф върху плоча (вер. X – XI в.?) от Музея в град Ушак, Турция, (рис. 30)¹⁶. Всички тези примери ни насочват към период между X – XIII в.

Кой и защо е нарисувал разглеждания орел на стената на „Св. София“ е трудно да се определи. Орлите, разбира се, предизвикват и множество други асоциации, освен тази, че те символизират власт. Според мнението на П. Андрудис, изказано по повод изображението на едноглав орел върху т. нар. кралски плащ, атрибут от коронацията на краля на Сицилия Рожер II (1130 – 1154), орелът безусловно служел за емблема на императорската власт¹⁷. Впрочем дълго време се считало, че едноглавият орел бил емблема на Трапезундската империя¹⁸. Разбира се, възможно е приведените примери да се тълкуват по различен начин. Допустимо е в тях да се види не само византийско, но също и източно влияние. По всяка вероятност то намира проява в придаване на капковидна форма на тялото в някои от изображенията. А може би е оправдано да се приложи към тази рисунка в християнски храм ислямското разбиране за орела в качеството му на апотропеен символ, или дори да бъде възприет като „птица за душата“¹⁹

РИСУНКА НА ДВУГЛАВ ОРЕЛ

Втората от рисунките-графити (рис. 2 и 2а), която е предмет на тази статия, представлява двуглав орел. Той е изобразен в хералдична поза²⁰ – с мощен

¹⁵ **Ανδρούδης**, Π. *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους*. La sculpture byzantine. VIIe – XIIe siècles. – In: Actes du colloque intern., organisé par la 2e Éphorie des antiquités et byzantines et l'École française d'Athènes (6 – 8 septembre 2000). Éd. par Ch. Pennas, C. Vanderheyde. [Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément, vol. 49], Athènes, 2008, p. 282, No 17, 18.

¹⁶ **Armağan**, M. A Middle Byzantine Eagle-Decorated Capital from Hierapolis Archaeological Museum. – In: Atti Accademia Roveretana Degli Agiati, ser. IX, 2018, No 8, p. 109, Fig 2. Плочата с орел от Ушак е без датировка, както ме информира д-р М. Армаан, на която тук изказвам своята благодарност. По стил и иконография тя стои близо до плочата с двуглав орел от Стара Загора, края на X – началото на XI в. За нея вж.: **Миланова**, А. Българско средновековие в образи. Ч. 1: Зооморфна каменна пластика от VIII до XIV век. София, 2017, с. 181, № 25.

¹⁷ **Androudís**, P. Les premières apparitions attestées de l'aigle bicéphale dans l'art roman d'Occident (XIe – XIIe siècles). Origines et symbolique. – В: Ниш и Византия. Сборник радова, Књ. XI, 2013, с. 216.

¹⁸ **Androudís**, P. Dalle avec Aigle bicéphale, en provenance del'enceinte byzantine de Trébizonde. // *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 52, 2015, 73, n. 39 [67 – 78].

¹⁹ **Eastmond**, A. Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond. Aldershot, 2004, p. 98.

²⁰ **Bollók**, Á. The Birds on the Braid Ornaments..., p. 335 пише, че „хералдичната поза на птичите фигури била популярна във Византия, където това изображение е наследство от римската епоха“.

размах на крилете. Те са разперени, но спуснати надолу и техните хоризонтални горни части са украсени с удебелявания.

Неизброимо махово оперение обточва тялото на орела от двете страни. Това не е образ на рещца се във въздуха птица с прибрани крака, а в полет към плячка, с широко разтворени крака и с пръсти със свити нокти, нарисувани под събрани в острие големи криле.

Единият крак е показан с две сърповидни фаланги, завършващи с остри нокти, а между тях е нарисуван пръст без нокът; другият крак има три пръста с нокти, един отзад, а на известно разстояние над пръстите – остър шип.

Главите на орела имат отделни прави шици без общо начало. Под тях е показано нещо като яка за всяка от шиците във вид на кръстосани по диагонал две къси ленти в горния край на тялото. Клюновете са затворени, на лявата глава клонът е почти прав, без извивка; на дясната – с извит надолу край, леко поотворен, без език. Очите са широко отворени, над дясното е издраскана „вежда“. Главите на птицата, особено отчетливо дясната, са увенчани със символично изобразени островърхи украси за глава с висок централен и два, по-ниски, странични върха.

Цялото тяло на птицата, което е представено с „издута“ гръд, е покрито с вълнообразни щрихи, имитиращи перушина. Клиновидният край на тялото завършва с къса опашка във вид на гребен, образуван от пет удължени и спускащи се надолу пера с нееднаква дължина. Три от тях са нарисувани със завъртулки. Горната, хоризонталната, част на птичето тяло е възпроизведена със силно подчертан размах на крилете. Той е подсилен с детайли, разположени в две линии на дясното „рамо“, завършващо с окръгление в края и спуснати надолу махови пера – леко извити настрани и събрани в остър край.

Плитко, но отчетливо издълбаната рисунка (с размери: широчина 12 см, височина 10 см; на около 160 см от нивото на пода) е разположена на източната стена, при първия прозорец от ляво на дясно, на източната екседра от южната галерия. По нейната атрибуция рисунката може да се определи като орнитоморфно изображение, символизиращо власт.

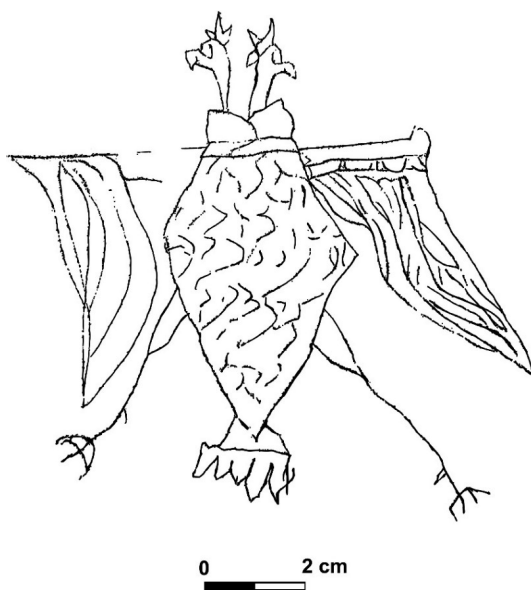

Рис. 2. Прерисовка на графита с двуглавия орел

Противно на това, което обикновено се твърди за двуглавия орел с разперени криле, древен декоративен мотив с блискоизточен произход²¹, той никога не е бил възприет като официална емблема на Византия²². В империята той се появил при Комнините²³ през XII в. върху текстил, скулптурна украса и други видове произведения, но рядко върху монети на Палеолозите, което свидетелства за малката му роля на държавен символ²⁴. Няма иконографски данни за използването на двуглавия орел като официална емблема на византийската държава²⁵. Той е по-скоро един вид „герб“ на императорската фамилия Палелолог или, както смята А. Соловьев, „по-скоро отличителен знак на първите дворцови сановници (особено на деспотите²⁶), отколкото на самия император“²⁷.

Двуглавият орел бил свободно възприеман в качеството на емблема по избора на неговия носител. Освен това локалните емблеми на старите династии никога не следвали класическите хералдични норми²⁸. Възпроизвеждан върху флагове, инсигнии, облекло и тъкани, орелът станал емблема на много царства²⁹ или пък на деспотати, свързани по различен начин с последната

²¹ Изображението на двуглавия орел с разперени криле е използвано като символ на върховна власт през XII и XIII в. от селджукските и туркомански емири на монети и каменни релефи. За това у **Androudis**, P. À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'Anna Maliassenè. // *Βυζαντιακά*, 20, 2000, p. 271; **Androudis**, P. Dalle avec Aigle bicéphale, en provenance de l'enceinte byzantine de Trébizonde. // *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 52, 2015, p. 69; Chapiteau de la crypte de la basilique de Saint-Démétrios. Thessalonique avec emblemes de la famille des Paléologues. // *Ibidem*, 33, 2012, p. 134.

²² **Androudis**, P. À propos des motifs d'allure..., p. 271; Dalle avec Aigle bicéphale..., p. 69; Chapiteau de la Crypte..., p. 134.

²³ В частност е отбелязан като орнамент на дворцовите одежди – „отличителен знак за императорско достойнство“. Вж.: **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 124, 130, 133.

²⁴ **Grierson**, P. *Byzantine Coins*. London – Berkeley – Los Angeles, 1982, p. 283; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitmore Collection*. Vol. 5. Michael VIII to Constantine XI 1258 – 1453. Part 1. Introduction, Appendices, and Bibliography. Washington, DC., 1999, p. 85; **Ousterhout**, R. Emblems of power in Palaiologan Constantinople. – In: *The Byzantine Court: Source of Power and Culture*. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Proceeding Istanbul, 21 – 23 June, 2010. Ed. A. Ödekan, N. Necipoğlu, E. Akyürek. Istanbul, 2013, p. 89.

²⁵ **Babuin**, A. Standards and Insignia..., p. 38.

²⁶ **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 133, 155, 163.

²⁷ *Ibidem*, p. 133 (също и севастократорите), 163 с посочени примери и утвърждаване, че „по одеждите на императорите никога нямало орли“.

²⁸ **Androudis**, P. Chapiteau de la Crypte..., p. 132 – 133.

²⁹ В Западна Европа например двуглавият орел е възприет официално от император Сигизмунд Люксембургски (1410 – 1437), крал на Унгария от 1387 г., коронясан за император през 1433 г., и трайно останал като хералдична фигура на западния император. В началото на XIV в. целият Запад бил обхванат от модата на двуглавия орел, но тук гербовите с неговите изображения имали тройна функция – като знак за идентичност, знак за командване или като знак за собственост и орнаментален мотив. Срв. **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 136, 145; **Grierson**, P. *Catalogue of the Byzantine Coins*..., p. 85;

императорска фамилия в Константинопол³⁰. От гледна точка на хералдиката, двуглавият византийски орел никога не е включван в герб и иначе казано, той трябва да се разглежда като емблема с хералдичен характер, а не като герб на империята³¹. Според Р. Остерхут двуглавият орел вероятно трябва да се идентифицира като генерализиран символ на империята или може би на управлението, дори с неясни следи за апотеосис, т. е. емблема за власт, а не за определена персона или фамилия³².

Може да се твърди, че изображението от разглеждания графит е късно, тъй като примерите с двуглав орел се срещат често през XIV и XV в., когато този мотив се появява в детайли на фрески (по владетелски одежди), в скулптури, на монети, на обувки и други атрибути, свързани с членове на фамилията Палеолог или техни сродници³³. С една дума, той е на мода във Византия, а от началото на XV в. засяга и Западна Европа, където е знак за идентичност, собственост и декоративен мотив³⁴. От края на XIV – началото на XV в. започват да се появяват двуглави орли, чиито глави са „увенчани с корони или, доста често, с малка лилия“³⁵. Както бе отбелязано, на главите на орела са поставени тривърхи корони! Ако се вгледаме внимателно в рисунката, можем да забележим, че те имат четири камери с триъгълна форма, но при фронтални изображения, поради това че челната е високо издигната и закрива задната, на практика се виждат само три от камерите³⁶. Въпросът за това, какво следва да се види в триъгълната форма на тези камери, не е толкова лек за разрешаване.

Androudis, P. Sur quelques emblems heraldiques à Constantinople (XIIIe – XVe siècles). // *Περί Θράκης*, 2002, № 2, p. 16, 22.

³⁰ Много по-очевидна роля той играе върху монетите на българските царе, трапезундските императори и генуезката фамилия Гатилузи (господари на Митилена), които подчертавали така своята връзка с Палеолозите. За това вж.: **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 135; **Grierson**, P. Byzantine Coins, p. 283; Catalogue of the Byzantine Coins..., p. 85; **Androudis**, P. Sur quelques emblems..., p. 26.

³¹ **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 155: „... двуглавият орел, тази императорска емблема, този отличителен знак на деспотите, никога не станал траен герб на Византия“; **Androudis**, P. Sur quelques emblems..., p. 24. **Гурулева**, В. Изображение креста с четири букви „В“ на византийских монетах: эмблема империи? – В: Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви. 900-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезиси докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов, Москва 26 – 27 мая 2004 г. Москва, 2004, с. 19 отбелязва, че във византийската сфрагистика не съществува нито един случай на изображение с двуглав орел. А сфрагистиката се явява общоприет носител (притежател) на държавна символика.

³² **Ousterhout**, R. Emblems of power..., p. 89.

³³ **Androudis**, P. Sur quelques emblems..., p. 12 – 13, 18 – 27.

³⁴ **Санги-Мадзини**, Дж. Геральдика. История, терминология, символы и значение гербов и эмблем. Москва, 2007, с. 245 – 277.

³⁵ **Androudis**, P. Sur quelques emblems..., p. 22.

³⁶ Венецът на деспота има четири камери, докато този на севастократора представлява обръч с една арковидна челна камера. Вж.: **Атанасов**, Г. Добруджанското деспотство (Към

Най-близко до истината може би стои предположението, че камерите на тези корони напомнят по-скоро за стилизирани лилии (крин)³⁷. Естествено, те са лишени от всякакви детайли поради невъзможността да се предадат в изображение върху мрамор, на който е издраскана рисунката.

Като най-близки паралели е възможно да се посочат изображенията на корони върху главите на двуглав орел на мраморна плоча от Ватопедския манастир на Атон, вероятно XIV в.³⁸, както на аверса на медна монета на българския цар Йоан Срацимир, втората половина на XIV в.³⁹, и върху сребърния обков на мозаечна икона на св. Димитър от манастира *Санта Куара* в Сасоферато (Анкона, Италия), като обковът е изработен в Солун през XIV в.⁴⁰ Освен това определни паралели могат да се направят и с контура на короната, напомнящ в известна степен формата на лилия, върху главите на двуглав орел от: олтарен покров (ок. 1366 – 1384 г.), принадлежащ на Павел Тагарис (този артефакт вероятно произхожда от Гърция или Константинопол)⁴¹; изображение на орел върху реликварий от XV в., произхождащ от Зара⁴²; печат на Андрей Палеолог с изображение на двуглав орел в западен хералдичен стил (между 1465 – 1502 г.)⁴³, за който може да се съди по миниатюра от ръкопис в Долносаксонската държавна библиотека (ХанOVER), ръкопис XXVI (1520)⁴⁴; изображение на дву-

политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). В. Търново, 2009, с. 144, 209, 216.

³⁷ Г. Атанасов посочва, че още през XII в. трилистната лилия (крин) се утвърждава като основен символ на власт и трайно се установява на владетелските корони, скиптри и сфери. Вж.: **Атанасов**, Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 167; **Ковачев**, Ж. Средновековна ношња балканских словена: студия из историје средновековне културе Балкана. Београд, 1953, с. 191; **Grierson**, P. Catalogue of the Byzantine Coins..., p. 92.

³⁸ **Koehne**, B. von. Vom Doppeladler. // *Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde*, 6, 1871 – 1873, LXVII, 3.

³⁹ **Радусев**, А., **Жеков**, Г. Каталог на българските средновековни монети IX – XV век. София, 1999, с. 189; **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 130.

⁴⁰ През 1472 г. Николо Пероти, секретар на кардинал Висарион, му я предал в качеството на дар за манастира *Санта Куара* в Сасоферато. Вж.: **Dennert**, M. Displaying an Icon: The Mosaic Icon of Saint Demetrios at Sassoferrato and Its Frame. – In: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th – 15th Centuries)*. Neue Forschungen zur spätbyzantinischen Goldschmiedekunst (13.–15. Jahrhundert). Ed. by A. Bosselmann-Ruickbie. Mainz, 2019, p. 44, fig. 1.

⁴¹ **Ball**, J. Double-Headed Eagle Embroidery: From Battlefield to Altar. // *Metropolitan Museum Journal*, 41, 2006, p. 60.

⁴² **Phillips**, D. The Double Eagle. Danvers, Massachusetts, 2014, p. 66, fig. 1.

⁴³ **Τράλδου**, Γ. Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα. – *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Γ', 1926, σ. 209. [206 – 222].

⁴⁴ Илюстрацията с печата, върху който е двуглавият орел на Андрей Палеолог, се съхранява в Долносаксонската държавна библиотека, ХанOVER, рkp. XXVI (1520): **Bodemann**, E. Die Handschriften der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Hannover.

глав орел, бродиран върху покрова (1477) на Мария Асанина Палеологина от Мангуп, втора съпруга на молдовския господар Стефан II, която произхожда от фамилията Кантакузин, съхраняван днес в манастира *Путна* (Румъния)⁴⁵. Следвайки тази посока, е допустимо да се съпостави нашият графит с миниатюра на двуглав орел с монограм на Йоан VIII Палеолог (втората половина на XV в.)⁴⁶, както и с рисунка от титулния лист на Октоих първогласник (1493 – 1494) на Георги (Джордже) Черноевич, който бил отпечатан в Цетине (Черна гора)⁴⁷. Също толкова важни за сравнение се оказват изсеченото изображение върху златно скудо на Вилхелм IX Палеолог, маркграф (маркиз) Монфератски (1494 – 1518)⁴⁸, и рисунка от типографски знак (1499) на гръцкия хуманист от епохата на Ренесанса Захарий Калиерги⁴⁹.

Поглеждайки отново към образа от нашата рисунката-графит, става очевидно, че образът на орела, в частност крилете, ни насочват, както бе казано, към XIV – XV в. Сред редицата примери, които могат да бъдат посочени във връзка с това, е изображението на двуглав орел върху сребърна монета на Тертер, сечена в Дръстър през 70 – 80-те години на XIV в.⁵⁰, както и изображение на двуглав орел на суппедиона (възглавничка) под нозете на Йоан VI Кантакузин, изобразен на широко известна миниатюра (1370 – 1375), украсяваща гръцки ръкопис със съчиненията на този император (Национална библиотека, Париж, Cod. grec 1242)⁵¹, заедно с вече упоменатото изображение от печата на

Hannover, 1867, S. 330. Миниатюрата е публикувана от Сп. Ламброс (Λάμπρος, Σ. Σφραγίδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τῶν περὶ αὐτοῦς. // *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 1, 1904, № 4, σ. 426) и по-късно е препечатана от Г. Типалду (Τυπάλδου, Γ. Εἶχον..., σ. 209).

⁴⁵ Tiron, T.-R., Atanasiu, M.-B. An Armorial Souvenir of the Byzantine Empire: The Cantacuzino (Kantakouzenos) Family's Double-Headed Eagle's Presence in Today's Romanian Civic Heraldry. // *Revista Istorică Ser. nouă*, 27, 2016, No 5 – 6, p. 476, fig. 3.

⁴⁶ Евангелие от Руската национална библиотека (Държавна публична библиотека). Санкт-Петербург, ОР. рkp. греч. 118: Лихачева, В. Византийская миниатюра: Памятники византийской миниатюры IX – XV веков в собраниях Советского Союза. Москва, 1977, с. 58. Макар и ръкописът да е създаден през XII в., голяма част от поместените в него миниатюри са с много по-късен произход. Към най-късните (втората половина на XV в.) се отнася и изображението на двуглавия орел. Вж.: Лихачева, В. Византийская миниатюра..., с. 21 – 22.

⁴⁷ Октоих првогласник. – Цетине: Штамп. Турђе Црноевич, 1494 (1493 – 1494). – 270 л. Пројекат РАСТКО. Матично средиште. Библиотека српске културе. The Website: A page of Oktoih petoglasnik, printed at the Crnojevic printing house in Cetinje, 1494, л. 1r.: <http://www.rastko.rs/isk/images/oktoih_petoglasnik.html> (16 август 2020).

⁴⁸ Day, jr., William R., Matzke, M., Saccocci, A. Medieval European Coinage with a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge. 12 Italy (I) (Northern Italy). Cambridge, 2016, p. 862 и Tab. IX, No 147.

⁴⁹ Eastmond, A. Art and Identity..., p. 474.

⁵⁰ Атанасов, Г. Добруджанското деспотство..., с. 166, рис. 52; с. 489, табл. IX, 1 – 2.

⁵¹ Joasaphi (Joanni Cantacuseni, imp.) [Opera]. Bibliothèque nationale. Paris. Ms. Gr. 1242. 437 ll. (XIV s.), l. 5v: < <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10721737k/f9.image>>

Андрей Палеолог (между 1465 – 1502)⁵², запазен, както бе отбелязано, в миниатюра от ръкопис на Долносаксонската държавна библиотека (ХанOVER), ръкопис XXVI (1520). За втори път се налага да се позовем на изображението от покрива на Мария Мангупска и на реликвария (1477) от Зара⁵³. Заедно с това не могат да бъдат пренебрегнати изображенията на двуглав орел в хералдична поза върху печат (1450) на Скендербег (Георги Кастриоти)⁵⁴ и италианска монета (края на XV – началото на XVI в.), която произхожда от Северна Италия⁵⁵. Изображенията на орли в изброените артефакти се отличават от техните византийски предшественици, присъщи за периода X – XII в., когато за образа на орела са характерни маниерните контури на крилете, утежнени с украса от листовидни мотиви. В примерите от XV в. пък крилете, излизачи по-далеч от гърдите на птицата, стават по-изтънени. В качеството на най-близки паралели и не само по отношение на птичето тяло, но и за други детайли (опашка, крака), е възможно да се посочат изображенията на двуглав орел, изпълнени в техниката сграфито на дъното на два керамични съда от средновековните крепости в басейна на Дунав, разположени на о. Пъкююл луй Соаре⁵⁶ и Дръстър (Доростол, дн. Силистра)⁵⁷ с датировка XIV в., представлящи орли с широко разтворени крака и ромбовидно тяло, завършващо в долната си част с къса ветрилообразна опашка с шест пера.

Към казаното следва да се добавят няколко думи и за изображението на двуглав орел (тялото на птицата) на каменен барелеф (70-те години на XIV в.), който се намира на северната стена в притвора на храма от Хилендарския манастир⁵⁸, а също да се споменат още веднъж образите на птицата (крака, опашка) върху сребърна монета (70 – 80-те години на XIV в.) на Георги Тертер, сечена, както бе посочено, в Дръстър⁵⁹, и от печата на Андрей Палеолог

(16 август 2020).

⁵² **Τιμόλδοу**, Г. Εἰχόν..., σ. 209.

⁵³ **Phillips**, D. The Double Eagle, p. 133, fig. 201.

⁵⁴ **Ивић**, А. Стари српски печати грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици. Нови Сад, 1910, IX, № 57.

⁵⁵ *Corpus nummorum italicorum. Primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia e da italiani in altri paesi. Vol. V. Lombardia (Milano), part IX. Roma, 1914, p. 128 и 132, Tab. IX (Emilia), No 18, 19 (Джанфранческо Пико, сеньор на Мирандола (1499 – 1533) № 13 – 22). Срв. **Соболева**, Н. Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета. Москва, 2006, с. 123, рис. 5.*

⁵⁶ **Атанасов**, Г. Добруджанското деспотство..., с. 166, рис. 50; 263, с. 489, табл. IX, 1.

⁵⁷ Пак там, с. 166, рис. 51; с. 488, табл. VIII, 3.

⁵⁸ **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 141; **Ćurčić**, S. Hilandar Monastery: An Archive of Architectural Drawings, Sketches, and Photographs. // *The Princeton University Library Chronicle* 49, 1988, No 2, p. 211.

⁵⁹ **Атанасов**, Г. Добруджанското деспотство..., с. 166, рис. 50, 51 и 52; с. 489, табл. IX, 1–2.

1465 – 1502 г. (тяло на птицата, крака, опашка)⁶⁰. Яката в долната част на всяка шия няма точен паралел сред изображенията с двуглави орли, тъй като всички известни ни изображения са само с една обща яка, възпроизведена на упоменатия по-горе покров (1477) на Мария Мангупска, на олтарния покров (ок. 1366 – 1384 г.), принадлежал на Павел Тагарис, и образите върху дъната на съдовете в сграфито керамика от о. Пъкююл луй Соаре и Дръстър.

В заключение от направените наблюдения следва да се подчертае, че не разполагаме с един-единствен пример, който би служил за образец на разглеждания графит от „Св. София“. Вместо това ние разполагаме с многократно изменчиви изображения на двуглав орел върху различни артефакти (печати, монети, керамика, тъкани и т. н.). На нас ни се отдава да открием понякога един, но по-често и повече елементи в изображенията на двуглавите орли, които са сходни със съответните черти на птицата от нашия графит. Всички тези рисунки са обединени от това, че те не излизат извън пределите на периода XIV – XV в.

Освен това е необходимо да се отбележи и още един детайл, а именно – шипът (шпора) в долната част на орловия крак в рисунката-графит. Така например, на фреска в черквата „Св. Богородица Левишка“ (1307 – 1310) в Призрен е изобразен двуглав орел именно с такъв елемент⁶¹. Показателно е, че дори в много по-късни артефакти, имам предвид емблеми с изображения на орли в средновековна Сърбия и в други балкански владетелски дворове, този детайл не се открива. При все това, може да се направи изводът, че влиянието на Византия и тук, и там оставало интензивно. Достатъчно е да се припомни за това, че казаният храм е изписан от гръцките зографи Михаил Астрапа и Евтихий от Солун, а техният стил е близък до столичния⁶².

Под разглежданата рисунка, на неголямо разстояние, има гръцки надпис: „Торники“ (Τορνίκι). Хипотетично той би могъл да се свърже с изображения двуглав орел и с някой представител на известната едноименна фамилия с арменски или грузински произход⁶³. От XII в. тя включвала високопоставени цивилни служители, тъй като сред тях има севастократор, мегаконстабъл („велик констабъл“ – командващ конницата), паракимомен („постелник“), пи-

⁶⁰ Τηγάδου, Γ. Εἶχον..., σ. 209.

⁶¹ Šegan, M., Pantelić, D., Vujošević, S. The Church of Holy Virgin of Levis: <https://austria-forum.org/af/Geography/Europe/Serbia/Special_Information/Church_of_Holy_Virgin_of_Levis> (13 август 2020). Двуглавият орел се появил в Сърбия в началото на XIII в. Неговото изображение често се срещало на царските одежди; то се използвало като украса за одежди, флагове, печати, щитове, религиозни артефакти, скъпоценна посуда, пръстени и по декоративна скулптура. Вж.: Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 137 – 138.

⁶² Marković, M. The painter Eutychios – father of Michael Astrapas and protomaster of the frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid. // *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 38, 2010, с. 32 – 33.

⁶³ Kazhdan, A. Tornikios. – In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. In 3 Vol. Ed. by A. P. Kazhdan; execut. ed. A. M. Talbot. New York – Oxford, 1991, p. 2096 – 2097.

керний („чашник“ – виночерпец) и мегадрунгарий („велик друнгарий“ – главнокомандващ флота). От наша гледна точка, допустимо е някой от изброените сановници от XIV в. да бъде свързан с разглежданата рисунка, макар на практика емблеми с двуглави орли да са използвали и други аристократи с ранг, по-нисък от този на деспотите и севастократорите, обозначавайки по такъв начин своята принадлежност към класата на „властимащите“ в империята на Палеолозите⁶⁴. Тук е необходимо да се напоми, че емблемата с двуглавия орел, символ на Палеологовата династия, не бива да се смята за герб: това изображение станало „отличителен знак“ на всяка власт, легитимна или не, на Балканите през XIV в.⁶⁵ По този начин се потвърждава често провъзгласяемият теоретичен постулат за многозначността на средновековната символика – в дадения случай се има предвид изображението на двуглавия орел – един от главните символи на власт. И така, разглежданите основни черти на символичното изображение на двуглавия орел потвърждават отнасянето на рисунката-графит от „Св. София“ към периода между XIV и XV в.

Струва ни се, че в орлите-графити от „Св. София“ е невъзможно да се види нищо друго, освен общо изображение, символизиращо власт или триумф на доброто. Във връзка с последното е необходимо да се припомни, че за Църквата през Средновековието орелът символизира Възкресението със специално внимание за духовното възнасяне към Бога. Най-вероятното време за появата на тази рисунка е между XII – XIII в.

В заключение може да се обобщи, че двата графита, както и стотиците други, издраскани върху стените на „Св. София“ („Ая София“), със сигурност потвърждават, че тя е била и остава привлекателно място за християни, поклонници или просто за любопитни лица. Нарисувани, в повечето случаи, от напълно неизвестни хора, те са особено важни, защото представляват непосредствена и спонтанна реакция, издавайки най-често по-искрено и по-истинско чувство.

⁶⁴ Строга регламентация за орнаментите на парадните одежди съществувала само в идеалния свят, подобно на тази, описана от Псевдо-Кодин. В качеството на пример може да се позовем на великия примикюр Йоан Метохит. Той, намирайки се на 11-о място в списъка на ранговете, наредил да го изрисуват върху икона (1363) в кафтан с двуглави орли. Казано с други думи, Йоан Метохит използвал изображението с орли в качеството на знак за власт над дарените му земи: **Банк, А.** Византийское искусство в собраниях Советского союза. Ленинград – Москва, 1966, с. 324 – 325, № 266. Й. Ковачевич посочва, че през XIV в. изображения на двуглави орли се поставяли не само по одеждите на деспотите, но и на други висши сановници – севастократори, кесари и дори на такива с много по-нисък ранг: **Ковачевич, J.** Средновековна ношња..., с. 29 – 31, 58, 62. Срв. също **Androudis, P.** Sur quelques emblems..., с. 34 – 37.

⁶⁵ **Миланова, А.** Българско средновековие в образи..., с. 98.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Рис. 1а. Рисунок-графит на одноглав орел

Рис. 2а. Рисунок-графит на двуглав орел

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА
LIST OF ABBREVIATIONS

ВВр	Византийский временник. Москва
ГДА	Годишник на Духовната академия. София
ГЗФФ	Годишен сборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје. Скопје.
ГИБИ	Гръцки извори за българската история. София
Глас СКА	Глас Српске краљевске академије. Београд
ГСУ ИФ	Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет
ЗРВИ/ZRVI	Зборник радова Византолошког института. Београд
ИИД	Известия на Историческото дружество. София
ИПр	Исторически преглед. София
КМЕ	Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. А – З. София, 1985; Т. 2. И – О. София, 1995; Т. 3. П – С. София 2003; Т. 4. Т – Я. София, 2003
ЛИБИ	Латински извори за българската история. София
МПр	Македонски преглед. София
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
BBg	Byzantinobulgarica. Sofia
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
BZ	Byzantinische Zeitschrift. München
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Varia
DOP	Dumbarton Oaks Papers. Washington, D.C.
EB	Études balkaniques. Sofia.
MGH SS	Monumenta Germaniae historica. Scriptorum
PBg	Palaeobulgarica. Sofia
PG	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series graeca
PL	P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series latina

АВТОРИТЕ

- Проф. д-р **Георги Н. Николов** – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: gnikolov2@gmail.com
- Доц. д-р **Павел Павлов** – Богословски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: pravloff@yahoo.com
- Доц. д-р **Ангелики Деликари** – Солунски университет „Аристотел“, Гърция; e-mail: adelikari@yahoo.gr
- Проф. д.и.н. **Илия Г. Илиев** – Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките; e-mail: ilgil@abv.bg
- Проф. д-р **Митко Б. Панов** – Институт за национална история, Скопие, Република Северна Македония; e-mail: mitko.panov@gmail.com
- Д-р **Даниел Цийман** – Централноевропейски университет, Виена; e-mail: ziemannd@ceu.edu
- Акад. **Светлана Куюмджиева** – Институт за изследване на изкуствата при Българската академия на науките; e-mail: svetk90@hotmail.com
- Гл. ас. д-р **Венцислав Каравълчев** – Богословски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: ventzislav_k@theo.uni-sofia.bg
- Проф. д.и.н. **Лиляна Симеонова** – Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ при Българската академия на науките; e-mail: liliana_simeonova@hotmail.com
- Гл. ас. д-р **Иван Йовчев** – Богословски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: ivan_yovchev13@theo.uni-sofia.bg
- Гл. ас. д-р **Йоанна Бенчева** – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: jbencheva@uni-sofia.bg
- Н. с. **Боян Бешевлиев** – Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ при Българската академия на науките; e-mail: boyanbeshevliev@abv.bg
- Доц. д-р **Снежана Ракова** – Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград; e-mail: rakova@swu.bg
- Гл. ас. д-р **Деница Петрова** – Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките; e-mail: denitsa_kp@abv.bg
- Проф. д-р **Тома Томов** – Нов български университет; e-mail: ruperko@yahoo.com

AUTHORS

- Prof. PhD **Georgi N. Nikolov** – Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”;
e-mail: gnikolov2@gmail.com
- Assoc. Prof. PhD **Pavel Pavlov** – Faculty of Theology, Sofia University “St. Kliment
Ohridski”; e-mail: ppavloff@yahoo.com
- Assoc. Prof. PhD **Angeliki Delikari** – School of History and Archaeology, Faculty of
Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki, Greece; e-mail: adelikari@yahoo.gr
- Prof. DSc **Ilija G. Iliev** – Institute for Historical Research at the Bulgarian Academy of
Sciences; e-mail: ilgil@abv.bg
- Prof. PhD **Mitko B. Panov** – Institute of National History, Skopje, Republic of North
Macedonia; e-mail: mitko.panov@gmail.com
- PhD **Daniel Ziehmman** – Central European University; e-mail: ziemann@ceu.edu
- Academician **Svetlana Kujumdžieva** – Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of
Sciences; e-mail: svetk90@hotmail.com
- Ass. Prof. PhD **Ventzislav Karavaltchev** – Faculty of Theology, Sofia University
“St. Kliment Ohridski”; e-mail: ventzislav_k@theo.uni-sofia.bg
- Prof. DSc **Liliana Simeonova** – Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
“Prof. Alexander Fol” at the Bulgarian Academy of Sciences;
e-mail: liliana_simeonova@hotmail.com
- Ass. Prof. PhD **Ivan Yovchev** – Faculty of Theology, Sofia University “St. Kliment
Ohridski”; e-mail: ivan_yovchev13@theo.uni-sofia.bg
- Ass. Prof. PhD **Joanna Bencheva** – Faculty of History, Sofia University
“St. Kliment Ohridski”; e-mail: jbencheva@uni-sofia.bg
- Ass. **Boyan Beševliev** – Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
“Prof. Alexander Fol” at the Bulgarian Academy of Sciences;
e-mail: boyanbeshevliev@abv.bg
- Assoc. Prof. PhD **Snezhana Rakova** – South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad;
e-mail: rakova@swu.bg
- Ass. Prof. PhD **Denitsa Petrova** – Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy
of Sciences; e-mail: denitsa_kp@abv.bg
- Prof. PhD **Thomas Thomov** – New Bulgarian University; e-mail: pyperko@yahoo.com